

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАЧМАР ОЛЕКСАНДРА ВАСИЛІВНА

УДК 141.7:316

ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ФЕНОМЕНУ АГРЕСІЇ
В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук

О. В. Качмар

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий консультант: **Дзвінчук Дмитро Іванович,**
доктор філософських наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Качмар О. В. Соціально-філософська рефлексія феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2017.

Дисертацію присвячено проблемі соціально-філософської концептуалізації феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій. Суспільства транзитного характеру, до яких із впевненістю можна віднести й українське, є загальновідомим простором для актуалізації феномену агресії, а подолання зазначеної ситуації потребує проведення соціально-філософських досліджень, здатних досягнути сутність соціокультурних трансформаційних процесів та запропонувати стратегії мінімізації та упередження агресії.

В результаті складних трансформаційних процесів, у соціокультурному просторі України створилась ситуація, яка виступає сприятливим чинником розгортання агресивних життєвих стратегій пересічної особистості та певних соціальних груп. В якості чинника, що сприяв утвердженню зазначеного агресивного соціального клімату, виступає непрянохарактер соціокультурних трансформацій, що мають місце в нашій державі з часів набуття країною незалежності: модернізаційний проект України носив недостатньо впорядкований характер у контексті амбівалентності (часом, полярності) політичного курсу держави; невизначеності перспектив України як учасника масштабних глобалізаційних процесів; надмірної (часом, спекулятивної) акцентованості на індустріальному потенціалі держави всупереч загальносвітовій тенденції утвердження нового постіндустріального соціального порядку; суперечливий статус українського суспільства у суспільній свідомості, евристично окреслити який можна у з

використанням термінологічного апарату постколоніальної та інших сучасних соціально-філософських теорій тощо.

У дисертації вдалося концептуалізувати сутність агресії як соціокультурного феномену та проаналізувати термінологічну взаємодію «агресія–агресивність», а також дослідити метафізичні виміри та амбівалентну природу феномену агресії. Наступним кроком була здійснена систематизація форм репрезентації агресії у сучасному суспільстві та виявлено специфіку агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії. В дослідженні здійснено спробу розкрити сутність мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі та концептуалізувати особливості феномену агресії у соціокультурному просторі сім'ї. Автором виявлено потенціал ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії, проаналізовано роль мистецтва як чинника упередження агресивності та розкрито можливості соціального катарсису у розв'язанні конфліктів. Також вдалося продемонструвати специфіку релігії як детермінанти агресивності у сучасному суспільстві, виявити можливості освітнього гуманізму в упередженні формування агресивних світоглядних орієнтацій. У дисертації здійснено концептуалізацію освітньої стратегії упередження агресивності дітей та підлітків та розроблено механізм подолання агресивності сучасних студентів. Автором концептуалізовано систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця, обґрунтовані комунікативні стратегії, орієнтовані на упередження проявів агресії в українському суспільстві, та досліджені виклики гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій.

В результаті експлікації метафізичних закономірностей та амбівалентної природу феномену агресії, продемонстровано ускладнений характер пошуку універсальних стратегій дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці. Вдалося продемонструвати широкий спектр інтерпретацій метафізичних засад агресії від Доби Античності до

кінця ХХ ст. Показано, що переважна більшість із запропонованих філософами та психологами концепцій визначення природи, закономірностей та сутності агресії не втрачає актуальності й станом на початок ХХІ ст., та може бути евристично застосована в якості методології дослідження агресії у сучасній соціокультурній динаміці, актуалізуючи проблему еkleктичності дослідницьких інструментів, що може поставати джерелом отримання необґрунтованих теоретичних положень та поставати інструментом обґрунтування маніпулятивних теорій агресії у сучасному суспільстві з метою виправдання проявів агресивності чи легітимізації соціальних теорій агресивного ґатунку.

Уточнено сучасний перелік форм соціальної репрезентації феномену агресії та актуалізовано загрозу ревізії статусу агресивних соціальних практик. Вдалося продемонструвати широкий спектр форм соціальної репрезентації агресії, представлених відомими бінарними позиціями «активна-пасивна», «вербальна – невербальна», «вроджена-набута», «пряма-прихована» тощо. Паралельно, на тлі складних процесів трансформаційного характеру, які пропонують нові світоглядні орієнтації технократичного, прагматичного, інструментального характеру, здійснюється ревізія поглядів щодо ролі феномену агресії у новому соціальному порядку. Гуманітарні науки, соціальна філософія зокрема, у відповідь на зазначений соціальний запит, пропонують нові підходи щодо розуміння агресії та форм її соціальної репрезентації, пропонуючи концепти «позитивна агресія», «інструментальна агресія» тощо, дистанціюючи дослідників від традиційного негативного ставлення до феномену агресії, а самі концепти дають змогу «вмонтувати» агресію у соціальні взаємини, коли агресія може бути виправданою, якщо вона буде слугувати забезпеченням для реалізації технократичних соціокультурних тенденцій.

Виявлено ускладнений характер пошуку стратегій мінімізації та упередження агресії у соціокультурному просторі сучасної сім'ї. У сім'ї як

соціальной групі, реалізуються низка складних дискурсів із відповідними агресивними викликами (владного – за роль голови сім'ї; гендерного – у подружніх взаєминах та взаєминах із дітьми; ейджизму – у взаєминах між різними поколіннями тощо). Отже, сім'я є специфічним соціокультурним простором реалізації агресії, а пошук ефективних засобів її подолання носить набагато складніший характер. Окрім цього, у сучасній сім'ї як окремому соціокультурному феномені відбуваються складні трансформаційні процеси (змінюється статусна роль жінки у сім'ї; легітимізуються одностатеві шлюби; трансформуються компенсаторні функції сім'ї тощо), що призводить до набуття традиційними стратегіями упередження агресії у сім'ї неефективного статусу.

Встановлено амбівалентний характер впливу релігії на подолання агресивних тенденцій у сучасному суспільстві. Виходячи із положень християнської етики та етичних положень інших світових релігій, релігія має транслювати цінності примирення, прощення, скромності тощо, здатні унебезпечити особистість від проявів агресії. В той самий час, історія демонструє здатність релігії як інституціолізованого феномену поставати ініціатором масових, інституціоналізованих насильницьких актів, таких як хрестові походи, релігійний фанатизм, інквізиція тощо. Релігія ініціює конфлікти та агресію в результаті непродуктивного розв'язання розв'язання протиріччя за принципом «свій-чужий». У глобальну добу, світові релігії здатні актуалізувати власний потенціал в якості інструментів поширення ідеалів добра, планетарної етики тощо, імплементуючи підходи мультикультуралізму із його правом на культурну та релігійну самоідентифікацію, а результатом поєднання раціональних підходів та мультикультурної ідеології здатне забезпечити сприятливі умови для реалізації принципів релігійної толерантності.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняному дискурсі соціальної філософії здійснено концептуалізацію феномену агресії в умовах сучасних соціокультурних

трансформацій. Дане досягнення роботи резонує із соціальним запитом на стратегію упередження та мінімізації агресії, актуалізовану протиріччями української соціокультурної динаміки. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при розробці державних гуманітарних стратегій, стратегій національної безпеки, молодіжної політики та у контексті широких процесів модернізації освіти. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у навчальному процесі, зокрема, при читанні курсів «Соціальна філософія», «Філософія освіти», «Етика та естетика», «Освітня політика», а також у низці спецкурсів.

Ключові слова: феномен агресії; феномен агресивності; соціальна філософія; освітня стратегія упередження агресивності; релігія; мистецтво; катарсис; антропотехнічний поворот; сімейна агресія; мобінг.

**Основні положення дисертаційного дослідження
викладені у таких публікаціях автора:**

Монографія

1. Качмар О.В. Феномен агресії в соціокультурній динаміці: соціально-філософський аналіз. Ів-Франківськ: Вид-во «МістоНВ». 2017. 312 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Качмар О.В. Агресія як вияв тваринного первня в людині. Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. 2014. Вип. 726-727. С. 149-153.
3. Качмар О.В. Евристичний потенціал етологічної концепції агресивності особистості. Гілея: наук. вісник. 2014. Вип. 91(12). С. 268-272.
4. Качмар О.В. Агресія як соціальний феномен. Нова парадигма: журнал наукових праць. 2014. Вип. 125. С. 197-205.

5. Качмар О.В. Онтологічні засади феномена соціальної агресивності. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Філософія. 2015. Вип. 44. С. 242-252.
6. Качмар О.В. Тролінг як форма соціальної та індивідуальної агресії у віртуальних мережах. Гілея: наук. вісник. 2016. Вип. 109(6). С. 147-150.
7. Качмар О.В. Пасивна агресія: особливості та шляхи протидії. Гілея: наук. вісник. 2016. Вип. 114 (11). С. 192-195.
8. Качмар О.В. Вербальна агресія та шляхи її подолання. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 12. С. 55-58.
9. Качмар О.В. Мобінг як різновид психологічного насильства в трудовому колективі. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 14. С. 58-62.
10. Качмар О.В. Культурна компетентність особистості як чинник упередження агресивності. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. 2016. Вип. 65. С. 135-143.
11. Качмар О.В. Метафізика агресії: смисли та дуалістична природа. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Філософія. 2016. Вип. 47 (Ч. II). С. 47-60.
12. Качмар О.В. Фрустраційна теорія агресії. Наукові праці: наук.-метод. журнал. 2016. Вип. 274. Т. 286. С. 30-36.
13. Качмар О.В. Соціальна деструктивність та насильство в сім'ї. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2016. № 2. С. 43-54.
14. Качмар О.В. Інформаційна агресія як компонент інформаційно-психологічної війни. Вісник Черкаського університету. Серія Філософія. 2016. №2. С. 46-54.
15. Качмар О.В. Філософські витoki концепції ненасильницького спілкування. Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр.

Дрогобицького державного пед. ун-ту ім. І. Франка. Серія «Філософія», 2017. Вип. 37. С. 4-15.

16. Качмар О.В. Основні методи та прийоми попередження та контролю агресивної поведінки в соціумі. Вісник Львівського університету: зб. наук. праць. Філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 10. С. 47- 53.
17. Качмар О.В. Освіта як дієвий механізм профілактики й подолання агресивної поведінки особистості. Вища школа. 2017. Вип.4. С. 55-65.
18. Качмар О. Стратегії подолання агресивності студентів у сучасній вищій освіті. Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. 2017. №2 С.52-57.

***Статті у закордонних фахових виданнях та вітчизняних виданнях,
включених до наукометричних баз***

19. Качмар О.В. Вплив соціального макро - і мікросередовища на прояви агресивності особистості. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. 2016. Вип. 66. С. 183-192.
20. Kachmar O.V. Aggression as a representative practice of safety. The Word of Politics, Society, Geography. Collection of scientific works. Issue 1. 2016. P. 124-129.
21. Качмар О.В. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу: спроба філософської концептуалізації. Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 121. С. 112-115.
22. Качмар О.В. Евристичний потенціал освіти в упередженні та подоланні агресивності особистості. Scientific discussion. 2017. Vol. 1. No 6 (6). P. 61-65.

23. Качмар А. Ritual as a method of management of aggression. Scientific Works: The International Scientific and Theoretical Journal. 2017. No.1 (28). 112-121.
24. Качмар О.В. Мистецтво як механізм упередження та нейтралізації агресивності особистості. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. 2017. Вип. 70. С. 111-118.

Інші публікації

25. Качмар О.В. Особливості вербальної кіберагресії. Ukraine – EU. Modern technology, business and law : collection of international scientific papers: in 2 parts. Part 1. Modern priorities of economics, management and social development. Environmental protection collection. 2015. P. 148-151.
26. Качмар О.В. Амбівалентна природа агресії. Особистість, суспільство, політика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20 -21 травня 2015 р. 2015. С. 22-25.
27. Качмар О.В. Катарсис як спосіб подолання агресії. Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 3-4 липня 2015 р. 2015. С. 13-16.
28. Качмар О.В. Соціально-філософські ідеї непротивлення злу насильством. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 14-15 серпня 2015 р. 2015. – С. 96-99.
29. Качмар О.В. Агресивний текст у медійному дискурсі сучасної України. Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 вересня 2015 р. 2015. С. 25-28.
30. Качмар О. В. Вроджена і набута агресивність. «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»:

- матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 4-5 березня 2016 р. 2016. С. 63-67.
31. Качмар О.В. Роль мистецтва в упередженні агресивності особистості. Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 квітня, 2016 р. 2016. С. 69-74.
32. Качмар О.В. Культура як чинник зменшення рівня агресивності індивіда. «Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law». Ч. 2 Соціальні виклики. Інновації соціальної роботи, філософії, психології, соціології : збірник тез доповідей Другої міжнар. наук.-практ. конф., Словачія – Польща, 19 -23 квітня 2016 р. 2016. С. 31-34.
33. Качмар О.В. Наступальна природа агресивності особистості. «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі»: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 липня 2016 р. 2016. С. 46-49.
34. Качмар О.В. Агресія як інтегральне явище: пошук внутрішніх смислів. «Суспільні науки сьогодення: постулати минулого і сучасні теорії»: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 4-5 листопада 2016 р. 2016. С. 107-111.
35. Качмар О.В. Комунікативна компетентність особистості як запорука упередження агресивності. International Scientific–Practical Conference “Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences”: Conference Proceedings, December 28-29, 2016. 2016. P. 219-221.
36. Качмар О.В. Контури структурно-функціональної моделі людської агресії. «Пріоритети завдання і стратегії розвитку суспільних наук»: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 23-24 грудня 2016 р. 2016. С. 29-33.

37. Качмар О.В. Форми та види агресивної поведінки натовпу. «Людина віртуальна: нові горизонти»: зб. наук. пр. : за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф., 20-21 березня 2017 р. Ч.1. 2017. С. 87-92.
38. Качмар О.В. Структурно-функціональна модель людської агресії. Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law : in 2 parts. Part 1. Modern priorities of economics societal challenges, Slovakia-Austria- Hungary, April 3-8, 2017. 2017. P. 176-178.

ABSTRACT

Kachmar O. V. Socio-philosophical reflection of the phenomenon of aggression at the conditions of socio-cultural transformations. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. - National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the problem of social and philosophical conceptualization of the phenomenon of aggression at the conditions of socio-cultural transformations. Societies with transit nature, which Ukrainians can reliably refer to, are a well-known space for actualization of the phenomenon of aggression. The overcoming of this situation requires the conduct of socio-philosophical research capable of understanding the essence of socio-cultural transformation processes and able to propose the strategies for minimizing and preventing aggression.

The contradictive situation has emerged in the socio-cultural space of Ukraine that serves as a favorable factor in the development of aggressive life strategies of the average personality and certain social groups as a result of complex transformation processes. The unclear nature of socio-cultural transformations that have taken place in our country since the independence of the country came forward is a factor contributing to the stated aggressive social

climate: the modernization project of Ukraine was not well-ordered in the context of the ambivalence (sometimes even polarity) of the political course of the state; the uncertainty of Ukraine's prospects as a participant in large-scale globalization processes; excessive (at times, speculative) accentuation on the industrial potential of the state in spite of the global trend of establishing a new post-industrial social order; the contradictory status of Ukrainian society in the public consciousness, heuristic outline of what can be done using the terminological apparatus of post-colonial and other modern socio-philosophical theories, etc.

In the dissertation it was possible to conceptualize the essence of aggression as a socio-cultural phenomenon and to discover the terminological cohesiveness “aggression–aggressiveness”, as well as to investigate the metaphysical dimensions and the ambivalent nature of the phenomenon of aggression. The next step was to systematize the forms of representation of aggression in modern society and to identify the specifics of aggression in the socio-cultural space of interpersonal interaction. The study attempts to reveal the essence of mobbing as a form of actualization of aggression in a social group and to conceptualize the peculiarities of the phenomenon of aggression in the socio-cultural space of the family. The author reveals the potential of the ritual and anthropotechnics in the processes of minimization and prevention of aggression, analyzes the role of art as a factor in the prevention of aggressiveness and discloses the possibilities of social catharsis in conflict resolution. It was demonstrated the specifics of religion as determinant of aggression at modern society, and discovered the possibilities of educational humanism in preventing the formation of aggressive ideological orientations. Conceptualization of the educational strategy of prevention of aggression of children and adolescents is realized and the mechanism of overcoming the aggressiveness of modern students is developed in the dissertation. The author conceptualized the system of socio-cultural determinants of contemporary Ukrainian aggression as well as communicative strategies aimed at preventing manifestations of aggression in

Ukrainian society. The challenges of hybrid military aggression to the processes of implementing domestic civilization strategies were explored.

As a result of the explication of metaphysical patterns and the ambivalent nature of the phenomenon of aggression research has been demonstrated the complicated nature of the search for universal strategies for the study of the phenomenon of aggression in modern socio-cultural dynamics. A wide range of interpretations of the metaphysical principles of aggression from the days of Antiquity to the end of the twentieth century demonstrated. It is shown that the overwhelming majority of the philosophies and psychologists proposed concepts of definition of nature, regularities and essence of aggression do not lose relevance and at the beginning of the 21st century, and can be heuristically used as a methodology for studying aggression in modern socio-cultural dynamics, actualizing the problem of eclectic research tools, which may be the source of unwarranted theoretical positions and become an instrument for justifying manipulative theories of aggression in modern society to justify the acts of aggression or legitimization of social theories with aggressive nature.

The modern list of forms of social representation of the phenomenon of aggression has been specified and the threat of revision of the status of aggressive social practices is actualized. Author demonstrated a wide range of forms of social representation of aggression presented by known binary positions "active-passive", "verbal-non-verbal", "congenital-acquired", "direct-hidden", and others like that. In parallel, against the backdrop of complex processes of a transformational nature which offer new outlook orientations of a technocratic, pragmatic, instrumental nature, a revision of views on the role of the phenomenon of aggression in a new social order is carried out. Humanities, social philosophy in particular, propose new approaches to understanding aggression and forms of its social representation, offering the concepts of "positive aggression", "instrumental aggression", etc., in response to a specified social request, distancing researchers from the traditional negative attitude to the phenomenon of aggression, and the very concepts give the opportunity to

"embed" aggression in social relationships, when aggression can be justified, if it serves as a means of ensuring the implementation of technocratic socio-cultural trends.

The complicated nature of finding strategies for minimizing and preventing aggression in the socio-cultural space of the modern family has been identified. The series of complex discourses are being implemented with the corresponding aggressive challenges (the power one – for the role of the head of the family, the gender one – in marital relations and relationships with children, the ageism one – in the relations between different generations, etc.) in the family as a social group. So, the family is a specific socio-cultural space for the implementation of aggression, and finding effective ways to overcome it is much more complex. In addition, there are complex transformational processes (the status of the role of women in the family is changed, same-sex marriage is legitimized, the compensatory functions of the family are transformed, etc.) in today's family as a specific socio-cultural phenomenon, which leads to the acquisition of ineffective status for traditional aggression prevention strategies in family.

The ambivalent nature of the influence of religion on overcoming of aggressive tendencies in modern society is determined. Religion must share the values of reconciliation, forgiveness, modesty, and so on, which can provide a personality against manifestations of aggression based on the provisions of Christian ethics and the ethical provisions of other world religions. At the same time, history demonstrates the ability of religion as an institutionalized phenomenon to initiate massive, institutionalized violent acts such as crusades, religious fanaticism, inquisition, and the like. Religion initiates conflicts and aggression as a result of an unproductive solution of the contradiction based on the principle of "friend-or-foe". In a global age, world religions are able to actualize their own potential as tools for spreading the ideals of goodness, planetary ethics, etc., by implementing the approaches of multiculturalism with its right to cultural and religious self-identification, and the result of combining

rational approaches and multicultural ideology can provide favorable conditions for the implementation of the principles of religious tolerance.

The theoretical and practical significance of the research lies in the fact that it was realized the conceptualization of the phenomenon of aggression in the conditions of modern socio-cultural transformations for the first time in the domestic discourse of social philosophy. This achievement resonates with a social request for a strategy of bias and minimization of aggression actualized by the contradictions of Ukrainian socio-cultural dynamics. Materials of the dissertation research can be used in the development of state humanitarian strategies, national security strategies, youth policy and in the context of the broad processes of modernization of education. The results of the dissertation research can be used in the educational process, in particular, when reading the courses "Social Philosophy", "Philosophy of Education", "Ethics and Aesthetics", "Educational Policy", as well as in a number of special courses.

Key words: the phenomenon of aggression; the phenomenon of aggressiveness; social philosophy; educational strategies for preventing aggression; religion; art; catharsis; anthropotechnical turn; family aggression; mobing.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	34
1.1. Агресія як соціокультурний феномен сучасного суспільства	34
1.2. Термінологічна взаємодія «агресія-агресивність» у проблемному полі соціальної філософії.....	58
1.3. Метафізика та амбівалентна природа агресії	76
1.4. Форми соціальної репрезентації феномену агресії	99
Висновки до першого розділу.....	114
Список використаних джерел до першого розділу.....	119
РОЗДІЛ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР АКТУАЛІЗАЦІЇ ФЕНОМЕНУ АГРЕСІЇ	132
2.1. Інтерперсональна взаємодія як простір реалізації агресії	132
2.2. Мобінг як агресія у соціальній групі.....	156
2.3. Сім'я як специфічний соціокультурний простір актуалізації агресії ...	175
Висновки до другого розділу.....	200
Список використаних джерел до другого розділу	204
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ МІНІМІЗАЦІЇ АГРЕСІЇ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	216
3.1. Ритуал та антропотехніка як засіб управління агресією	216
3.2. Мистецтво та соціальний катарсис як засіб упередження та розв'язання конфліктів	235
3.3. Релігія як детермінанта рівня агресивності у сучасному суспільстві...	262
Висновки до третього розділу.....	275
Список використаних джерел до третього розділу.....	281
РОЗДІЛ 4. ПОТЕНЦІАЛ ОСВІТИ В УПЕРЕДЖЕННІ ТА ПОДОЛАННІ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	289
4.1. Гуманістичний етос освіти як засіб упередження агресивності	289

4.2. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу	301
4.3. Стратегії подолання агресивності студентів у сучасній вищій освіті ...	312
Висновки до четвертого розділу.....	328
Список використаних джерел до четвертого розділу.....	331
РОЗДІЛ 5. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОДОЛАННЯ АГРЕСІЇ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	335
5.1. Соціокультурні детермінанти агресивності сучасного українця	335
5.2. Комунікативні стратегії упередження агресії на сучасному етапі розвитку української суспільства	347
5.3. Гібридна військова агресія у цивілізаційних стратегіях України	360
Висновки до п'ятого розділу.....	392
Список використаних джерел до п'ятого розділу.....	398
ВИСНОВКИ.....	405

ВСТУП

Актуальність дослідження. В результаті складних трансформаційних процесів, у соціокультурному просторі України створилась ситуація, яка виступає сприятливим чинником розгортання агресивних життєвих стратегій пересічної особистості та певних соціальних груп. В якості чинника, що сприяв утвердженню зазначеного агресивного соціального клімату, виступає непрояснений характер соціокультурних трансформацій, що мають місце в нашій державі з часів набуття країною незалежності: модернізаційний проект України носив недостатньо впорядкований характер у контексті амбівалентності (часом, полярності) політичного курсу держави; невизначеності перспектив України як учасника масштабних глобалізаційних процесів; надмірної (часом, спекулятивної) акцентованості на індустріальному потенціалі держави всупереч загальносвітовій тенденції утвердження нового постіндустріального соціального порядку; суперечливий статус українського суспільства у суспільній свідомості, евристично окреслити який можна з використанням термінологічного апарату постколоніальної та інших сучасних соціально-філософських теорій тощо. Отже, станом на сьогодні, одним із актуальних завдань виступає потреба виявлення сутності трансформаційних процесів, що мають місце в українському соціокультурному просторі, та виступають детермінантами змін рівня агресії у суспільстві.

З іншого боку, ми є свідками поглиблення розриву між соціальною практикою, яка носить виражений агресивний характер, та ефективністю відомих традиційних механізмів упередження та мінімізації агресії у суспільстві. Традиційно вважалося, що виховний потенціал освіти здатен мінімізувати загрози утвердження агресивних світоглядних орієнтацій, проте, сучасна освіта втрачає зазначений статус, носячи кризовий характер через низьку ефективність модернізаційних кроків. Мистецтво, що завжди вважалося одним із інструментів утвердження гуманістичного

неагресивного світогляду, з одного боку, зазнає значних змін у контексті утвердження загальносвітових тенденції (некласична та постнекласична естетика тощо), а з іншого боку, має стагнаційний характер в умовах конкретного українського соціокультурного ландшафту. Не менш проблематизованим виглядає пошук відповіді на питання, чи є сучасна сім'я дієвим чинником упередження поширення агресивних практик у суспільстві. Все це актуалізує потребу верифікації можливостей низки соціокультурних феноменів у подоланні агресивних тенденцій, що мають місце в сучасному українському суспільстві, а евристичною методологічною основою зазначених пошуків має виступати соціальна філософія.

Суспільства перехідного (транзитного) характеру, до яких із впевненістю можна віднести й українське, є загальновідомим простором для актуалізації феномену агресії: у суспільствах зазначеного типу відбувся ускладнений розрив із соціальним устроєм та світоглядними орієнтаціями попереднього типу, проте, незавершеними залишаються процеси становлення нової соціальної архітекτονіки та світоглядних орієнтацій, які б відповідали якісно новому етапу суспільного розвитку. Логічно, дані факти сприяють утвердженню нігілістичних світоглядних орієнтацій, поляризації суспільства.

Отже, проблема соціально-філософського дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці, є дискусійною і вимагає дослідження. Саме соціальна філософія здатна досягнути сутність сучасних викликів, які стоять перед людством в цілому та перед нашою державою зокрема, та запропонувати стратегії цивілізаційного розвитку, здатні упередити та мінімізувати прояви агресії на шляху розвитку людства у XXI ст. Соціальна філософія здатна проникнути у сутність процесів, які визначають природу сучасних соціокультурних трансформацій, визначити безпосереднє місце феномену агресії в них чи концептуалізувати їх опосередкований зв'язок. Разом із цим, на соціально-філософське

дослідження феномену агресії на сучасному етапі цивілізаційного розвитку, що носить ускладнений гібридною військовою агресією характер, покладаються сподівання щодо формулювання теоретичних положень праксеологічного характеру, здатних бути імплементованими у безпосередню соціальну практику на шляху упередження та мінімізації проявів агресії у сучасному українському суспільстві.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Феномен агресії є однією із ключових проблем соціальної філософії, починаючи із часів становлення філософії як самостійної галузі науки. Зокрема, агресивна природа людини у творчому спадку представників античної філософії досліджувалась у контексті аполонівського та діонісійського початків людської природи, з яких перше – це прагнення гармонії із Всесвітом, а друге – є прагненням до її порушення, до агресії та деструктивної поведінки. У античній філософській традиції переважно вважалося, що людина народжується доброю, а протягом життя набуває негативних рис. Опосередковано проблематика агресії отримувала розробку у світоглядно-релігійній та філософській традиції Сходу, Стародавнього Китаю та Індії.

У подальшій історії філософії феномен агресії майже до кінця XIX ст. не поставав безпосереднім об'єктом філософської концептуалізації та інтерпретувався в якості невід'ємної складової буття людини, а його соціальна роль інтерпретувалась відповідно до пануючого духу епохи: в Добу Середньовіччя агресія поставала складовою частиною християнського етичного вчення; концепція «*tabula rasa*» Дж. Локка трактувала людську жорстокість та агресію через проблематику соціалізації людини; представники Просвітництва (М.-Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо та ін.) обґрунтовували потребу подолання агресії у суспільстві на шляху утвердження ідеалів гуманізму; І. Кант досліджував агресію в межах свого вчення про мораль та ін.

Кінець XIX – початок XX ст. є періодом інтенсивної концептуалізації феномену агресії у проблемному полі філософії, етології

та психології. Розвиток таких міждисциплінарних напрямків, як біхевіоризм та психоаналіз дозволив здійснити формулювання положень класичної теорії агресії. Серед ключових теоретиків цього часу варто відмітити К.-Г. Юнга, К. Лоренца, Д. Уотсона, З. Фрейда, Е. Фромма та ін. Агресія як невід'ємна складова буття людини отримала низку інтерпретацій у роботах представників екзистенціалізму (М. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр та ін.), філософії діалогу (М. Бахтін, М. Бубер та ін.).

У сучасній соціальній філософії феномен агресії отримує розробку у роботах західних авторів – теоретиків в галузі обґрунтування концептів нового соціального устрою постіндустріального (інформаційного, мережевого, смарт, знанневого тощо) типу. До них можна віднести праці З. Баумана, Д. Белла, Е. Гідденса, П. Друкера, Р. Інглхарта, М. Кастельса, О. Тоффлера, Ф. Фукуями та ін. Сучасні теорії агресії, що резонують із масштабними соціокультурними трансформаціями кінця ХХ – початку ХХІ ст. ст., репрезентують роботи наступних авторів: А. Бандура, Р. Берон, Р. Вельдер, А. Голдштейн, Д. Коннор, М. Кордуелл, Е. Кречмер, Д. Майлз, Р. Мей, М. Розенберг, Е. Уілсон та ін.

У вітчизняній соціально-філософській традиції проблематика агресії досліджувалась як у контексті реалізації загальносвітових цивілізаційних тенденцій, так і з урахуванням особливостей українського соціокультурного ландшафту. Особливий інтерес для нас складають праці В. Андрущенко, В. Власюка, А. Данилюка, Д. Дзвінчука, М. Гребенюка, В. Губерського, Ю. Качанова, О. Кивлюк, С. Клепка, О. Коломієць, К. Корсака, С. Кримського, В. Кушерця, С. Куцепал, М. Михальченка, Н. Чеботарьової та ін. Поясненню сутності сучасних соціокультурних трансформацій у їх зв'язку із світоглядними орієнтаціями особистості та потребою подолання агресивних життєвих настанов присвятили свої праці наступні

дослідники: В. Ананьїн, Г. Берегова, Т. Бикова, В. Вашкевич, В. Воронкова, Ю. Данько, О. Дзьобань, Е. Герасимова, Т. Жижко, С. Жуков, К. Гірняк, О. Лелека, Р. Лимар, Е. Мельник, Т. Мицкан, І. Немчинов, М. Попович, Т. Розова, Л. Руденко, О. Ряшко, К. Сергеева, Г. Ситник, В. Тимошенко, І. Утюж та ін. Обґрунтуванню стратегій модернізації освіти з урахуванням потреби упередження та мінімізації агресивності в українському суспільстві приділяли увагу Т. Андрущенко, Р. Вернидуб, Н. Косарева, А. Кравченко, Н. Максимов, В. Муляр, В. Пилипчук, Н. Поліщук, Г. Разумна, В. Савельєв, Д. Свириденко, О. Сердюк, С. Терепищій, В. Фуркало та ін.

Не ставлячи під сумнів роль перерахованих вище досліджень, маємо підстави стверджувати, що проблема соціально-філософської концептуалізації феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій не може вважатись вичерпаною. В першу чергу, заслуговують на увагу питання концептуалізації сутності агресії як соціокультурного феномену, дослідження метафізичних вимірів та амбівалентної природи феномену агресії. Також доцільним виглядає виявлення потенціалу ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії, а також виявлення специфіки релігії як детермінанти агресивності у сучасному суспільстві. Не менш актуальною виглядає необхідність концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця, обґрунтувати комунікативні стратегії, орієнтовані на упередження проявів агресії в українському суспільстві, а також дослідити виклики гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій. На вирішення цих та інших актуальних завдань і спрямовано дисертаційне дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри соціальної філософії,

філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Соціально-філософські проблеми розвитку людини, її освіти і культури» (затверджена рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, протокол №10 від 24 квітня 2008 р.).

Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №13 від 26 червня 2014 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у здійсненні соціально-філософської рефлексії феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій.

Досягнення цієї мети потребує вирішення наступних дослідницьких завдань:

- концептуалізувати сутність агресії як соціокультурного феномену та розкрити специфіку термінологічної взаємодії «агресія-агресивність»;
- дослідити метафізичні виміри та амбівалентну природу феномену агресії;
- систематизувати форми репрезентації агресії у сучасному суспільстві;
- виявити специфіку агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії;
- розкрити сутність мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі та обґрунтувати механізми його мінімізації
- концептуалізувати особливості феномену агресії у соціокультурному просторі сім'ї;
- виявити потенціал ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії;

- проаналізувати роль мистецтва як чинника упередження агресивності та розкрити можливості соціального катарсису у розв'язанні конфліктів;
- продемонструвати специфіку релігії як детермінанти рівня агресивності у сучасному суспільстві;
- виявити можливості освітнього гуманізму в упередженні формування агресивних світоглядних орієнтацій;
- концептуалізувати освітню стратегію упередження агресивності дітей та підлітків;
- розробити механізм подолання агресивності сучасних студентів;
- концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця;
- обґрунтувати комунікативні стратегії, орієнтовані на упередження проявів агресії в українському суспільстві;
- дослідити виклики гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій.

Об'єкт дослідження – агресія як соціокультурний феномен.

Предмет дослідження – соціально-філософська концепція феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій.

Методи дослідження. Методологічні засади дисертаційного дослідження визначені специфікою об'єкта та предмета дослідження. Дослідження реалізовано із використанням принципів об'єктивності, розвитку, практики, системності та історизму. Основними застосованими методами виступили: діалектичний метод, історичний метод, метод системного аналізу, структурно-функціональний метод, порівняльний метод, аналітико-прогностичний метод, підходи теорії гібридності та постколоніальної теорії тощо.

У контексті дослідницьких завдань, діалектичний метод дозволив проаналізувати предмет дослідження у сукупності взаємозв'язків; історичний метод дозволив проаналізувати генезу поглядів на феномен

агресії у історії філософії; метод системного аналізу дозволив розкрити взаємообумовленість між соціокультурними трансформаціями та актуалізацією феномену агресії у бутті суспільства; порівняльний метод дозволив здійснити оцінку евристичності пропозованих стратегій мінімізації та подолання агресії в умовах соціокультурних трансформацій; аналітико-прогностичний метод сприяв концептуалізації узагальнень праксеологічного характеру, спрямованих на упередження агресії на різних етапах соціалізації особистості; підходи постколоніальної теорії дозволили виявити передумови та логіку утвердження протиріч соціокультурного ландшафту України; підходи теорії гібридності дозволили проаналізувати особливості військової агресії у цивілізаційному поступі українського суспільства. Необхідна ступінь обґрунтованості отриманих авторкою положень наукової новизни забезпечена дотриманням наукової логіки та традиційних теоретико-методологічних підходів сучасної соціальної філософії, а також залученням широкої бази сучасних вітчизняних та закордонних філософських джерел.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що в ньому вперше у вітчизняному дискурсі соціальної філософії здійснено концептуалізацію феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій. Зазначена новизна конкретизується у наступних положеннях, які містять елементи наукової новизни та виносяться на захист:

Вперше:

- виявлені загрози ревізії соціального статусу агресії у сучасному суспільстві. Нові підходи щодо розуміння агресії та форм її соціальної репрезентації («позитивна агресія», «інструментальна агресія» тощо) пропонують «вмонтувати» агресію у соціальні взаємини, коли агресія може бути виправданою, якщо вона буде слугувати забезпеченням для реалізації технократичних, прагматичних соціокультурних тенденцій;

- досліджено сучасні можливості ритуалу та антропотехнік у зниженні агресії у суспільстві. Не втрачаючи метафізичного сенсу, ритуал у сучасному суспільстві все частіше набуває значення культурно-стандартизованого набору дій, отримуючи важливий статус у процесі забезпечення соціальної впорядкованості, коли шляхом ритуалізації, раціонального підпорядкування правилам, агресія може бути трансформована у соціально корисну діяльність. Концепт антропотехніки пропонує розглядати людину як безпосереднього суб'єкта самокритики та самовдосконалення: засобами повсякденних тренувань свідомості та тіла (антропотехнік) людина перетворює себе на шляху викорінення деструктивних рис, ревізії агресивних габітусів – замість накладання обмежень «ззовні» (з боку політико-правових інститутів тощо), розбудова неагресивного суспільства починається із реальних трансформацій людської природи;

- здійснено соціально-філософську концептуалізацію поняття «соціальний катарсис». Інтерпретуючи катарсис у широкому сенсі, як екзистенційно насичений процес переходу на якісно новий світоглядний рівень шляхом переживання значущих для конкретної особистості подій та очищення від деструктивних ціннісних орієнтацій, соціальний катарсис описує залучення соціальних об'єктів у трансформативні процеси, спрямовані на переосмислення соціокультурного досвіду і утвердження гармонії та краси в якості ключових детермінант соціального буття, постаючи інструментом розв'язання протиріч сучасної соціокультурної динаміки. У зазначеному метафоричному розумінні, концепт катарсису втрачає свій проблематизований статус як складової сучасного естетичного дискурсу, а соціальний катарсис постає теоретичним концептом, що плідно може бути застосованим для гармонізації конфліктних ситуацій та мінімізації агресії на соціальному рівні (міжкультурна комунікація, дискримінація тощо);

- продемонстрований амбівалентний характер релігії щодо упередження агресивності у сучасному суспільстві. Виконуючи свою соціальну функцію, в інституційних формах релігія протягом тисячоліть загострювала міжконфесійне протиріччя за принципом «свій–чужий». Доповнення релігійної сфери раціональними підходами здатне унеможливити загрози демодернізації, екстремізму та фундаменталізму, забезпечити як прагматичний, так і аксіологічний виміри цивілізаційного поступу без проявів агресії, створити простір актуалізації релігійної толерантності;

- обґрунтовано потребу теоретичної розробки та практичної імплементації наскрізної гуманістичної освітньої стратегії упередження та мінімізації агресивності. В центрі даної стратегії, від дошкільної до вищої освіти, перебуває цілісна особистість – активний суб'єкт цивілізаційного поступу, який у своїй діяльності дистанціюється від проявів агресії;

- здійснено соціально-філософське обґрунтування потенціалу теорії гібридності (*hybridity studies*) для діагностування викликів військової агресії на сучасному етапі цивілізаційного розвитку України, а також ефективної протидії їм. Реалізувати маніпулятивний потенціал гібридних стратегій дозволяє наявна та підсилена ззовні боротьба панівних у суспільстві дискурсів (глобального та національного, раціонального та ірраціонального, демократичного та тоталітарного тощо). В Україні, всупереч існуючим дискурсам потреби утвердження державності та національної культури, імплементації європейсько-орієнтованого цивілізаційного та світоглядного проєктів, країна-агресор активізує патерналістські настрої та романтизує радянське минуле, прагне популяризувати тезу про Україну як «державу, що не відбулася» (*failed state*), задіяти ірраціональні механізми прийняття рішень, популяризує «мову ворожнечі» тощо, а ефективна протидія їм полягає у систематичній підтримці проукраїнського дискурсу в усіх сферах буття суспільства.

Уточнено:

- *дефініцію поняття «агресивність» у сучасному соціально-філософському дискурсі.* Показано, що феномен агресивності варто інтерпретувати як стійку рису особистості, що виявляється у дієвому виявленні нетерпимості до інших точок зору чи поведінки, неприйнятті існуючого стану справ чи речей в колективі, чи в соціумі, їх запереченні та гострому протиставлянні відносно них власної альтернативи (концептуалізовано О. Коломієць), яка має бути доповнена її розглядом в якості маніфестації однієї із фундаментальних невід'ємних потреб особистості – потреби у домінуванні (над іншою особистістю, соціальною групою, природою тощо);

- *специфіку механізмів упередження проявів мобінгу як форми агресії у соціальних групах.* Основу механізму складають: потреба раціоналізації інтерперсональної взаємодії у соціальній групі; створення умов для об'єктивної самооцінки та самореалізації особистості членів групи; реалізація принципів «м'якого менеджменту»; постійна діагностика агресивних орієнтацій членів соціальної групи та унеможливлення їх актуалізації;

- *методологічні засади стратегії подолання агресивності студентів у системі вищої освіти.* Важливим є розширення проблемного поля агресивності шляхом включення до нього сучасних соціокультурних та антропологічних феноменів (глобалізація, дистанційна освіта тощо), які об'єктивно не були враховані класиками теорії агресивності (К. Лоренц, З. Фройд, Е. Фромм тощо), напрацювання яких історично припадають на початок та середину ХХ ст.;

- *соціокультурні чинники зростання агресивності в сучасному українському суспільстві.* В українському суспільстві відбувся відхід від світоглядних орієнтацій тоталітарного радянського суспільства, проте, не відбулося остаточного утвердження нової світоглядної картини, що підвищує рівень агресивності у суспільстві через недостатню

легітимізацію нової соціальної архітекτονіки. Ідеал глобалізації, який полягає у розширенні можливостей для актуалізації особистості, в українському варіанті спрацьовує згідно закону Матфея (розширення можливостей сприяє лише поглибленню розриву між успішними країнами чи прошарками населення, та менш успішними), поглиблюючи депресивні настрої у суспільстві в цілому. На тлі існуючих протиріч, евристичним виглядає звернення до концепту позитивної агресивності, яка виступає механізмом самозахисту: в українському суспільстві підвищується рівень агресивності як механізму консолідації суспільства перед обличчям маніфестованих чи прихованих загроз.

Подальший розвиток отримали:

- *положення щодо ускладненого характеру пошуку універсальних стратегій дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці. Виявлено контекстуальний характер наявних філософських теорій агресії та акцентовано увагу на наявності можливостей для виправдання проявів агресивності чи обґрунтування соціальних теорій агресивного гатунку шляхом свідомого застосування неевристичних до дослідницьких контекстів методологічних підходів;*

- *положення щодо чинників агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії на сучасному етапі розвитку суспільства. Вдалося продемонструвати, що сучасна доба є носієм широкого спектру чинників, здатних розширити традиційні уявлення (за К.Лоренцом та ін.) щодо агресії, посилюючись особливостями модернізації українського суспільства, пов'язаними із подоланням пострадянської (постколоніальної, посттоталітарної тощо) спадщини, актуалізуючи проведення масштабних досліджень щодо можливостей мінімізації агресії при взаємодії у системі «особистість-особистість», в яких би плідно були застосовані методологічні підходи сучасних глобалізаційних теорій, постколоніальних студій тощо;*

- *положення щодо специфіки розуміння сім'ї як особливого соціокультурного простору актуалізації агресії. У сім'ї як соціальній групі, реалізуються низка складних дискурсів (владний; гендерний; ейджизм тощо) із відповідними агресивними викликами, надаючи пошуку ефективних засобів подолання агресії ускладненого характеру, який посилюється сучасними змінами в інституті сучасної сім'ї;*

- *уявлення щодо можливостей освіти виступати ефективним чинником упередження агресивності дітей та підлітків. Стратегія має поставати не в якості «закритої» системи обмежень із відомою кількістю чинників, а бути здатною демонструвати евристичність на засадах відкритості та з урахуванням багатовимірності потенційних загроз утвердження агресії в освітньому середовищі шкільної та дошкільної освіти;*

- *комунікативні стратегії упередження проявів агресії в українському суспільстві в умовах суперечностей сучасного суспільного розвитку. Стратегії сформульовано виходячи із усвідомлення, що Україна включена у агресивну соціокультурну динаміку геополітичного характеру (анексія Росією Криму, військовий конфлікт на Сході нашої держави), ініціюючи поляризованість у суспільстві. Продемонстровано потребу імплементації на практиці низкою інституцій (Міністерство інформаційної політики, Міністерство освіти та науки тощо), сформованих у проблемному полі соціальної філософії стратегій зняття комунікативних протиріч для забезпечення неагресивного суспільного розвитку. Включення у процеси утвердження постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, актуалізує потребу підвищення рівня освіченості населення з етичними принципами комунікації нової природи, а також протидії спорідненим із цими технологіями деструктивним феноменам (тролінг, гібридні форми пропаганди тощо) шляхом раціоналізації комунікації у інформаційно-комунікативному просторі та унеможливлення*

маніпулятивних впливів з метою активізації агресивності особистості, поглиблення протиріч у суспільстві всупереч раціональній потребі консолідації зусиль суспільства перед сучасними викликами.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняному дискурсі соціальної філософії здійснено концептуалізацію феномену агресії в умовах сучасних соціокультурних трансформацій. Дане досягнення роботи резонує із соціальним запитом на стратегію упередження та мінімізації агресії, актуалізовану протиріччями української соціокультурної динаміки. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при розробці державних гуманітарних стратегій, стратегій національної безпеки, молодіжної політики та у контексті широких процесів модернізації освіти.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у навчальному процесі, зокрема, при читанні курсів «Соціальна філософія», «Філософія освіти», «Етика та естетика», «Освітня політика», а також у низці спецкурсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи. Основні положення й висновки дисертації розроблені авторкою особисто й знайшли відображення у її наукових публікаціях. Кандидатська дисертація «Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Омеляна Партицького» (спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки) була захищена у 2007 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також на секційних засіданнях низки

міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, круглих столів та семінарів, а саме: Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика» (м. Люблін, 2015 р.); Перша міжнародна науково-практична конференція «Україна-ЄС. Сучасні технології, бізнес та право» (м. Чернігів, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (м. Київ, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (м. Київ, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності» (м. Дніпро, 2016 р.); Друга міжнародна науково-практична конференція «Україна-ЄС. Сучасні технології, бізнес та право» (м. Чернігів, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (м. Одеса, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (м. Дніпро, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні та прикладні дослідження в галузі педагогіки, психології та соціальних наук» (м. Кельце, 2016 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Пріоритетні завдання і стратегії розвитку суспільних наук» (м. Запоріжжя, 2016 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Людина віртуальна: нові горизонти» (м. Монреаль, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Україна – ЄС. Сучасні технології, бізнес та право» (м. Чернігів, 2017 р.), III

Міжнародна науково-практична конференція «Виклики постколоніалізму: філософія, релігія, освіта» (м. Київ, 2017 р.) тощо.

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 38 публікаціях, зокрема, в авторській (одноосібній) монографії та 37 наукових статтях, з яких 17 опубліковані в українських фахових виданнях з філософських наук, 6 опубліковані за кордоном та у наукових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, а також 14 інших публікацій.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження, робота складається із вступу, п'яти розділів (поділених на шістнадцять підрозділів), висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (466 позицій). Загальний обсяг дисертації – 416 сторінок, основна частина дисертації – 371 сторінка.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

1.1. Агресія як соціокультурний феномен сучасного суспільства

Перший розділ дисертаційного дослідження традиційно присвячується обґрунтуванню теоретико-методологічної рамки дослідження, у нашому конкретному випадку – пошуку дослідницьких інструментів для здійснення соціально-філософської рефлексії в умовах соціокультурних трансформацій. Виходячи із цього, у першому підрозділі нами здійснюється авторська спроба концептуалізувати сутність агресії як соціокультурного феномену, провести аналіз наявних у соціально-філософському та, ширше, соціогуманітарному дискурсі, визначень сутності агресії, оцінити їх евристичність, враховуючи складний характер наявних соціокультурних трансформацій як загальносвітового, так і національного характеру.

Проблема агресії та людської агресивності протягом багатьох століть турбувала людство й розглядалася з низки дисциплінарних позицій: від філософських до культурологічних психологічних. Протягом століть ці погляди зазнавали серйозних змін, але тільки у ХХ столітті пропонуване для дослідження проблемне поле перетворилося на предмет комплексних наукових досліджень. Широко розгорнувшись у філософському та інших дослідницьких просторах, проблематика агресії, нажаль, й сьогодні позбавлена цілісного концептуального образу і містить багато суперечливих методологічних підходів, концепцій і доктрин.

Дуже плідно, на нашу думку, суперечливий та мультидисциплінарний характер досліджень феномену агресії описують В. Пилипчук та О. Дзьобань, стверджуючи наступне: «Тільки у ХХ столітті вказана проблема стала предметом системних наукових досліджень.

Розвинувшись у різних напрямках (філософському, соціологічному, політологічному, історичному, правовому, психологічному, біологічному, антропологічному), теоретична сфера агресії й сьогодні не становить єдиного вчення та містить низку підходів, концепцій і теорій. У зв'язку з розширенням соціологічних, психологічних та інших досліджень складно співвіднести проблему агресії і насильства з якою – небудь однією дисципліною. Науковий напрям із вивчення даної проблеми торкається багатьох галузей науки, є поліфункціональним та відображає багатовимірність соціального буття» [88].

Саме тому, розпочинаючи наше соціально-філософське дослідження феномену агресії у соціокультурній динаміці, виправданою виглядає спроба здійснити експлікацію наявних у філософському знанні підходів щодо розуміння сутності агресії як феномену сучасного суспільства. Зазначимо, що через розмитість проблематики агресії у широкому спектрі досліджень соціогуманітарних наук, зрозуміти сутність агресії виглядає можливим завдяки потенціалу філософії щодо теоретичного узагальнення фонду знань, переважно напрацьованих у суміжних науках. Отже, даний підрозділ вирішує першу частину дослідницького завдання – концептуалізувати сутність агресії як соціокультурного феномену та розкрити сутнісні ознаки феноменів агресії та агресивності. Розкриття сутнісних ознак феномену агресивності та його зв'язок із феноменом агресії, діалектика термінологічної взаємодії «агресія – агресивність» здійснюється нами у наступному підрозділі.

У зв'язку з активізацією наукових досліджень у ХХ ст., складно закріпити дослідження агресії з якою-небудь однією дисципліною. Науковий напрямок з вивчення даної проблеми набуває міждисциплінарного статусу та відображає багатовимірність соціального життя. Протягом останніх десятиріч проблемне поле феномену агресії постало предметом міждисциплінарних досліджень. У фаховій літературі

агресії та агресивності присвячено багато статей, монографій, конференцій різного рівня представництва.

Зокрема, А. Реан виділяє два базові підходи до вивчення феномена агресії – етико-гуманістичний та еволюційно-генетичний: перший представлений у гуманістичній психології, екзистенціальній і гуманістичній філософії, а також у педагогічних теоріях, що базуються на їх основі, і на основі християнської концепції людини; еволюційно-генетичний підхід об'єднує різні концепції, починаючи від теорій виживання виду і психобіологічної адаптації індивіда й закінчуючи концепціями соціальної адаптації особистості [91]. Дослідник Л. Семенюк виділяє чотири основні підходи до вивчення причин агресії: етологічний, фрустраційний, психоаналітичний, біхевіористичний [103]. Однак, це далеко неповна класифікація: відсутня група фізіологічних і соціальних теорій.

Отож, спершу розглянемо фізіологічні теорії природи агресії. Згідно з цими теоріями, агресивність асоціюється із надмірною збудливістю нервової системи за умов наявності недоліків активного гальмування, тобто з порушенням балансу у нервовому механізмі «збудження-гальмування».

Як показали дослідження І. Павлова, фізіологічний механізм неадекватних нейропсихічних реакцій полягає у «зриві» коркової діяльності, що викликається в результаті ускладненої життєвої ситуації «помилкою» збудливого і гальмівного механізмів, причому генеза такого стану у вагомій мірі визначається генетичними особливостями особистості [82]. Через те, що існують межі витривалості, навіть у людини сильного типу при надмірній кількості психотравмуючих факторів може відбутись такий «зрив», що проявиться в якісній зміні поведінки, зокрема, через виникнення агресивних реакцій.

Згідно з думкою творців теорії фізіологічних маніпуляцій В. Марком та Ф. Ервіном, у людини, як у тварин, є вроджені нейроендокринні системи – специфічні фізіологічні субстрати, активація яких обумовлює

насильницькі форми поведінки. Наприклад, є певна частка мозкової тканини, яка відповідає за агресивну поведінку. При її видаленні чи пошкодженні агресивна активність різко падає. Вважається та кож, що одні гормональні структури підвищують чутливість нервової системи до агресії, а інші знижують [156, с. 17-19].

Прихильник цієї стратегії щодо інтерпретації агресії К. Мойер зауважував, що людський мозок містить вроджені нейросистеми, які в стані активності при наявності особливих чинників викликають агресивну поведінку стосовно цих чинників, а в якості доказу наводив дані експериментів, в ході яких дослідники викликали спалахи агресії у кішок й щурів, використовуючи електрошок для збудження особливих ділянок мозку тварин, а також через хімічне подразнення окремих частин гіпоталамуса [73, с. 12-13].

Прояв агресивної поведінки у людини, згідно з трактуваннями К. Мойера, може залежати від хімічного складу крові, наявності пухлини в мозку, спадкових та ендокринних впливів; від настрою та початкового стану нейросистеми, проте, лише за умов, коли ці системи знаходяться в стані активності й одночасно є в наявності певні зовнішні стимули, тільки тоді людина буде діяти агресивно [73, с. 26].

Як стверджували Р. Берон та Д. Річардсон існує кореляція між рівнем тестостерону та агресивністю [13, с. 237]. Хоча фактів, що це підтверджують достатньо, але прямих даних, які підтверджують гіпотезу про вплив гормонів на формування агресивної поведінки, по суті майже немає:

- по-перше, зв'язок між рівнем гормонів та агресивністю може бути як прямим, тобто тестостерон може впливати на інші індивідуальні фактори, що сприяють формуванню агресивної поведінки; так і непрямим, тобто зв'язок може здійснюватись через якісь особистісні чи поведінкові характеристики;

- по-друге, зв'язок між наявністю гормонів та схильністю до агресії може бути двостороннім – тобто, участь в агресивних діях може призвести до посилення секреції тестостерону, що, у свою чергу, може зробити більш вираженим прояв агресії;
- по-третє, вплив гормонів на формування агресивної поведінки є несильним – вплив статевих гормонів проявляється тільки в тому випадку, якщо на асоціальну поведінку індивіда впливають також й конкретні соціальні фактори [13, с. 242].

Таким чином, характер взаємозв'язку між рівнем гормонів та агресивністю до наших днів залишається незрозумілим. Хоча рівень тестостерону може відігравати певну роль, проте, вагоміший вплив все ж, очевидно, мають інші фактори. Слід зазначити, що гормони не діють незалежно від соціального контексту, який впливає на прояв особистості, так що, напевно, гормони, щоб вплинути на ступінь агресії, повинні вступити у взаємодію із соціальними факторами [70, с. 24-25].

Існує теорія, яку Дж. Годфруа назвав нейробіологічною, що заперечила ідею єдиної агресивної мотивації [18]. Були проведені лабораторні експерименти з агресивними пацюками і сформульовані висновки, що будь-яка агресивна поведінка залежить від двох факторів: від стану тварини на даний момент і від її попереднього життєвого досвіду. Наведений висновок свідчить про недоцільність пояснення природи агресивності тільки діями фізіологічних, біологічних або соціальних чинників. В кожному окремому випадку прояву агресивності ми маємо справу із складною взаємодією цих детермінант, а також обумовленістю агресії факторами конкретної ситуації.

На думку В. Холлічера різновидом цієї теорії є соціальний дарвінізм, в основу якого лежить біологічне трактування суспільних явищ, включаючи феномен соціального насильства [128]. Представники даного підходу вважають, що на виникнення агресивних імпульсів впливають специфічні гени. Індивіди будуть проявляти альтруїзм і самопожертву

стосовно тих, у кого є схожі гени (родичі) й поводити себе агресивно стосовно тих, хто немає таких генів. Зокрема, В. Єфроїмсон стверджував, що безперервний еволюційний відбір особливо агресивних індивідів відбувається через поширення генів переможців: дослідник був схильний розглядати будь-які форми поведінки людини як результат взаємодії біогенетичних та соціогенетичних факторів, не заперечуючи проявів онтогенетичної агресивної поведінки [26].

Отже, згідно з проаналізованими вище підходами, агресія є наслідком переважно біологічних, вроджених чинників і служить для захисту життєвих інтересів індивіда.

У широкому загалі наукових джерел, що досліджують феномен, популярність мають відмінні, часом протилежні за своїм змістом підходи. Зокрема, вже на початку ХХ століття У. Мак–Дугалл у своїй роботі «Психологія: дослідження поведінки» писав: «Цілий спектр поведінки людини, включаючи ворожу та агресивну, перебуває під контролем 18 різних інстинктів» [157, с. 23]. Таке пояснення агресивної поведінки, яке виходить виключно з принципу її інстинктивної детермінації, можна оцінювати як однобічне та у деякому сенсі – поверхове. У подальшому концепція про вроджену – інстинктивну природу агресії була розширена та наповнена новим змістом. У цьому, з одного боку, є незаперечна заслуга психоаналізу в особі З. Фрейда, з іншого боку – етології в особі К. Лоренца [72, с. 211-216].

Фрейд підтримав точку зору про вродженість агресії. Спочатку він розглядав агресію у її зв'язку з «принципом задоволення». Агресія розглядалася ним як відповідь на ті складні життєві обставини, що мають місце у бутті людини на шляху до задоволення, в першу чергу, сексуального. На наступних етапах розробки авторської концепції агресії Фрейд переглянув зазначену точку зору, запропонувавши концепт подвійного інстинкту. Згідно нього, сексуальна (життєва) енергія «ерос» існує паралельно «танатосу» – деструктивному інстинкту смерті, і для

обох із них мають існувати способи розрядки. У іншому випадку, це сприятиме акумулюванню агресивної енергії, що визначатиме деструктивну поведінку особистості.

Фрейд проводить паралелі між процесами розрядки сексуальної енергії у статевому житті людини, та виходом деструктивної енергії через агресивні вчинки людини. Традиційно, агресія за своїм напрямком спрямована назовні, проте, її актуалізації може носити широкий спектр проявів – від безпосереднього фізичного насилля до вербальних його форм. Для опису динаміки виходу агресії, відомий австрійський психолог використовує естетичну метафорику – використовує ідею «катарсису» як опису процесу очищення від деструктивної енергії, в результаті чого знаходить вихід накопичена енергія. Разом із тим, цей «катарсис» супроводжує людину увесь час, адже деструктивна енергія має властивість накопичуватись, отже, час від часу, вона має знаходити вихід, аби напруження не було критичним.

Згідно із концепцією З. Фрейда, якщо енергія «танатоса» не буде знаходити вихід назовні та надмірно накопичуватись, то під фатальною загрозою опиниться сама психіка індивіда. Саме звідси й переконаність З. Фрейда про невідворотність людської агресивності [124]. Ця жорстка позиція З. Фрейда дала привід Берону та Річардсону заявити, що погляди З. Фрейда на джерела та сутність агресії надмірно песимістичні [13, с. 76].

Досить близькі погляди на агресію як інстинкт знаходимо в американського археолога та сценариста Р. Ардрі [140]. Зокрема, він стверджував, що у процесі еволюційного відбору з'явився новий тип людини – мисливці. Вони полювали задля їжі, їх ризик виправдовувався прагненням вижити. Таким чином, людина адаптувалась до мисливства, як анатомічно, так і фізіологічно. Саме ця мисливська суть людини, на думку Р. Ардрі, і склала основу її агресивності – з цих положень вчений зробив висновок, що усі досягнення людської цивілізації є нічим іншим, як намаганням людини, потураючи своїм агресивним потягам, вдосконалити

ефективність нищення, а як доказ наводить, зокрема, факт створення зброї, здатної вразити ціль на відстані, а також мову, яка слугувала засобом для групового полювання, що зробило з людини найбільш вправного мисливця з усіх відомих видів хижаків, й саме інстинкт мисливської природи, що постав результатом природного відбору, в поєднанні з розвитком інтелекту і появою зброї сформували у людини здатність активно нападати на представників свого виду [140, с. 19].

Тлумачення агресії як феномену, в основі якого – інстинкт, приводить до висновку, що неможливо звести нанівець чи суттєво знизити її рівень, адже інстинкти закладені генетично. Найбільше, що можна зробити, – тимчасово не допустити проявів агресивності, стримати їх або послабити їх руйнівну інтенсивність [70, с. 30].

Початок етологічного підходу до інтерпретації сутності феноменів агресії та агресивності було покладено дослідженнями К. Лоренца [61]. Наголошуючи, що термін «агресія» надто часто вживається в невинувато широкому контексті, автор стверджував, що «для обивателя поняття агресії пов'язане з найрізноманітнішими явищами повсякденного життя, починаючи від бійки півнів і собак, хлоп'ячих бійок і закінчуючи, зрештою, війною і атомною бомбою» [61, с. 31].

Відповідно до теоретичних положень, пропонованих К. Лоренцом, агресія людини є схожою на тваринну, а єднають їх біологічні чинники – інстинкт виживання, бажання утвердити себе, коли плідно застосовується агресія, аж до фізичного знищення супротивника. Етологічний підхід спирається на біологізаторське трактування агресії як вродженого інстинкту та пропонує видозмінену форму соціального дарвінізму [44].

Згідно до етологічної концепції, агресія інтерпретується в якості продуктивного інстинкту, що був сформованим у процесі еволюційної генези. Ключовий представник зазначеного напрямку К. Лоренц стверджував, що існує зв'язок між теорією агресії у світі природи, яка описує механізми боротьби та виживання у тварини, із агресією у історії

становлення людства. При цьому, він схилився на користь визнання фундаментальної ролі біологічних та генетичних чинників агресивності людини: агресивний інстинкт, за К. Лоренцом, є природною спадщиною, проте, вона не є фрейдівським інстинктом смерті, а інструментом збереження життя як індивідууму, так і людства в цілому, а сам зазначений інстинкт не має демонізуватись та виділятись серед інших. Полеміка із З. Фрейдом щодо інстинкту агресії, виглядає наступним чином: «Агресія, прояви якої часто ототожнюються з проявами «інстинкту смерті», – це такий же інстинкт, як і всі інші, і в природних умовах так само, як і вони, служить збереження виду і свого життя» [60, с. 5].

Отже, згідно з Лоренцом, агресія та статевий інстинкт не є антагоністами, навпаки, мають спільну природу, вони складають невід'ємне єство людини. Даний підхід був покладений ним у основу концепції щодо вродженого характеру людської агресивності. Проте, К. Лоренц наголошує, що людина не дано остаточно викорінити агресивність, вона може тільки спрямувати її в потрібному напрямку: інстинкт агресії варто розглядати як біологічну спадщину предків, з яким розум не може впоратися, а головна небезпека інстинкту полягає в його спонтанності [61, с. 39].

Відповідно до положень К. Лоренца, глибинна сутність агресії може бути прояснена виходячи із проблеми боротьби за ресурси у дикій природі задля забезпечення власного виживання. Логічно, більш агресивні тварини всередині одного виду та у певному біологічному середовищі, є більш успішними в плані забезпечення себе ресурсами для виживання. Пропонований К. Лоренцом підхід також не втрачає своєї актуальності й щодо успішної реалізації інстинкту продовження роду. Даний механізм сприяє тому, що забезпечується механізм прогресивної еволюції видів, коли наступні покоління постають носіями продуктивного генетичного коду.

Пропонуючи власну інтерпретацію ролі агресії у еволюційних процесах, К. Лоренц робить наголос, що «формулу Дарвіна «боротьба за існування»... помилково зараховують, як правило, до боротьби між різними видами. Насправді «боротьба», про яку йшлося у Дарвіна і яка рухає еволюцію, – це, передусім, конкуренція між найближчими родичами» [60, с. 30].

Найбільш рельєфно внутрішньовидова конкуренція представлена у житті видів, що мають спільний спосіб життя, де агресія виступає інструментом вибудовування ієрархій та «принципом організації, без якого, очевидно, не може протікати впорядковане життя вищих тварин» [61, с. 51].

У зграйних тварин, відповідно до рівня агресивності, відбувається ієрархічний розподіл доступу до наявних природних ресурсів. Зрозуміло, що статус вожака зграї має найвищий в ієрархії статус, попередньо підтверджений власною агресивністю: він має беззаперечне право на реалізацію власних статевих інстинктів, а також на задоволення потреб у їжі.

Відносно ж людини, К. Лоренц демонструє песимізм щодо здатності розуму контролювати агресію: «Маючи в руках атомні бомби, а в центральній нервовій системі – ендогенні агресивні інстинкти гарячої мавпи, сучасне людство ґрунтовно втратило свою рівновагу» [61, с. 109].

Сьогодні, за словами Ейбл–Ейбесфельдта, «ми перебуваємо в пошуку нових шляхів вивчення, оскільки традиційні багато в чому здаються вже застарілими. І в цьому руслі етологічне дослідження може допомогти нам відшукати адекватні засоби для осягнення людської природи. етологія, як біологічна наука, досліджує функціонування тих фізіологічних механізмів, які впливають на поведінку з тим, щоб за рахунок розуміння цих функціональних структур ми могли б бути здатні усувати всякого роду їх порушення. В процесі цих досліджень може стати ясным, що деякі з філогенетичних адаптацій (ті, які були придбані в ході розвитку виду)

тепер вже зберігаються в якості не більше ніж історичного баласту, який настільки ж даремний і навіть небезпечний для організму, як сліпа кишка або апендикс. Поведінка так само має свої «апендикси» [152].

Суть основної тези І. Ейбл–Ейбесфельдта в тому, що і агресивна, і альтруїстична поведінка запрограмовані відповідними філогенетичними адаптаціями, що, в свою чергу, зумовлює норми нашого етичного життя. На його погляд, людський агресивний імпульс збалансовано врівноважується глибоко вкоріненими соціальними тенденціями. При цьому він робить важливу ремарку: і цим доброзичливим рис нашого характеру, без сумніву, теж можна знайти невірне вживання – всякий в змозі уявити ту небезпеку, що таїть в собі надмірна лояльність до вождя. У людей, так само як і у тварин, агресія веде до відгородження груп одної від іншої, а всередині групи – до формування соціальної ієрархії і рангової впорядкованості. Територіальна агресія сприяє поширенню людей по всій планеті і своїм результатом має наявність великих безлюдних територій, оскільки найбільш агресивні народи або ті, які мають розвинені технологіями озброєнь, змушують інші тулитися в анклагах. І це залишається в силі, нагадує нам Ейбл–Ейбесфельдт, і в наш час: досить згадати поселення європейців в Північній Америці або Австралії [152].

Аналізуючи феномен агресії, недоречно було би обминути можливість соціобіологічного підходу, положення якого наголошують на генних факторах впливу на поведінку окремої особистості. Згідно теоретичних положень представників соціобіологічного підходу, саме гени детермінують за успішність репродукції, відповідно, індивідууми, схильні до допомоги тим, хто є носієм спільного генетичного коду (родичі), всіляко допомагаючи їм. Відповідно до цієї логіки, будуть демонструвати вищий рівень агресивності до осіб, що не є пов'язаними із ними на генетичному (сімейному) рівні.

Розглянемо детальніше приклади можливості інтерпретації агресії з використанням методологічного інструментарію соціобіологічного

підходу. Автори стверджують, що агресія у тваринному та людському світі виконує роль інструменту успішного забезпечення репродуктивної функції організму. Набір генів конкретного індивіду, при цьому, може виступати ключовим фактором актуалізації агресії. Як приклад, автори наводять експеримент, у якому миші були розділені на дві групи за рівнем агресивності (агресивну та неагресивну), спаровуючись тільки в межах своєї групи: на 26 покоління дослідники отримали два клани – із неймовірно агресивних та напрочуд мирних тварин [32].

На схожих позиціях стоїть і Р. Трембле, відстоюючи примат біологічних чинників над психологічними у формуванні агресивності людей: «Агресивність – це природна поведінка. Дивно, що ідея, наче діти і підлітки стають агресивними через вплив засобів масової інформації і досі розглядається вченими» [111, с. 132]. В результаті здійснених ним експериментальних робіт, обґрунтованою виглядає теза, що, у переважній більшості проаналізованих ним випадків, дитяча агресивність не є результатом досвіду соціалізації, а притаманна дітям з моменту народження як спадок процесів еволюційного розвитку, в яких агресія відігравала важливу роль у забезпеченні виживання.

Здійснюючи огляд підходів щодо інтерпретації сутності феномену агресії, ми не могли обійти увагою теоретичні положення вчення про агресію. Е. Фромма, якій пропонував інтерпретувати агресію з використанням еволюційного соціобіологічного принципу історизму. Зокрема, Е. Фромм пропонує розглядати індивіда не як абстракцію (З. Фрейд), а у її продуктивних зв'язках із оточуючим соціокультурним простором. Отже, полемізуючи із З. Фрейдом, автору вдалося сформулювати евристичну концепцію, що плідно поєднувала підходи фрейдівського психоаналізу та тогочасної соціальної філософії. Його концепція звертається до можливостей «розкодування» агресивних інтенцій окремої особистості, в тому числі, здійснивши аналіз його

соціокультурного оточення, яке є важливою детермінантою потреб та прагнень людини, наприклад, втечу від самого себе, що провокує агресію.

У своїй ключовій роботі «Втеча від свободи», Е. Фромм розглядає цей механізм «втечі»: її принцип полягає у спробі відмовитись від автономності своєї особистості, об'єднати своє Я з ким-небудь або з чим-небудь зовнішнім, розчинитись в ньому, щоб таким чином набути силу, якої не вистачає самому індивіду [123, с. 135]. Отже, небажання людини постати вільним суб'єктом може мати трагічні наслідки: саме несвобода лежить у основі деструктивності, а неготовність бути відповідальним здатна спрямувати людину до агресивних стратегій забезпечення власного несвободного, неавтентичного способу життя.

Ключовим чинником агресивної поведінки Е. Фромм визначив неспроможність особистості актуалізувати свій внутрішній потенціал: «Якщо енергія, спрямована на життєві процеси, не знаходить виходу, вона піддається розпаду й перетворенню в енергію, що спрямована на руйнування» [123, с. 126]. Отже, автор вважає, що людська деструктивність не біологічно визначеною, а, в першу чергу, людські конфлікти у своїх детермінантах пов'язані із соціальною діяльністю окремих суб'єктів агресії.

У фроммівській концепції відбувається діалектичне поєднання підходів щодо біологічного та соціального тлумачення природи агресії, які у сукупності дозволяють зрозуміти цей феномен, як єдність генетичні чинників та соціокультурних детермінант окремої особистості: «Якщо позначити словом «агресія» всі «шкідливі» дії, тобто всі дії, які завдають шкоду і призводять до руйнування живого або неживого об'єкта (рослини, тварини і людини в тому числі), то тоді, звичайно, пошук причини втрачає сенс, тоді неважливим стає характер імпульсу, в результаті якого відбулася ця шкідлива дія. Якщо назвати одним і тим же самим словом дії, спрямовані на руйнації, дії, призначені для захисту, і дії, здійснювані з

конструктивною метою, то, очевидно, слід розпрощатись з надією вийти на розуміння «причин»» [122, с. 9].

З методологічної точки зору, для дискурсу агресії важливим внеском виступила фроммівська диференціація феномену агресії на доброякісну, яка частково сягає світу людських інстинктів, та злякисну, яка впливає з людського характеру, з людських пристрастей екзистенційного характеру.

У контексті цього поділу, доброякісною агресією Е. Фромм називає таку, що є захистом, справедливою реакцією на загрози існуванню, відголоском природних інстинктів, що мають місце і у людей, і у тваринному світі: вона є адаптивною, захисною реакцією та допомагає вижити як окремому індивіду, так і всьому людському роду, вона виявляється біологічно та слабне, коли відсутні небезпеки [122, с. 124].

Як альтернатива, злякисна агресія у фроммівській інтерпретації є результатом актуалізації волі до влади, прагнення до домінування над іншими, потяг до руйнування. У своїх роботах Е. Фромм називає її деструктивністю відшукує її коріння у соціальному вимірі буття людини, у безпосередньому способі життя людини та культурних чинниках: «в основі злякисної агресії – не інстинкт, а деякий людський потенціал, корені якого приховані в умовах самого існування людини» [122, с. 231].

Характер людини зазвичай визначають в якості її другої натури, у якому сконцентровано специфічні екзистенційні потреби людини, спосіб розуміння світу та, що не менш важливо для дослідження феноменів агресії та агресивності, спосіб діяльнісного відношення до оточуючого особистість природного та соціального середовища. І кожна особистість за індивідуальним сценарієм задовольняє власні екзистенційні потреби: для когось, можливість впливати на когось лежить через дружбу чи любов, для когось – через жорстокість, агресію чи насилля. За цих умов «деструктивність та жорстокість – це не інстинктивні потяги, а пристрасті, які сягають корінням у цілісну структуру людського буття» [122, с. 77]. Отже, з аналізу випливає, що детермінантою людської агресивності у

Е. Фромма є характер людини, який розуміється як складна система взаємообумовленостей між людиною та оточуючим світом. Згідно зазначеної логіки, агресія в людині провокує недостатня актуалізація екзистенційних потреб – відчуття власного Я, світоглядних настанов, свободи тощо.

Згідно теоретичних положень Л. Берковіца, «перший крок, який потрібно зробити, щоб зрозуміти єство агресії, полягає в тому, щоб знайти ясне і чітке формулювання даного поняття. Сьогодні термін «агресія» має багато різних значень як в наукових працях, так і в побутовій мові. В результаті ми не завжди можемо бути упевнені в тому, що ж мається на увазі, коли індивід характеризується як «агресивний» або дія визначається як насильницька» [9, с. 24]. Серед великої кількості визначень поняття «агресія», що були сформульованими авторами у різні періоди історії, нажаль, жодне не може претендувати на універсальність.

З точки зору етимології, термін «агресія» походить від латинського слова *aggressio*, означає у перекладі напад. Ускладненого характеру для розуміння сутності концепту агресії надає його активне вживання у буденному дискурсі, де воно використовується у надмірно широкому спектрі значень. У повсякденному вжитку агресію часто ототожнюють із настирливістю людини, в той самий час, як у науці його чітко прив'язують до аналізу проблем людської деструктивності.

До того ж, агресія у своїх визначеннях надто часто розуміється з позицій лише наслідків тих чи інших вчинків, залишаючи поза межами мотиваційний її компонент, що складає її передумови, та виступає важливим для аналізу. Згадуваний вже нами Л. Берковіц, визначає феномен агресії як «будь-яку форму поведінки, націлену на завдання кому-небудь фізичної чи психологічної шкоди» [9, с. 24].

Багато дослідників шукають пояснення феномена агресії у концепті «фрустрація» (від лат. *Frustr*). Даний концепт позначає невдачу, нереалізовані плани та надії що створюють специфічну психотравмуючу

ситуацію (мікрорівень). На макрорівні, стверджує М. Левітов, доречно розуміти фрустрацію «...у контексті більш широкої проблеми стійкості по відношенню до життєвих труднощів та реакції на них і визначає її як стан, що виражається в характерних особливостях переживань та поведінки, які виникають в результаті дії об'єктивно нездоланих (або суб'єктивно тих, що здаються нездоланими) труднощів на шляху до досягнення мети або вирішення задачі» [57, с. 47].

Фрустраційна ж поведінка актуалізується людиною за умов, коли вона не досягла бажаного запланованого результату. Людина починає відчувати втрату контролю над власним життям, та широкий спектр негативних внутрішніх переживань захоплюють її свідомість та виступають чинниками її подальшої дезорієнтації. Фрустрація виступає психологічною реакцією на нездійснений вчинок, проте, фрустраційна поведінка не свідчить про перехід людини до стану апатії, а дозволяє мобілізуватись та далі крокувати до поставленої мети.

Психологічний словник містить розуміє фрустрацію як психічний стан, який викликаний неуспіхом у задоволенні потреб, бажань та супроводжується різноманітними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратуванням, тривогою та відчаєм [11, с. 816].

Завдяки плідним інтерпретаціям концепту фрустрації, наприкінці 1930–х років у дискурсі агресії сформувалася наукова школа та напрямок – фрустраційна теорія агресії. Даний методологічний підхід робить наголос не на еволюційних (біологічних) детермінантах агресії, а на ситуативних її аспектах. В межах цього напряму, Д. Доллард пропонував тезу, що проявам агресії завжди передують фрустраційні ситуації. Отже, агресія постає у формі реакції на непереборні обставини у досягненні цілей, які попередньо викликають у людини розгубленість (фрустрацію). Погляди Д. Долларда та Н. Міллера зазнали значної критики з боку зарубіжних дослідників. Передусім, вона стосувалась характеру реакції на фрустрацію.

Антропологічні дослідження показують, проте, що не в усіх культурах агресія постає логічною реакцією на фрустрацію. З. Дембо та багато інших представників групової динаміки експериментально продемонстрували наявність спектру альтернативних реакцій на фрустрацію. А. Бандура та інші науковці відмічали, що фрустрація – не єдиний фактор, який призводить до актуалізації агресивності – так само успішно образа чи погроза викличуть агресію [166, с. 381].

Згідно з Л. Берковіцем, фрустрація просто підвищує ймовірність ситуації, що індивід відчуватиме гнів, а потім діятиме агресивно. Агресія, за Л. Берковіцем, постає лише в якості однієї з потенційних реакцій на фрустрацію. Індивід може актуалізувати альтернативні реакції, такі як замикання в собі, нічогонероблення або спроби трансформувати ситуацію. У своїй гіпотезі «фрустрація – агресія» науковець обґрунтовує наступний перелік складників поведінки агресивного гатунку:

- особистість переходить у стан блокування;
- актуалізується фрустраційний стан і відповідним породженням проявів гніву;
- гнів забезпечує готовність до застосування агресивних поведінкових механізмів.

Формулюючи свою концепцію, Л. Берковіц не тільки акцентує значення наuczіння, але й підкреслює роль індивідуальних відмінностей в тому, як люди реагують на фруструючі ситуації [9, с. 212]. Чи скоюватиме фрустрований індивід агресивні дії, залежить частково від його історії наuczіння, інтерпретації проблемної ситуації та особистісно забарвлених механізмів реагування на фрустрацію. Фрустраційна ситуація перебуває у залежності від наявності в навколишньому середовищі стимулів, які «запускають» агресію [9, с. 212].

У процесі наукового обґрунтування, фрустраційна теорія зазнала значних змін, і в ній з'явилися дві відносно самостійні течії: представники першого напрямку залишилися на засадах фрустраційної гіпотези та надалі

продовжують досліджувати, переважно, передумови переходу від стану фрустрації до стану агресії. При цьому, серед чинників агресивності вони виокремлюють: схожість та несхожість агресора й його жертви, виправданість та невинуватість акту агресії, особистісний рівень агресивності [104]. Представники ж другого дослідницького напрямку запропонували власну теорію фрустрації, здійснюючи аналіз ситуацій фрустрації та типологізуючи реакції на неї. Зокрема, С. Розенцвейг сформулював перелік причин виникнення фрустрації:

- позбавлення – відсутність необхідних засобів для досягнення цілі або задоволення потреби;
- втрати – втрата предметів або об'єктів, що раніше задовольняли потреби;
- конфлікт – одночасне існування двох несумісних один з одним переконань, амбівалентних почуттів чи стосунків [166, с. 379-388].

Шляхом проведення психологічних експериментів С. Розенцвейг визначив такі спрямованості реакцій на фрустрацію:

- зовнішня (екстрапунітивна) спрямованість, для якої характерний відкритий прояв агресії, що стосується безособових обставин, предметів чи соціального оточення;
- внутрішня (інтропунітивна) спрямованість, якій притаманні відкриті звинувачення чи вимоги, що адресовані самому собі;
- несуб'єктивна (імпунітивна) спрямованість, за якої відсутні агресія, звинувачення, вимоги і заперечується наявність проблеми чи конфлікту, або вини чи відповідальності будь-кого, виражається надія на благополучне вирішення проблеми [166, с. 379-383].

Згідно із теорією Берковіца, стимули покликали здійснювати «запуск» агресивних механізмів за аналогією із утворенням у людей та тварин умовних рефлексів:

- стимул може набути агресивного значення, якщо він пов'язаний з позитивно підкріпленою агресією або асоціюється з пережитими раніше дискомфортом і болем;
- стимули, які постійно пов'язані з чинниками, що провокують агресію, або із самою агресією, можуть схилити до агресивних дій індивідуумів, раніше спровокованих або фрустрованих, проте, оскільки ці вимоги задовольняє широкий діапазон стимулів, багато з них можуть набувати значення посилення до агресії [9, с. 61-64].

Окрім особистісних (соціальних, біологічних тощо) чинників актуалізації агресії, важливу роль можуть мати й зовнішні чинники. Інколи до її активації схильні люди із особливими рисами характеру, інколи це можуть бути об'єкти-подразники. Вищезгаданий автор навіть стверджує, що люди із фізичними вадами можуть ставати об'єктами проявів агресії, оскільки ці вади здатні провокувати агресорів на жорстокі вчинки.

Найбільш відомим представником поведінкового напрямку до дослідження агресії є А. Басс: цей дослідник визначає фрустрацію засобом блокування інструментальної поведінки, що ініціює «атаку» – акт, що транслює організму тривожні стимули, проте, атака викликає сильну агресивну реакцію, а фрустрація – слабку [8, с. 61-62].

Даний дослідник виокремив перелік чинників, від яких залежить рівень інтенсивності агресивних проявів:

- по-перше, це частота й інтенсивність ситуацій, у яких індивід був фрустрований, атакований, роздратований – індивіди, які одержували багато негативних стимулів, будуть, мабуть, реагувати агресивніше, ніж ті, які одержували менше таких стимулів;
- по-друге, це часте досягнення успіху з використанням агресії, що, призводить до сильних атакуючих звичок. При цьому успіх може бути внутрішнім (різке ослаблення гніву) і зовнішнім

(усунення перешкоди або отримання винагороди), а тенденція, яка виробилася до атаки, може унеможливити для індивіда розрізнення провокативних й непровокативних ситуацій;

- по-третє, це культурні та субкультурні норми, носієм яких є людина, та які можуть сповільнити розвиток у неї агресивності [143, с. 223].

Цікавою є психогенетична інтерпретація агресії. З одного боку, вона стверджує, що генетичні особливості визначають відмінності у агресивності, проте, за думкою Х. Г. Брунера, концепція одного гена агресії не є евристичною, адже на «схильність» до агресивної поведінки можуть впливати та впливають багато генів, з урахуванням складного характеру взаємодії між ними [142]. Разом із тим, контекст прояву агресії являє собою складну структуровану за ієрархічним принципом систему особистісних психологічних, біологічних (зокрема, генетичних) факторів та специфіку оточуючого середовища, які у своїй сукупності створюють різний ступінь можливості актуалізації особистістю агресивних інтенцій.

Теорія звертає увагу на тому, що сукупність факторів середовища визначає не менш, як половину міжіндивідуальних відмінностей за ступенем агресивності як стійку характеристику. Дослідниця Ю. Качанова пише, що американський психолог Дж. Уайт наполягає на тому, що «навіть у тому випадку, якщо біологія збільшує готовність до агресії, саме фактори середовища можуть діяти таким чином, щоб звести до мінімуму або довести до максимуму сплеск агресії» [33, с. 30].

Разом із тим, специфіка характеру людини слугує детермінантою того, яку принципову життєву стратегію обере вона – стратегію агресора чи його жертви. Проте які саме риси і у якій комбінації відповідають за активізацію агресивних настанов, остаточно невідомо сучасній соціогуманітарній науці, що не дає можливості розробити вичерпну теорію. Згідно теорії Б. Ткача, у агресивності як рисі характеру можна виокремити три компоненти:

- емоційний (легкість виникнення негативних емоцій: гнів, відраза, ненависть, злість тощо);
- когнітивний (розуміння ситуації, виділення об'єкта і обґрунтування мотиву для прояву агресії, вибір форми реалізації агресії тощо);
- вольовий (цілеспрямованість, послідовність, наполегливість, ініціативність у реалізації агресії) [110].

Кількісне та якісне співвідношення вищезгаданих компонентів визначає форми прояву агресії, а представленість кожного компоненту залежить від індивідуально-типологічних особливостей індивіда [110].

Можна також виділити ряд авторських підходів до вивчення феномену агресії: мотиваційний погляд (Є. Ільїн), реалізація сенсу життя (В. Франкл), прагнення до самоактуалізації (А. Маслоу; К. Роджерс).

Зокрема, на думку Є. Ільїна в ролі зовнішнього стимулу виступають конфліктні або фрустраційні тривоги до стану переживання конфлікту чи фрустрації, потреби, щоб зіткнення бажань, цілей, думок, між тими, хто спілкується бути:

- по-перше, усвідомлені суб'єктами як такі;
- по-друге, необхідно, щоб вони не хотіли йти на компроміс;
- по-третє, щоб між ними виникла ворожість (або хоча б в одного з них) [31, с. 87-88].

З появою злості, гніву і починається формування мотиву агресії, а переживання цих станів призводять до актуалізації потреби у суб'єкта знизити психологічну напругу шляхом задоволення бажання нанести шкоду тому, хто скривдив або вважається таким – таким чином, у суб'єкта з'являються підстави для агресивної поведінки.

На пошуку природи агресії в людській сутності екзистенції зосередив свою увагу В. Франкл. Згідно з його постулатом, рушійною силою людської поведінки є бажання знайти та реалізувати сенс життя, причому людина не задається цим питанням, а кожної миті відповідає на

нього своїми реальними вчинками. Совість – це та інстанція, що допомагає людині визначити, який із потенційних сенсів, закладених у ситуації, є для неї значущим [115, с. 213]. Тобто, у прийнятті рішення завжди присутня свобода волі, що пов'язана з відповідальністю за зроблений вибір. Точка зору, у відповідності до якої агресивні імпульси сприяють виживанню людства, на думку вченого, є шкідливою, бо, таким чином, агресія перетворюється в алібі, що виправдовує ненависть: «Насправді у межах моєї душі немає такої речі як агресія, яка шукає вихід і яка змушує мене, її «жертву» шукати об'єкти, які б служили для її прояву» [115, с. 216].

Отже, В. Франкл закликає відноситись до агресивних імпульсів як до такого явища, по відношенню до якого людина має можливість знайти чітку позицію: чи ототожнення з ними, чи то відокремлення себе від них. Тобто, свідомо регулювати, керувати своїми агресивними імпульсами. Усвідомлюючи свою особисту незалежність від них, людина буде прикриватись інстинктивною природою своїх руйнівних потягів, і тим самим намагатиметься послаблювати, зменшувати в собі зло, що є шляхом до гармонійного розвитку психіки.

Про те, що агресія блокує розвиток вільної особистості, наголошують представники гуманістичної психології А. Маслоу, К. Роджерс, які переконані, що в основі кожної людини лежить прагнення до самоактуалізації, до позитивних змін. Ідея самотрансценденції людського існування, яка займає важливе місце в гуманістичній психології, заперечує агресію як необхідну рису особистості, тому що спричинення шкоди іншому неминуче веде до руйнування самого себе. Самоактуалізація полягає в позитивній спрямованості до середовища, а відсутність такої спрямованості та заміна її на агресивні установки повинна бути ліквідована, так як це блокує механізми самоактуалізації [95, с. 90].

У гуманістичному підході щодо пояснення агресії відсутній наголос на доброякісній стороні агресивності. На думку Т. Мицкан, навпаки,

А. Маслоу, наголошуючи на деструктивних функціях феномену агресивності, пояснює основні її причини особистісною незрілістю, низьким рівнем культури, необізнаністю людини і детермінує її, крім психологічних причин, недосконалістю суспільних умов та соціальних інстинктів [70, с. 37].

К. Роджерс узагальнюючи свій професійний досвід, дійшов висновку, що відхилення в розвитку особистості є результатом порушення конгруентності відмови від самоактуалізації та індивідуалізації: якщо людина не навчиться контролювати свої імпульси, вона спричиниться до руйнування себе та інших, а участь особистості в діяльності по саморегуляції психологічного і фізичного контролю – веде до гармонії з собою та іншими [95, с. 109].

Синергетика пов'язує виникнення агресії із свободою, самоорганізацією. Французький математик і філософ А. Пуанкаре в одній із теорем доводив, що динамічні системи не можна повністю інтегрувати і виключити взаємодії. Якщо б можна було б так зробити (виключити взаємодії), то роблять висновок І. Пригожин і І. Стенгерс неможлива була б самоорганізація, саме життя [90, с. 125]. У соціально-гуманітарних науках ентропію розуміють, як відхилення від якоїсь норми, невизначеність, зниження рівня організації, помилки в управлінні, плануванні. Звідси зрозуміло, що ентропією пронизане як індивідуальне життя людини, так і суспільне. Чому так? Є об'єктивні причини (непередбаченість подій, недостатність знань і неістинність знань, стихійні лиха тощо).

Джерелом ентропії є і тваринна природа людини. Тваринна природа в людині є гіршим злом, ніж тварина сама по собі, бо людина наділена розумом і, отже, може зробити більше зла, озброюючись штучними знаряддями вбивства чи насильства. Тому людина постійно стримує себе, регламентує свої дії, формулює різні заборони, моральні правила, релігійні заповіді, юридичні закони [116, с. 1107-1111].

У своїй книзі «Антропологія насильства і культура самоорганізації» А. Назаретян з цього приводу пише: «Агресія життя обумовлена вже тим, що доступна для використання енергія вивільняється при руйнуванні інших нерівноважних систем. За законами термодинаміки, підтримання високоорганізованого (тобто низькоентропійного) стану забезпечується «споживанням впорядкованості», тобто оплачується прискореним зростанням ентропії в середовищі. Життя є постійна творча робота, а творіння немислиме без руйнування. Ця фатальна колізія і становить сенс парадоксальної констатації: «Жити значить руйнувати» [78, с. 13-14].

Перелік теорій агресії не був би повним, якби ми не звернули увагу на особливостях нормативного підходу щодо розуміння її сутності, представленого роботами А. Гусейнова, О. Мартинова та інших. Даний підхід робить акцент на протиправній сутності цього соціального явища, адже агресія, у переважній більшості випадків, є запереченням соціальних норм – вона є деструктивною поведінкою особистості, спрямованою на порушення наявних у соціокультурному просторі норм.

Маємо підстави перейти до формулювання висновків до підрозділу. Хотілося би зазначити, що у підрозділі ми не претендували на повноту експлікації усіх наявних у сучасному соціогуманітарному знанні підходів до розуміння сутності агресії як соціокультурного феномену, кількість яких вимірюється десятками, а зосередились лише на ключових із них. Вдалося продемонструвати, що існує багато підходів до розуміння агресії, проте, жоден з них не пропонує визначення агресії, яке могло би бути інтерпретованим як вичерпне, адже кожен із описаних в межах підрозділу концептуальних підходів, описує лише окремий аспект досліджуваного соціокультурного феномену.

Саме тому, ми не ставили перед собою завдання здійснити авторське формулювання дефініції поняття «агресія», лише концептуалізувавши широкий спектр інтерпретацій його сутності як соціокультурного феномену у працях низки представників гуманітарного знання, в межах

реалізації першої частини дослідницького завдання з концептуалізації сутності агресії як соціокультурного феномену та розкриття сутнісних ознак феноменів агресії та агресивності. Саме друга частина дослідницького завдання, вирішенню якого присвячений наступний підрозділ дисертації, є орієнтованою на узагальнення фактів, наведених у даному підрозділі, виходячи із потреби впорядкування понятійно-категоріального апарату дискурсу агресії й агресивності у сучасній соціальній філософії та низці суміжних галузей соціогуманітарного знання на тлі наявної порівняно глибшої розробленості феномену агресії та недостатньої розробленості проблематики агресивності.

1.2. Термінологічна взаємодія «агресія-агресивність» у проблемному полі соціальної філософії

У попередньому підрозділі нами здійснено огляд сукупності наявних у сучасному філософському, психологічному, політологічному тощо дискурсах визначень сутності агресії. Проведений авторський аналіз показав, що жодне із них не є вичерпним щодо розуміння сутності агресії, кожне із них є контекстуальним та відображає тільки певний аспект цього явища. Ускладненості осягненню соціокультурної сутності феномену агресії в умовах сучасних трансформаційних процесів надає також неоднозначність щодо розуміння сутності такого явища, як агресивність, що надає розмитого характеру понятійно-категорійному апарату сучасного дискурсу агресії. Виходячи з зазначених умов, у другому підрозділі нами здійснюється спроба розкрити специфіку термінологічної взаємодії «агресія-агресивність» та, потенційно, запропонувати стратегії гармонізації понятійного апарату дискурсу агресії, зокрема, через формулювання авторських дефініцій.

Динамічні процеси утвердження нової соціальної архітектури постіндустріального гатунку (інформаційне суспільство, суспільство знань, smart-суспільство, пост національна констеляція тощо) логічно постали рушійною силою змін як на рівні форм та стратегій соціального життя особистості, так і на рівні її повсякденних антропологічних практик. Суспільство нового типу пропонує технократичні світоглядні орієнтації, підкорені неоліберальній логіці, в яких маргіналізованими постають проблеми гуманізації суспільних взаємин. Зазначені соціокультурні трансформації ініціюють ревізію соціальних ролей традиційних соціальних інститутів, таких, як сім'я, нація, що призводить до девальвації їх можливостей в якості засобів протидії утвердженню агресії в бутті суспільства.

Аналіз даної загрозової тенденції здійснює О. Кузь, стверджуючи наступне: «Дедалі більша інституалізація соціальності, ускладнення соціальних практик і їх динамічне оновлення, виникнення і поширення нових засобів і форм комунікації, а також і маніпуляції людською свідомістю тощо утворюють загрозу дегуманізації соціальності: відчуження від людини об'єктивних форм її соціального життя і деградацію суб'єктності людини, підсилення влади над нею зовнішніх соціальних сил – економічних, політичних, духовних, сил масового виробництва, масового споживання, масової комунікації тощо» [53].

Дійсно, феномен агресія має яскраво виражену соціальну детермінованість, адже на його актуалізації завжди впливають інші люди, а також характер їх вчинків: «Специфічними передумовами агресії, зазвичай, називають фрустрацію, вербальний і фізичний напад, підбурювання з боку оточуючих осіб, особливі характеристики жертви» [109, с. 15-17]. До того ж, у сучасному соціально філософському дискурсі феномени «агресія» та «агресивність» часто ототожнюються, отже, існує потреба або обґрунтування зазначеної тотожності, або, скоріш за все, аргументації принципів розведення дискурсів їх використання.

Цікаву інтерпретацію феномену агресії надає одна із найбільш популярних дослідницьких стратегій – теорія соціального навчання. Їх постулати стверджують, що агресивність, утверджується в якості риси характеру виходячи із біологічних передумов (гормони, нервова система), засвоєнню специфічного агресивного соціального досвіду та впливу наявних шаблонів. При цьому, агресія є регульованою за допомогою стимулів та покарань (подяка, винагорода або догана чи штраф), а також механізмів саморегуляції.

Отже, дослідження агресивної поведінки має відбуватись крізь призму трьох важливих аспектів, зокрема:

- шляхів та особливостей засвоєння агресивних дій;
- дослідження факторів, які сприяють їх появі;
- специфічний, часто, індивідуальних умов закріплення.

Ключова роль при дослідженні має приділятися впливу агентів соціалізації на засвоєння дітьми агресивних моделей поведінки. В ході досліджень вдалося показати, що батьківські моделі поведінки часто є зразками агресивних моделей. Сучасні психологічні дослідження свідчать, що інтерналізація людиною широкого спектру агресивних реакцій призводить до заохочення їх втілення, тобто, підкріплення за агресивну поведінку підвищує ризики того, що вона знову проявиться[93].

Зазначимо, що важливу роль також має й так звана результативна агресія – інструмент досягнення та закріплення успіху при здійсненні агресії. У останні кілька десятиліть у психологічних науках запропоновані моделі так званої відкритої агресії – системи саморегулювання через самозаохочення та самопокарання, визначені людиною для себе індивідуально.

Зараз вважається, що саме остання теорія володіє більшим потенціалом щодо запобігання і контролю над агресією. Теорія виходить із постулату, що агресія є набутою моделлю поведінки, відповідно, вона може постати об'єктом контролю та регуляції за допомогою усунення

ініціюючих утвердження агресії умов. Станом на сьогодні, теорія соціального навчання інтерпретується в якості найбільш ефективною у передбаченні актуалізації агресивної поведінки, зокрема, коли є вичерпні відомості про агресора та поточну соціальну ситуацію [136, с. 79-82].

Серед представників цієї теорії, найбільший внесок у її становлення та подальше застосування для теоретичного розв'язання проблем агресивного гатунку, постає А. Бандура. Специфіка пропонованого саме ним підходу полягає у тому, що для засвоєння моделей агресивної поведінки у суспільстві створенні передумови, навіть, заохочувального плану. Ці люди у процесі соціалізації постають свідком агресивних конфліктів та переконуються у «практичних» можливостях агресії. Автор висуває три чинники утвердження агресії:

- 1) способи засвоєння подібних дій;
- 2) чинники, що провокують їхню появу;
- 3) умови, за яких вони закріплюються [141, с. 48].

Відповідно до підходів А. Бандури, життя щодня маніфестує наявність різних моделей агресивності, ледь не на кожному кроці – у сім'ї, на екранах телевізора, у неформальних обіданнях тощо, й усі вони сповнені агресією: наприклад, діти, стаючи свідками успішної агресивної поведінки, здатною забезпечити досягнення бажаної мети, наслідують її, а надлишок таких вражень у житті може створити у неї стійке переконання про те, що хорошою запорукою досягнення успіху у міжособистісних стосунках є агресивність [141, с. 48-49].

Легітимації агресивної поведінки як засобу життєздійснення сприяє безпосередній життєвий досвід, особливо, якщо у ньому мали місце акти заохочення до неї. В добу панування екранної культури пропоновані сцени агресії викликають у того, хто їх дивиться, бажання вчиняти за тією самою логікою. При цьому, якщо не розставляються акценти на наслідках агресивних вчинків, приховуються наступні страждання жертви акту агресії, складні психологічні наслідки, фізичний та внутрішній біль тощо.

Завдяки цьому пропонований образ суб'єкту агресивної поведінки легше стає зразком для копіювання. Агресивний вплив на світоглядні орієнтації глядача такої кіно-телепродукції стає ще потужнішим, якщо ця особа під час перегляду є емоційно напруженою, що призводить до некритичного засвоєння пропонованих екранною культурою агресивних моделей поведінки.

На думку Е. Фромма, сутність агресії складає деструктивність, ініціатором якої постає сама людина, актуалізуючи складний комплекс власних екзистенціальних та соціокультурних потреб: в житті часто виникає деструкція соціальних відносин в умовах, коли особистість усвідомлює ускладненість реалізації власних потреб [122, с. 5]. Е. Фромм вживає термін «деструктивність» до злоякісної агресії, спрямованої на руйнування і абсолютне панування над іншою живою істотою. Е. Фромм висловлює думку про специфіку людської агресивності, відзначає, що людина відрізняється від тварини саме тим, що вона вбивця. Це єдиний представник серед приматів, який без біологічних та економічних мотивів мучить та, інколи, навіть вбиває членів свого оточення, отримуючи від цього задоволення. Така біологічно аномальна і філогенетично незапрограмована «злоякісна» агресія являє собою справжню проблему і небезпеку для виживання людського роду.

Відповідно соціальна агресивність є амбівалентним явищем: з одного боку, вона є проявом тваринної природи людини, але, з іншого боку, в процесі еволюції людства, багато інстинктивних проявів тваринної природи людини набули надбіологічних рис, отримавши людські якості. Так, наприклад, агресивність в процесі антропо- і соціогенезу раціоналізується, стає більш довготривалою, спрямованою, власне когнітивною, а не тільки реактивною, інстинктивною, вона стає додатковим варіантом стратегії соціальної взаємодії. Крім того, агресивність, як біологічно обумовлена поведінка в тих чи інших формах, властива всім живим істотам і має важливе еволюційне значення для

виживання виду. Це агресія при пошуку їжі, прагненні до продовження роду та ін.

В соціумі ж зазначений варіант агресивності знаходиться під контролем самосвідомості і морально-етичних норм. Ключовим моментом є те, що через свою довготривалість і раціоналізацію людська агресивність набуває контрольованого характеру – ірраціональний емоційний компонент втрачає домінуючий статус через раціоналізацію ситуації, завдяки чому можливою постає зміна позиції суб'єкта дії, і якщо й не відбувається перехід від агресивності до толерантності, то, хоча б, відбувається її нейтралізація негативних емоцій [52, с. 17-18].

Соціокультурне середовище виступає чинником формування культури життєтворчості особистості саме в тій мірі, в якій сама особистість готова реалізувати той потенціал свободи і необхідності, який надається їй в процесі соціального функціонування і культурної творчості. Соціокультурне середовище як чинник формування культури життєтворчості особистості має ще й таку фундаментальну особливість, як здатність надавати людині множинні альтернативні варіанти вибору життєвих стратегій, незважаючи на тяжіючі природні і соціальні закономірності.

Природа і соціум в їх об'єктивних законах, правилах і нормах є середовищами для людини примусовими, такими, що вимагають певних видів діяльності і поведінки, тоді як соціокультурна сфера є середовищем людського буття, тобто надає людині можливості здійснювати екзистенційні, життєвовизначальні вибори і рішення.

Наявність норм у суспільстві проявляється як соціальний тиск, що вимагає від індивіда певної, соціально схвалюваної поведінки. Формування особистості у певному соціальному середовищі приводить до засвоєння нею соціальних норм, що забезпечує тією чи іншою мірою однаковість поведінки людей. Разом з тим, чим більш розпливчасті норми, тим поведінка в більшій мірі індивідуальна. Соціальна норма може відповідати

або не відповідати об'єктивним законам розвитку. В останньому випадку, об'єктивно аномальна сама норма та припустимі відхилення від неї. Проте, за цих умов соціальні відхилення не завжди мають інтерпретуватись негативно як, такі, що порушують логіку системи, але й у позитивному сенсі, такими що стимулюють її прогресивний розвиток, шляхом актуалізації творчих вимірів людської діяльності.

У цілому, незважаючи на відносність і внутрішню суперечливість, соціальні норми грають важливу регулятивну роль у житті будь-якого суспільства. Вони створюють нормативно–схвалюване поле дій, бажаних для даного суспільства тепер, тим самим скеровуючи людину у її поведінці. За своїм призначення вони є інструментом контролю з боку суспільства через систему зразків, дозволяючи оцінювати та прогнозувати поведінку [27, с. 173].

На відміну від соціальних норм (норм права, звичаїв і культурних традицій певного суспільства), норми, що описують психічний стан та психологічні особливості особистості з адекватною поведінкою та психологічні критерії визначення девіантних форм поведінки, у сучасній вітчизняній науці досліджені недостатньо.

Проблемою визначення психічної норми, її відокремлення від патологічних змін психіки займалися видатні вітчизняні та зарубіжні дослідники: Н. Бехтерева, П. Ганнушкін, Ю. Гіппенрейтер, Б. Зейгарник, А. Лічко, В. Мясіщев, К. Леонгард, К. Ясперс та ін. Незважаючи на накопичений за довгі роки багатий досвід, переважно емпіричний, велику кількість спеціальних робіт, статей та монографій, ця проблема й досі залишається відкритою.

Філософсько-гносеологічна складність проблеми полягає в неоднозначній визначеності низки важливих, фундаментальних понять психологічної науки, що, в свою чергу, призвело до виникнення різноманітних теоретичних та методологічних підходів до розуміння психічної норми та її меж. Дослідник Ю. Александровський зазначає, що

розуміння норми як чогось середнього, сталого, найбільш пристосованого до навколишнього середовища, такого, що не відрізняється з маси, достатньо поширене серед психологів та клініцистів (психіатрів): вона добре узгоджується зі здоровим глуздом та має дуже глибокі корені у життєвій свідомості, яка мимовільно ототожнює нормальне та загальноприйнятне [5, с. 109].

Такий «середньостатистичний» підхід має свої недоліки, головним з яких є те, що статистичний підхід вимагає проведення кількісних вимірів досліджуваного об'єкту та встановлення відповідних середніх величин за допомогою математичних методів. А у випадку з психікою людини, яка є дуже складним об'єктом для дослідження, можна говорити про необхідність виділення та дослідження значної кількості якостей (параметрів). За розрахунками, пише Т. Жванія, «за наявністю п'яти незалежних якостей «нормальною» виявиться одна людина з 32, за умов десяти якостей – одна з 1024!» [27, с. 174]

Ю. Александровський наголошує, що згідно із концепцією функціональних систем, яку запропонував П. Анохін, адаптаційна психічна діяльність людини може бути зображена, як результат діяльності цілісної системи, що саморегулюється, активність якої забезпечується не лише сукупністю окремих компонентів, але й їх взаємодією та «співдією», які породжують нові інтегративні якості, які непридатні окремим підсистемам [5, с. 84].

Завдяки існуванню механізмів поведінкової саморегуляції, в основі яких перебуває суб'єктивна інтрепретація поточних природних та соціокультурних зовнішніх впливів на людину, відбувається координуюче раціональне втручання у активність людини у процесі адаптації. Саме на цьому етапі відбувається координація потреб внутрішнього світу особистості з об'єктивно існуючими (зовнішніми для психіки) соціальними нормами та корекція відповідно до них шляхів задоволення потреб або відмова від задоволення соціально не схвалюваних потреб.

Адаптаційна психічна діяльність виступає ефективним чинником, який забезпечує особистості стан «соціального здоров'я», яке відображується у наступній системі характеристик: адекватне сприйняття дійсності, інтерес до оточення, адаптація до фізичного та суспільного середовища, культура споживання, альтруїзм, емпатія, відповідальність перед іншими, демократизм у поведінці [50, с. 64].

Виходячи з розуміння механізмів свідомого саморегулювання особистості як засобів адаптації до соціальних норм, сама девіантна поведінка виступає проявом дисфункції адаптаційних механізмів особистості та проявом порушень соціального здоров'я. Розгорнуте пояснення девіації якісно концептуалізовано французьким соціологом Е. Дюркгаймом. Століття тому він обґрунтував теорію аномії, яка демонструє роль соціальних та культурних чинників на поведінку. За Е. Дюркгаймом, основною причиною девіантної поведінки виступає аномія як відсутність регуляції, безнормність, коли цінності, норми та соціальні зв'язки є відсутніми, або стають хиткими та суперечливими [25].

Пропонуючи поняття аномії як означення неефективного стану нормативної соціальної системи суспільства під тиском різких соціокультурних змін. Зазначений термін був розвинений Р. Мертон: зокрема, він стверджував, що аномія постає результатом нерозв'язаних протиріч між культурою та соціумом між унормованими засобами задоволення потреб та пошуком нових (невнормованих) засобів [69, с. 118-121].

Ключовими формами девіантної поведінки у Мертона виступають конформізм, інноваційність, ескейпізм (ретритизм), ритуалізм, радикалізм:

- під конформізмом розуміють повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;
- інноваційність проявляється у визнанні особистістю цілей суспільства, але реалізувати їх вона намагається новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо);

- ритуалізм не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих «правил гри», діє згідно із суспільними уявленнями про допустимі засоби досягнення цілей;
- ескейпізм (ретритизм) – відхід, втеча людини від соціальної дійсності, коли не визнаються ні цілі, ні засоби їх досягнення (анархія, наркоманія, бродяжництво та ін.);
- радикалізм (бунт, заколот) – відкидаються суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм тощо) [69, с. 119-121].

Поняттям «девіантна поведінка» Н. Смелзер окреслює відхилення загальноновизнаних норм, яке може призвести у кінцевому випадку ізоляцію від суспільства, лікування чи кримінальне покарання агресора. У сутність норми автор вкладає загальноприйняті стандарти взаємодії у суспільстві. Дослідниця О. Змановська пропонує під девіантною поведінкою розуміти стійку поведінку особистості, що є відхиленням від ключових соціальних норм та реальною шкодою суспільству або самій цій особистості, що супроводжується її соціальною дезадаптацією [30, с. 81].

Психіатричний підхід до девіантної поведінки інтерпретує її дохворобливу особливість психічного стану особистості, яка є сприятливою щодо подальшого формуванню широкого переліку можливих психічних розладів. Дослідник Р. Лимар зазначає: «Під девіаціями часто розуміються непатологічно виражені відхилення поведінки, тобто ті «якби психічні розлади» (донозологічні), які не повною мірою відповідають загальноприйнятим критеріям діагностики симптомів або синдромів. Незважаючи на те, що ці відхилення не досягли психопатологічних якостей, вони все ж позначаються терміном «розлад»» [59, с. 125-126].

У інтерпретаціях В. Менделєвіча, девіантна поведінка пропонується до розгляду через низку методологічних підходів щодо визначення поведінкової норми, серед яких найбільш плідними є психіатричний, соціальний, гендерний, професійний, психологічний, етнокультурний та

віковий: пропонувані автором підходи для діагностики девіацій роблять діагностичний процес більш евристичним та всебічним, дозволяючи залучити до аналізу усі можливі аспекти проблеми [68, с. 103]. Проте, пише автор, «ортодоксальність і консерватизм наук про психіку, штучне розведення спеціальностей (психіатрії і психології) призводить до звуження поля наукового бачення проблеми і зниження ефективності допомоги особам з неадекватною і некомфортною для них та їх оточення поведінкою» [68, с. 103].

За умов неузгодженості методологічних підходів у психіатрії та психології, розмитих дисциплінарних межах кожної із цих наук, плідною стратегією для оцінки норми поведінки та девіацій виступає феноменологічний підхід. На цьому ж наголошує і В. Менделєвіч: із його застосуванням, пише автор, існує можливість ефективно діагностувати навіть нейтральні поведінкові відхилення (аутистичні девіації тощо), та навіть девіації, що інтерпретуються у позитивному руслі (трудоголізм тощо), коли у кожному із відхилень існує можливість побачити логіку психогенезу, та, відповідно, на теоретичному рівні запропонувати ефективні стратегії корекції поведінки [68, с. 109].

Як відомо, у науковій літературі синонімічно із поняттям агресії зустрічається поняття «деструктивна поведінка».

У філософському та психологічному дискурсах під деструктивною поведінкою, зазвичай, розуміють руйнівний тип дій, що виходить за межі встановлених психологічною наукою норм, яка, в результаті, призводить людину до накопичення життєвих протиріч, зниження рівня усвідомленості поведінки, а також перекручуванням у питаннях сприйняття оточуючої дійсності. Вживаючи термін «деструктивна поведінка», зазвичай, дослідники підкреслюють орієнтованість індивідууму на саморуйнування.

Систематизуючи типи деструктивної поведінки, В. Мошкін пропонує виділити серед них конформістський, адиктивний, антисоціальний,

суїцидний, фанатичний та аутичний типа, які сприяють соціальній дезінтеграції особистості, а у крайніх своїх проявах будь-який із перелічених типів девіації здатен призвести до трагічних подій, а масштабне поширення індивідуальних девіацій становить загрозу для сучасного суспільства [74, с. 13-14].

Якщо ж звернутись детальніше до соціальних загроз, то дійсно, виглядає вірогідним, що поширення певного типу девіацій у суспільній практиці здатне уможливити руйнування наявних суспільних норм і засад. В залежності від природи зазначеної девіантної поведінки, ми можемо розуміти їх роль амібівалентно – як джерело об'єктивних соціокультурних трансформацій, коли наявні норми не відповідають поточній соціокультурній ситуації.

Також можна у термінах девіантної поведінки описати процеси переоцінки особою власних світоглядних засад: в цілому, деструктивна поведінка – також є видом девіантної поведінки, пише А. Хомич [129].

У сучасній соціальній філософії існує низка підходів до розмежування понять «агресивність» та «деструктивність»:

- деструктивність – одна з форм агресії, «злаякісна агресія»;
- агресія – частина потреби до руйнування (деструкції), оскільки вона (агресія) включає в себе лише руйнівні спонукання, спрямовані зовні, в той час як існують і саморуйнівні (аутоагресивні) тенденції;
- агресивність і деструктивність – синоніми, проте, існують розбіжності в розуміння агресії в якості первинного потягу, руйнівного інстинкту, або ж вона постає реакцією на фрустрацію;
- деструктивність – компонент агресії [19].

У «Сучасному тлумачному психологічному словнику» агресивність визначається у якості стійкої риси особистості, яка «проявляється у її готовності до наступальних або насильницьких дій, спрямованих на

нанесення пошкоджень або на знищення об'єкта нападу, агресію – як індивідуальну чи колективну поведінку або дію, спрямовану на заподіяння фізичної чи психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини чи групи» [131, с. 87-88].

Агресивність є невід'ємною складовою буття людини, яка актуалізується у переломні, екзистенційно насичені періоди її життя. Для дітей та підлітків такими криховими можуть бути періоди, що співпадають із складнощами дорослішання, навантаженням у школі, кризою спілкування із батьками тощо. Неконтрольованість зазначених кризових життєвих станів здатна призвести до руйнування світоглядних орієнтацій та, навіть, цілісної структури особистості. М. Гребенюк підкреслює, що «зустрічаються найрізноманітніші форми цього явища: деформація мотивів поведінки, порушення вольового управління поведінкою, н деформація потреб, зміни характеру й темпераменту, неадекватна самооцінка й проблеми в спілкуванні з оточуючими» [19].

Суспільні цінності, норми і інститути й створюють основу, яка може сприяти агресивній поведінці окремих осіб і груп. Прикладом цього можна визначити чоловічі та жіночі моделі соціальної поведінки, в яких є стереотипним використання агресії в першій та неприпустимість як несумісної з жіночним образом у другій. Неконтрольоване зображення агресії і насилля у масовій культурі, в електронних іграх впливають на поведінку індивіда, на морально–нормативні переконання. Разом з тим, існують макросоціальні процеси, які спричиняють соціальні конфлікти, розв'язання яких можливе лише через використання агресивних стратегій, через утвердження соціального насильства [155].

За думкою В. Рибалки, зв'язок між вищем суспільної нестабільності, ініційованими масштабними соціокультурними трансформаціями, та рівнем актуалізації агресії у суспільній практиці, може бути описана наступним чином: «Фіксується значущість індивідуально–психологічних станів людей, які виникають у періоди нестабільності в суспільстві і

тягнуть за собою різні деструктивні форми поведінки. Деструкція стабільних моральних норм знімає моральні обмеження для прояву соціально несприятливих форм агресії в стабільному суспільстві. У період нестабільності моральні цінності колишнього суспільства втрачають своє значення, а нові моральні поняття не встигають увійти в людську свідомість. У таких випадках виникає явище морального занепаду. У своїй повсякденності люди турбуються про своє виживання як суб'єкта певного соціума, так і біологічної істоти» [93].

Найбільш поширеними мотивами агресії у субкультурному просторі є, згідно підходу Т. Павелківа:

- ідеологічні (формується під впливом системи деструктивних поглядів та ідей);
- організаційні (визначаються приналежністю індивіда до субкультурної групи і прагненням діяти відповідно до її правил. Ключовими в даному випадку є мотиви приналежності, серед яких домінуючими є посилення «корпоративного» духу шляхом вчинення спільних агресивних актів чи доказу індивідом своєї групової ідентичності);
- персональні (пов'язані з прагненням самого індивіда вирішувати власні особистісні проблеми, користуючись своєю приналежністю до субкультури);
- захисні (пов'язані з агресивним блокуванням і усуненням загроз, спрямованих на дискредитацію субкультури, до якої індивід себе відносить) [81, с. 293-303].

Головною особливістю субкультури агресивності є те, що вона формує додатковий спектр мотивів агресивної поведінки – субкультурні мотиви. Субкультура агресивності, як соціальний феномен, відтворює деструктивні переконання, служить джерелом наuczіння агресії, закладаючи в незрілої особистості асоціальні і антигуманні риси.

Широке поширення в українському суспільстві молодіжних субкультур, які проявляють асоціальний характер, в значній мірі обумовлено швидко зростаючою соціальною диференціацією населення, що викликала зміни та скорочення конкретних можливостей самореалізації для значних верств молоді. Серед основних причин, що викликають у неформальних об'єднаннях поведінку, які відхиляється від існуючих у суспільстві соціальних норм, виділяють:

- розбіжність між ціннісними орієнтаціями різних соціальних груп через наявність надмірної диференціації майнового стану;
- широке поширення в суспільстві, що трансформується розбіжностей між соціальним статусом і соціальними очікуваннями молоді;
- відчуження особистості від регулятивної ціннісно-нормативної системи, існуючої в суспільстві, коли офіційно визнані цілі та цінності стають недоступними тим, хто хотів би досягти їх законними, принаймні схвалюваними суспільством шляхами і засобами;
- відчуття індивідом безглуздості свого життя в цих умовах.

Негативний вплив субкультури на особистість виражається у недовірі до людей, високому рівні агресивності, почутті переваги і самовпевненості, неприйнятті себе, високій екстернальності, емоційному дискомфорту, що призводить до спотворення адекватності зовнішнього вигляду та поведінки. Деструктивно спрямовані субкультури ускладнюють соціалізацію та адаптацію молодого покоління, негативно позначаються на виконанні відповідних вікових завдань і становленні цілісної та всебічно розвиненої особистості.

У представників субкультурних груп негативної спрямованості виражені деструкції, які проявляються в труднощах взаємодії з оточуючими людьми, ворожості, інфантильності, конфліктності,

агресивності, аутоагресії, порушенні норм і правил поведінки, вживанні психоактивних речовин [81, с. 301].

Наведені в межах підрозділу приклади не претендують на повноту експлікації усіх відомих проявів агресивності, проте, виглядають достатніми, аби стверджувати наявність фундаментального соціального виміру у людській агресивності, майже до усіх її проявів може бути застосований атрибут соціальності. Під цими соціальними її формами, зазвичай, розуміють намір і/або активність суб'єкта дії щодо об'єкту впливу, який хочу зайняти вигіднішу соціальну позицію, або нанести об'єкту впливу певної шкоди [84, с. 165-166].

В структурному плані, соціальна агресивність в якості управлінських об'єктів має суб'єкт агресивних дій, об'єкт, на який вони спрямовуються та, у деяких випадках, сторонній суб'єкт спостереження. При цьому, важливо звернути увагу на наступних особливостях феномену соціальної агресивності:

- по-перше, функціональну розмитість запропонованої структури, де один і той же об'єкт одночасно може виступати і як суб'єкт дії, і як об'єкт впливу (у разі аутоагресії); суб'єкт і об'єкт можуть мінятися місцями в різний час; крім того, у всіх цих ситуаціях функцію спостереження й оцінки виконує не тільки спостерігач, а й кожен з учасників інтеракції;
- по-друге, атрибутом соціальної агресивності є вплив (фізичний, психологічний) суб'єкта на об'єкт, нанесення або намір завдати шкоди об'єкту впливу;
- по-третє, визначальним для маркування дії як агресивної є небажання (незнання) об'єкта агресії подібного впливу та оцінка дій суб'єкта як таких, що порушують вітальні інтереси;
- по-четверте, будь-яка агресивна поведінка людини несе в собі риси інструментальності, що впливає з іманентності цілепокладання та полімотивованості будь-якої дії;

- по-п'яте, агресивна поведінка визначається як така, що суперечить нормам і правилам співжиття людей у суспільстві, при цьому головним є саме момент нормо порушення;
- по-шосте, дослідниками зазвичай відзначається тотальна залежність визначення якості поведінки від контексту ситуації, тобто агресію можна диференціювати за видами лише умовно, оскільки вони можуть нерозривно поєднуватися або ж не піддаватися ситуативному розрізненню, можуть переходити один в одного [98, с. 65-66].

Дослідниками виокремлюються наступні чинники (фактори) соціальної агресивності:

- по-перше, індивідуальний фактор, що полягає в психобіологічних передумовах агресивної поведінки, що порушують соціальну та психологічну адаптацію індивіда;
- по-друге, так званий виховний фактор, пов'язаний з дефектами в сімейному і шкільному вихованні;
- по-третє, психологічний фактор, який вказує в якості причини агресивної поведінки, насамперед, відсутність навичок успішної та ефективної комунікації;
- по-четверте, соціальний чинник, який визначається соціальними, економічними, політичними тощо умовами існування суспільства.

То що ж є онтологічними підставами соціальної агресивності? На думку Л. Пашіної, з якою ми солідаризуємося, в основі соціальної агресивності зазвичай лежать прагнення людей до панування і домінування над іншими людьми, а також боротьба за життєві ресурси, в тому числі і за владу [84]. Таким чином, соціальна агресивність розуміється як діяльнісна форма прояву базової потреби людини в домінуванні: домінування людини над людиною, людини над середовищем, її прагнення до безумовного домінування в якій-небудь

області. Фізичні прояви агресивності, безумовно, залишаються, однак використовуються вкрай рідко, оскільки в поведінці людини починають домінувати саме надбіологічні риси. Таким чином, онтологічними підставами соціальної агресивності можуть виступати певний формат її організації, раціоналізованість, довготривалість, спрямованість, інструментальність, контрольованість, потенційна зворотність. В підсумку, соціальна агресивність являє собою інструментальну форму самовизначення суб'єкта.

Цікавим для узагальнення існуючих тлумачень феномену агресивності, на нашу думку виглядає концептуалізація його сутності, здійснена у соціально-філософській дисертаційній роботі О. Коломієць «Філософська парадигма упередження агресивності у сучасному суспільстві» [45]. Відома дослідниця з заявленої проблематики пропонує, на підставі системного дослідження феномену агресивності в предметному полі соціальної філософії, розуміти її як дієве виявленні нетерпимості до інших точок зору чи поведінки, неприйняття існуючого порядку речей в колективі чи соціумі, їх заперечення та гостре протиставлення відносно них власної альтернативи [45, с. 9].

Наведені у поточному підрозділі ідеї дають підстави стверджувати, що пропоноване визначення феномену агресивності плідно може бути доповнено його розглядом в якості маніфестації однієї із фундаментальних невід'ємних потреб особистості – потребою у домінуванні (над іншою особистістю, соціальною групою, природою тощо), а регулятивом його актуалізації виступає складна єдність чинників біологічного, психологічного, соціального та іншого характеру.

Таким чином, у підрозділі були продемонстровані відмінності сутнісних ознак феноменів агресії та агресивності в соціально-філософському дискурсі, а також діалектика їх термінологічної взаємодії. Методологічним орієнтиром виступила потреба подальшого теоретичного впорядкування категоріального апарату дискурсу агресії та агресивності, у

якому амбівалентний характер носить співвідношення понять «агресія» та «агресивність». Даний амбівалентний характер посилений як семантичною розмитістю поняття «агресивність» (агресивність як психологічна властивість індивіду; агресивність, як рішуча готовність суб'єкту до агресивних дій у різних ситуаціях; агресивність як здатність особистості грубо порушувати межі норм поведінки тощо), так і неоднозначній визначеності фундаментальних понять психологічної науки, що, легітимізувало надмірність методологічних підходів до розуміння поняття «психічна норма», «межі поведінки» тощо.

На нашу думку, феномен агресивності найбільш коректно варто інтерпретувати як стійку рису особистості, що виявляється у дієвому виявленні нетерпимості до інших точок зору чи поведінки, неприйнятті існуючого стану справ чи речей в колективі, чи в соціумі, їх запереченні та гострому протиставленні відносно них власної альтернативи (концептуалізовано О. Коломієць), яка має бути доповнена її розглядом в якості маніфестації однієї із фундаментальних невід'ємних потреб особистості – потребою у домінуванні (над іншою особистістю, соціальною групою, природою тощо), а регулятивом її актуалізації виступає складна єдність чинників біологічного, психологічного, соціального та іншого характеру.

1.3. Метафізичні закономірності та амбівалентна природа агресії

Закономірності розгортання людського буття накладають свій відбиток на відносини особистості, до яких вона залучається у процесі своєї життєдіяльності. Зазначені відносини багатоманітні та мають різну природу, проте, ключовими серед них є три наступні: субстанційні відношення у системі «людина – світ» (відношення до дійсності); культурно-історичні відношення у системі «індивід – рід»;

міжіндивідуальне та внутрішньо-індивідуальне відношення («Я – Ти» та «Я – Я» відповідно).

Саме вони структурують загальне середовище. Дослідник В. Бут пише, що простір, об'єм індивідуального людського буття, які людина використовує для конструювання власного, особистого буття, формування своєї унікальної і неповторної сутності, що проявляється, перш за все, в людськості як істотній якості людського: у контексті метафізичних вимірів, усе людське життя – це набуття людяності [12, с. 92]. В цій системі відносин й народжується людська агресія.

Термін «метафізика» вперше був введений систематизатором робіт Аристотеля Андроніком Родоським (І ст. до н.е.), який метафізикою називав феномен, що ми називаємо онтологію. Для давньогрецького мислителя метафізика – це методологічний інструментарій прояснення онтологічних засад буття у його цілісності, обґрунтування його закономірностей та дослідження ключових властивостей. Безпосередньо ж концепт «метафізика» не використовувався та був введений систематизаторами його спадку як аналог його поняттям «перша філософія» чи «теологія» [6].

Важливим теоретичним здобутком Аристотеля є обґрунтування авторської класифікації наук, згідно якої, найважливіше місце у науковій ієрархії посідають науки про онтологічного спрямування («перша філософія» чи «теологією» (вчення про бога) у понятійному апараті Аристотеля). Ключовою відмінністю від «другої філософії» (займається проясненням сутності емпіричних форм), вона здійснює аналіз буття поза контекстами конкретних форм матерії та форми.

У подальшому розвитку ідей Аристотеля у історії Античної філософії, концепт метафізики отримав значну розробку та плідні інтерпретації. Наприклад, у положеннях теоретичного спадку Платона, метафізика тісним чином була пов'язана із світом ейдосів (платонівських ідей) і вже на цьому етапі розробки метафізичної проблематики,

здійснювався пошук закономірностей актуалізації темного боку людської природи, місця Добра та Зла у онтологічній картині буття та у сутності людини.

Зенон, Сенека, Епиктет стверджували, що людина народжується розумною, вільна духом зі зникненням із душі прагнень до докору подібних собі, з чого випливає будь-яке зло, бо людина народжується, прагнучи нести добро у цей світ. Людина народжується доброю і розумною, і якщо в ній розвиваються «дурні» схильності, то причиною є погані обставини, погане виховання і погані приклади [64, с. 87].

Середньовічна філософія розв'язувала проблематику Добра та Зла у традиції християнської етики. У Новий час філософія та наука пропонували широкий спектр підходів до вивчення проблеми людської агресивності – від природної схильності до насильства (Т. Гоббс) до поглядів про вирішальну роль соціокультурного оточення (концепція «*tabula rasa*» (Дж. Локка) або географічно–кліматичних умов (Ш.–Л. Монтеск'є).

У концепції Т. Гоббса обстоювалась ідея, що люди володіють егоїстичними мотивами до виживання, сексу та агресії і що у поведінці людини немає нічого позитивного та альтруїстичного. Дж. Локк у авторській філософській концепції відстоював тезу, що людський лише розум пасивно відображає соціальні та природні зовнішні, безпосереднє сприйняття яких забезпечує так званий процесом перцепції, збирання. Емпіристична спрямованість положень Локка, згідно якої існує лише зовнішній досвід, який є заснований на людських почуттях, що пропонують неподільні прості ідеї, та внутрішній досвід, який забезпечується діяльністю розуму над отриманими ззовні простими ідеями, який здатен продуктивно утворювати складні ідеї з простих.

Кант неодноразово зазначав, що серцевиною моральності в людині є саме свобода як здатність вибирати між різними варіаціями мотивів як добрих, так і злих. Проте дійсно вільна людина може як добро робити суто

заради добра, так і зло – суто заради зла. Будь-які обмеження перетворюють людину на неморальну істоту, обмежуючи її свободу. Свобода – це повний спектр варіацій та свобода вибору. Кант, навпаки, намагається звести свободу до вибору двох типів мотивів – морального та неморального, який виникає із людських бажань та слабкості людського серця. Кант означає ймовірним джерелом злих максим саме людську самозакоханість та егоїстичність [58, с. 56].

Кант стверджував, що людина не народжується ні доброю, ні злою. Вона такою стає шляхом прийняття певних рішень та вчинків. Так, людина, яка підпорядковує свої потреби та бажання моральному закону, є морально доброю. Особа, що підпорядковує своїм бажанням моральний закон, стає морально злою. Таким чином, людина сама розвиває власні здібності шляхом свого вибору добрих чи злих максим. Центральним питанням всієї моральної системи Канта є виявлення умов такого вибору людини, тобто з'ясування того: чому одна особа розвиває добрий моральний характер, а інша – злий.

Наступною важливою рисою задатків людини є динамічність, тобто морально зла людина може змінити свій характер на морально добрий і навпаки. Це індивідуальний вибір кожного яким себе формувати з моральної точки зору. Варто підкреслити, хоча Кант і стверджував, що хоч моральний характер людини і є її власним вибором, але він надалі впливає на вибір максим та їх субординацію [58, с. 52].

Близьким за смисловим значенням до поняття «задатки» є поняття «схильності». Проте цікавим є те, що науковець так і не окреслює чіткі відмінності між ними. Проте беззаперечним є той факт, що Кант не раз говорить про добрі та злі задатки людини, але схильність за Кантом є тільки до злого: «Під схильністю (*propensio*) я розумію суб'єктивний базис можливості того чи іншого потягу (бажання, *concupiscentia*), що для людства є взагалі випадковим» [35, с. 121]. Далі вказуючи на різницю між власне задатками та схильністю, Кант охарактеризує останню як

внутрішню характеристику людини, яка актуалізується в залежності від вибору людини, отже, схильність – це лише потяг до задоволення бажання.

Розуміння зла Г. Гегелем тісно пов'язано з його розумінням межі, ліміту людських можливостей, описаного Кантом. Інтерпретація зла, за Гегелем, розгортається у контексті його розуміння кінчного та безкінечного. У своїй роботі «Лекції з філософії релігії» науковець розрізняє істинне безкінечне та неістинне безкінечне. Як надалі стане очевидним, саме це розрізнення є ключовим моментом його критики поглядів Канта. Гегель розпочинає свою полеміку з Кантом з прояснення власного розуміння кінцевого: «Існує три форми, в яких кінцеве себе проявляє, а саме, чуттєве сприйняття, рефлексія та існування у душі й для духа» [15, с. 346] Для Гегеля бути кінцевим у його першопочатковому розумінні означає бути залежним та одиничним або ексклюзивним.

Кінцевість включає різницю між індивідуальним та іншими. Як кінчна істота людина керується власними потребами та бажаннями і лише їх задоволення приносить їй радість та завершеність. Така інтерпретація кінчності є досить традиційною для філософської думки, але Гегель не вважає її вичерпною, адже остання характеризує лише чуттєвість та чуттєві потреби людини як живої істоти.

Зовсім інша форма кінцевого з'являється із залученням рефлексії. Для Гегеля людина є не просто істотою із біологічними потребами, але здатною до рефлексії та розуміння. На цьому етапі розуміння кінчного потребує покладання безкінечного як антитезису. Лише у їх діалектиці прояснюється значення кожного. Безкінечне у даному випадку розуміється Гегелем як таке, що більше, ніж кінчне, і саме там, де закінчується кінчне, починається всеохопна безкінечність. Саме наявність цієї межі й обумовлює протиставлення кінчного та безкінечного у діалектичному процесі. Безкінечне виступає як трансценденція кінчного [58, с. 59].

Лише коли людина утверджує себе не просто біологічною та рефлексивною істотою, але духовною, вона здатна визнати свою кінчність

та зрозуміти сутність істинної безкінечності. Справжня безкінечність за Гегелем не потребує кінечності для покладання онтологічної різниці. Навпаки, лише істинне безкінечне знімає цей антитезис, усуває межу, утвержуючи, що кінечне та безкінечне за своєю суттю є одним і тим же, а отже, безкінечне охоплює кінечне: «Так, перше відношення кінечного та безкінечного мало природній та не істинний характер тому, що багатоманітність кінечного зберігалася перед обличчям всезагального. У другому типові відношення, а саме рефлексії, кінечність перебуває у завершній абстракції чистого мислення, яке не пізнає себе як дійсно всезагальне, але залишається у вигляді «Я». І третій тип відносин має безпосереднє відношення до діяльності розуму» [15, с. 356]. Саме цей перехід є дійсно діалектичним рухом.

Гегель стверджує, що людина є потенційно доброю, але потенційність та актуальність суттєво відрізняються. Потенційно добре не означає актуально добре. Це процес довгого переходу від потенційного до актуального стану, який супроводжується наявністю антитезису. Для того, щоб людина перейшла від потенційно доброго, вона має його протиставити злу, яке знімається в актуалізації добра. Тому Гегель й стверджує, що людство, яке живе у природньому стані, є злим. Проте важливо розуміти, що зло тут корениться не у самому природному становищі як початковому щаблю еволюції, а у відмові вийти з цього стану. Це є вільний вибір людства, який полягає у волевиявленні. Тому Гегель погоджується з Кантом щодо джерела зла – волі [58, с. 61-62].

Саме своїм волевиявленням людина вперше покладає антитезис зла, але Гегель додає до цього акту волевиявлення ще й когнітивну установку: людина стала злою від знання, або як сказано в Біблії, від вкушання плоду з дерева знання, тому для Гегеля саме воля та когніція є тією основою, що визначає зло як антитезис. Але найважливішим моментом інтерпретації зла Гегелем є його тезис про те, що зло є необхідною умовою актуалізації добра у діалектичному поступі людства.

А. Шопенгауер під метафізикою розумів знання, що створюється людською уявою, виходячи за межі безпосереднього емпіричного досвіду, за межі природи досліджуваних предметів оточуючої реальності, а призначення цього знання полягає у тому, аби надати пояснення щодо закономірностей облаштування світу та його природи. За А. Шопенгауером, метафізика як засіб прояснення глибинних закономірностей буття, має плідно інтерпретувати досягнення традиційної фізики – існує необхідність у метафізиці, аби системно запропонувати концепцію сутності окремих речей та їхнього взаємозв'язку, як концептів «одиничне» та «загальне» [134].

У філософському спадку Ф. Ніцше метафізика критикується як така, що прагне запропонувати хибне подвоєння світу – на спекулятивний метафізичний та емпіричний світ, адже метафізика як філософський концепт прагне дискредитувати людську свободу, змушуючи людину підпорядковуватися спекулятивним філософським законами: замість метафізичних роздумів про одвічні цінності, німецький філософ пропонує поверненню до безпосередньо «людського» [79].

З проведеного аналізу випливає, що ключове завдання метафізики – обґрунтування закономірностей буття людини та світу, а самі закономірності, у тій чи іншій мірі мають продуктивні зв'язки із досліджуваним нами феноменом агресії.

У ХХ ст. біологічні та соціальні детермінанти метафізики агресії, особливості утвердження агресії у буттєвому горизонті людини, пошук загальних та індивідуальних умов безпосередньо актуалізації внутрішніх агресивних інтенцій вивчали А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Дж. Доллард, Д. Зільманн, К. Лоренц, В. Франкл, З. Фрейд, Е. Фромм та ін. Представник конфуціанства Мен-Цзи вважав, що людина приходить у світ доброю за своєю природою, і примушувати її зла порушенням природних законів. Він говорив: «Людяність – це серце людини, бо вона добра за своєю природою» [67, с. 31]. Проте, часто аргументовано ми чуємо

твердження, що людина має злу природу. В той же час, у священних текстах юдаїзму описується, що публічна образа людини рівносильна вбивству, а у Біблії вбивство, самогубство, наклеп можна вважати першою спробою класифікувати агресивну поведінку.

Ніцше є ключовою постаттю при аналізі концепту «радикального зла», адже саме за його безпосередньої участі відбувається розвінчання традиційного погляду на проблему походження зла, його значення та роль у соціальному контексті. Ключові праці Ніцше, присвячені даній тематиці, «Генеалогія моралі» та «По той бік добра і зла», є не відокремленими роздумами вченого, а його взаємопов'язаними працями. Після публікації роботи «По той бік добра і зла» у 1886 р., Ніцше був змушений написати та опублікувати «Генеалогію моралі» як своєрідний коментар до попередньої роботи.

Німецький філософ наголошував на тому, що розуміння зла має глибинний соціально-психологічний рівень та нерозривно пов'язаний із соціальною реальністю. Саме наземне життя людей у суспільстві визначає зло та породжує його, і у даному випадку питання не стоїть про виправдання божественного начала чи акцентуації уваги на світі трансцендентному. Ніцше розкриває весь потенціал розуміння зла людиною, а саме його соціально-психологічне походження [58, с. 79].

На противагу утилітарному підходу англійських психологів до питання походження моральних цінностей та їх відмінностей, Ніцше стверджує, що розуміння доброго та поганого походить від аристократичної системи цінностей: «Орієнтиром, що виводить на правильний шлях, стало для мене питання, що, власне, означають в етимологічному відношенні позначення «гарного» в різних мовах: я виявив, що всі вони відсилають до однакового смислового значення. «Знатний», «благородний» всюди виступають основним поняттям, з якого необхідним чином розвивається термін «хороший» в сенсі «душевно знатного», «благородного», «привілейованого». Цей розвиток, завжди йде

паралельно з тим іншим, де «вульгарне», «плебейське» в кінці кінців переходить в поняття «погане» [79, с. 418].

Аристократи використовували епітет «добрий» для означення самих себе, у той час як слово «поганий» мало безпосереднє відношення до плебеїв. Проте саме аристократичні цінності дали поштовх до формування протилежної системи цінностей або моралі рабів. На противагу двом крайностям «добре – погане» виникає інший тип протистояння, а саме, «добре – зло». Останній тип співвідношення протилежних цінностей має дуже різкий та агресивний перехід, оскільки виникає як реакція на аристократичну мораль [58, с. 70].

Ніцше зазначає: «У той час як благородна людина сповнена довіри і відкритості по відношенню до себе, людина *ressentiment* позбавлена всякої відвертості, наївності, чесності і прямоти. Її душа косить; розум любить укриття; все приховане манить її як її світ, її безпека, її насолода; вона знає ціну мовчанню, злопам'ятству, очікуванню. Раса таких людей *ressentiment* врешті-решт неминуче виявиться розумнішою, ніж яка-небудь знатна раса» [79, с. 426]. Ніцше асоціює расу *ресентименту* з появою священнослужителів, які й ініціювали, на думку автора, переверот цінностей. Проте вчений зазначає, що *ресентимент* не є виключно ознакою раси жреців. Аристократи також здатні до *ресентименту*, але в межах аристократичної моралі *ресентимент* безпечний.

Психологічну динаміку *ресентименту* Ніцше аналізує у другій частині твору «Генеалогія моралі». Автор розпочинає з означення людини як «тварини, яка вміє обіцяти», побічно вказуючи на те, що разом із здатністю обіцяти людині властиве й відчуття вини та обов'язку. Якщо людина може обіцяти, то вона здатна й нести відповідальність за виконання чи не виконання своєї обіцянки. Для Ніцше поняття «вина», «обов'язок» та «відповідальність» є взаємопов'язаними у даному контексті. Усвідомлення вини приходить до людини лише з усвідомленням відповідальності. Для Ніцше це «усвідомлення» є сублимацією або

«інтерналізацією» окремого виду зовнішніх взаємовідносин між кредитором та боржником.

Лише людська здатність до волевиявлення, а отже, й практичного втілення моралі, залишає європейське суспільство на перехресті двох шляхів: нігілізм чи суспільний лад по інший бік добра та зла: «В цьому виражається основний факт людської волі, його *horror vacui*: людина потребує мети – і вона віддасть перевагу швидше хотіти Ніщо, ніж нічого не хотіти» [79, с. 472].

Воля для Ніцше виступає головною надією та ймовірним «містком» до спасіння суспільства, отруєного ресентиментом. Тому філософ й наголошує на необхідності мети та волі до її досягнення для людського існування. Певним типом такої мети або, інакше кажучи, легітимації людського життя, стають аскетичні ідеали. «...аскетичний ідеал корениться в інстинкті–хранителі та інстинкті рятівника дегенеративного життя, що бореться за своє існування, він вказує на часткове фізіологічне гальмування. Аскетичний ідеал і є такий засіб: життя бореться в ньому і через нього зі смертю і проти смерті; аскетичний ідеал є маневр з метою збереження життя» [79, с. 491]

3. Фрейд розглядав агресію як специфічне поєднання Еросу (лібідо, створюючого початку) з Танатосом (мортидо, деструктивним початком), причому право на домінацію залишає за собою останній. Агресія в людині – це прояв біологічного інстинкту смерті, Танатос протистоїть Еросу, а його метою є повернення до неорганічного стану. Виникає парадокс, який можна сформулювати: як людина здатна жити тривалий час, маючи запрограмований, вроджений інстинкт смерті? На думку З. Фрейда, справа полягала у тому, що є механізм нейтралізації внутрішньої агресії, який відігравав головну функцію Его. Проте Его не з'являється на світ разом із немовлям, а формується в процесі розвитку дитини і одночасно з його формуванням починає розвиватися механізм нейтралізації агресії. З. Фрейд спочатку використовував терміни

«агресивний» і «активний» у якості синонімів, проте, в подальшому, він відмовляється від такої синонімізації і усвідомлює, що активність є характеристикою агресивного інстинкту.

У З. Фрейда при описі онтогенетичних коренів типів характеру відзначається, що на першій оральній стадії є дві підстадії (смоктання і кусання), які формують різні типи характеру. Яким буде характер, залежить як від стадії, так і від виду фіксації, але в будь-якому випадку він обумовлений тактильно-кінестетичною чутливістю. Фіксація відбувається або при надмірній задоволеності домінуючої потреби (безвідмовне годування або соска), або при її фрустрації (не дають їжі і соски), або при коливанні між цими крайнощами. При депривації кусання формується вимогливий, засуджуючий і ворожо-агресивний характер [119, с. 92].

У роботі «Психологія мас та аналіз людського Я» [120], Фрейд вказує на можливість втрати свідомістю власної функціональності за певних соціальних умов. Такою соціальною умовою стає формування маси людей під егідою певного вождя. Автор вважає, що за умов, коли людина втрачає власну індивідуальність та ідентифікує себе із натовпом, саме тоді несвідомі афекти прориваються назовні. Ті нові ознаки та характеристики, що здобуває людина є не чим іншим як проявом несвідомого. Такий прояв стає можливим із втратою свідомості як цензора, що завжди витісняв несвідомі афекти. А умовою такої втрати є ідентифікація із натовпом.

Отже, рушійною, силою натовпу є несвідомий афект. У вступі до власної роботи вчений запитує: «В чому полягає специфіка маси і чому вона спонукає індивіда до душевних змін?» [120, с. 2]. Маса за Фрейдом є дуже консервативною, тобто такою, що відкидає будь-які зміни та інновації. Вона є нетерпимою та діючою за законом сили. В масі відсутнє відчуття справедливості, визнання правоти чи істини, є лише слово вождя чи авторитету, що не піддається сумніву. Утворюючою ланкою, що скріплює масу в єдине ціле є лібідозне відношення, тобто Ерос. Це відношення як членів маси одне до одного, так і відношення кожного

індивіду до авторитету. Фрейд називає масу слухняним стадом [58, с. 86-87].

На думку Фрейда, саме злиття із натовпом та втрата соціального страху дозволяє соціальним афектам проявитися назовні. Головними особливостями індивіда із натовпу стають:

- послаблення витіснення несвідомих афектів;
- примат колективного інтересу над індивідуальним;
- піддатливість до навіювання.

З тих самих пір як З. Фрейд оголосив, що несвідомі процеси не належать часовості, питання можливості пізнати та зрозуміти зло як символ несвідомих афектів та кантівської категорії піднесеного, стає одним із центральних у філософській думці Заходу [58, с. 95].

А. Фрейд, дослідницьке поле якої становили особливості дитячої та підліткової агресії, розглядала зазначений феномен в якості логічного механізму захисту свого «Я». Авторка стверджує, що агресія є результатом переживання «Я» екзистенційно-психологічних станів тривоги та страху, яка актуалізується за умови усвідомлення наявності потенційної чи актуальної загрози – використовуючи агресію «Я» намагається оволодіти тривогою, яку відчуває [118].

Щодо механізму проявів агресії, А. Фрейд наголошує, що у їх основі перебуває так звана «ідентифікація із агресором», тобто «дитина інтроектує деякі характеристики об'єкта і тим самим асимілює вже перенесене нею переживання тривоги. Втілюючи агресора, приймаючи його атрибути чи імітуючи його агресію, дитина перетворюється з того, кому погрожують, у того, хто погрожує» [118, с. 89] Завдяки цьому, агресивні інтенції дитини отримують превентивного статусу щодо наявного об'єкту тривожності.

Згідно положень теорії К. Лоренца, людська агресія не завжди є реакцією на якійсь зовнішній подразник, вона є уподобленою до субстанції, яка потребує для забезпечення власного існування енергії

специфічного гатунку, яка скеровує інстинктивні дії та концентрується у нервових центрах, проте, за умови перенакопичення, то здатна «вибухати», навіть, без участі зонішнього подразника з метою вивільнення надлишків енергетичної напруги [60, с. 34]. Іноді зазначений подразник є відсутнім, а прагнення позбутись накопиченої напруги залишається нереалізованим: за цих умов людина ініціює свідомий пошук шукає подразників («поведінкову активність» у понятійному апараті концепції К. Лоренца).

Для оцінки характеру агресії важливим, на нашу думку, є виокремлення її видів.

У теорії С. Фешбаха пропонується розрізнати три види агресії: випадкову, інструментальну та ворожу [150]. Дану позицію критикував Х. Кауффман, заперечуючи можливість виділення випадкової агресії в окрему категорію [154]. Якщо приймати такий поділ агресії, то в якості випадкової її форми слід розуміти будь-які випадкові, ненавмисні дії, що призвели до шкоди. При цьому, Х. Кауффман вважав, що інструментальна та ворожа агресії теж є наміреними.

Д. Зільман запропонував у плані термінології замінити ворожу агресію на таку, яка є обумовленою зовнішнім подразником, а інструментальну її форму – на таку, що «обумовлена спонукою». За цією логікою, обумовлена зовнішнім подразником агресія передбачає вкинення дій, з метою усунення дискомфортної ситуації чи послаблення шкідливого впливу зовнішніх обставин [169, с. 31]. Агресія, обумовлена спонукою, використовується для реалізації практичних стратегій отримання користі.

Згідно положень концепції агресії Е. Фромма, наступальна форма агресивності у двох якісно відмінних формах: позитивній, або ж доброякісній, та негативній, відповідно, злякисній. Наприклад, доброякісна агресивність реалізується через форми наполегливості, самопожертви, мужності, героїзму та ін. Що стосується форм актуалізації, злякисної агресивності, то прикладами можуть слугувати прояви зневаги, насильства, підлості, нахабства, хамства, озлобленості тощо. У своїх

працях Е. Фромм наголошує, що саме остання форма є найбільш загрозливою, адже саме концепт зла є чи не найбільш актуальним в усі часи етичним поняттям [122, с. 123-124].

Дослідниця О. Коломієць наголошує, що на думку Е. Фромма, наступальна агресивність може інтерпретуватись у двох формах її прояву:

- перша – філогенетична форма, яка є спільною для людини і тварин. Це закладений від природи імпульс до атаки або втечі – залежно від ситуації, коли виникає загроза життю індивіда. Така захисна, або доброякісно-оборонна агресія спрямована на виживання індивіда чи роду. Вона має біологічні форми вияву і затухає, як тільки зникає небезпека;
- друга форма вияву наступальної агресивності – жорстокість. Це «злаякісна», деструктивна агресивність, властива тільки людині й практично відсутня у тварин [46, с. 107].

Саме друга із перелічених, наступальна форма агресії позбавлена філогенетичних засад, не є орієнтованою на вирішення біологічних, еволюційних викликів та не є інструментом для досягнення якоїсь мети. При цьому, перша форма є позбавленою етичного виміру через наближення людини як суб'єкту агресивності до тварини. Завдяки цій систематизації, класик психоаналітичного напрямку пропонував розвести фізіологічну схильність та природні задатки до агресивності, та специфіку людських взаємин, характер яких визначають риси характеру особистості. Інстинкти є відповіддю на фізіологічні потреби людини, в той час, як людські пристрасті є відлунням екзистенційних запитів особистості [122, с. 123]

Е. Фромм виокремив ряд дій, які назвав псевдоагресією: до них було віднесено непередбачувані та ненавмисні прояви агресії, такі, як нещасний випадок тощо. Ознакою псевдоагресії виступає відсутність деструктивних мотивів, актуалізації ненависті, помсти чи гніву. У власних теоретичних викладках Е. Фромм виходить із унікального статусу психіки людини, яка

постає окремим специфічним феноменом, утвореним у процесі розгортання еволюційних процесів, ознаками якої виступають феномени уяви, пам'яті тощо.

Саме фундаментальні відмінності людської психіки й закладають специфічні закономірності актуалізації наявних агресивних інтенцій індивідууму: люди мають особливі точки референції, із застосуванням яких вони організовують складні процеси регуляції власної поведінки у суспільстві. В межах досліджуваної нами фроммівської психоаналітичної теорії, зазначені координати для діяльності людини на еволюційному шляху від архаїчних до сучасних суспільств складають міфологічні та релігійні вірування [122, с. 124-125].

Представник неомарксизму Г. Маркузе вважав, що у процесі цивілізаційного розвитку суспільство інколи потребує активних дій, з десексуалізації спрямованих на послаблення Еросу та руйнівного Танатосу, що здатне унебезпечити суспільство від надмірної агресії: «Це загрожує культурі розпадом інстинктів, до того ж прагненням до смерті, руйнування, деструкції, здебільшого ірраціональної, прагне узяти гору над інстинктами життя, творенням» [65, с. 37]. Протягом існування людства, з погляду автора, соціального пригнічення зазнавали фундаментальні детермінанти людськості, її соціальна та біологічна сутність, що, відповідно, супроводжувалось придушенням інстинктивної сфери людини. Разом із тим, на його думку, саме пригнічення інстинктивного виміру й поставало рушієм прогресу людства.

Дослідники П. Гудмен, Р. Хеферлін та Ф. Перлз у своїх роботах відстоювали впевненість, що для розуміння сутності наступальної форми людської агресивності доречно сприймати агресію к частину складного процесу інтерпсональної взаємодії: процес, що має місце після актуалізації агресії вони називали реконструкцією, а пропонована логіка є невідомою складовою суб'єкт-суб'єктних відносин.: «Міжособистісні контакти можуть існувати лише за наявності достатніх здібностей до

деструкції і подальшої реконструкції, а ці два процеси є похідними від взаємодії емоційно–вольової та інтелектуальної сфер» [85, с. 46].

Евристичною для нашого дослідження є концепція агресивності, запропонована К. Ясперсом. Автор наголошує, що чинником асоціальної поведінки виступає саме злаякісна агресія та, відповідна до неї, деструктивна поведінка. Автор наголошував, що у суспільстві поширеними є факти вроджено неспроможності налагоджувати спілкування із іншими, адекватно реагувати на складні протиріччя, що виникають у повсякденній соціальній практиці людини, що привносить складані та болісні екзистенційні переживання. Отже, не з вини індивіду, мають місце екзистенційні ситуації, що викликають смуток, тривогу та дезорієнтацію у його комунікативний простір [137, с. 43].

Отже, агресія як соціальна проблема перебуває під контролем культурних норм і стереотипів. Саме культура формує та утверджує норму, яка визначає припустимі види агресивних моделей поведінки індивідів. Цей факт підтверджує дитяча поведінка, коли до 10–11 років обидві статі, в цілому, залишаються виключеними із процесів культуротворчості та демонструють однакові форми та частоту проявів агресії. Проте, кожна окрема культура визначає зміст соціальних норм, артикулюючи те, що можна дозволяти, а що табувати [20].

Прояв агресивної поведінки – складний процес, в якому взаємодіє багато факторів і який розгортається різними шляхами, та є результатом актуалізації низки мотивів та психологічних станів. З огляду на це, навіть мовчання може мати агресивне забарвлення, зокрема, у ситуаціях, приховування якоїсь важливої інформації та виступає опосередкованим, проте ефективним, інструментом покарання.

Цікавим, в межах вирішення дослідницького завдання підроду, виглядає звернення до культурологічних аспектів агресії. Брехня, зрада, агресія та інші негативні феномени в усіх культурах завжди інтерпретувались в якості ворогів справедливості. При цьому, обман,

переважно, асоціювався із бажанням створити у процесі комунікації хибне уявлення про предмет дискусії. Таким чином, засадою обману постає бажання члена комунікації приховати правду, замаскувати власні, у тому числі, корисливі наміри.

Крім того, в ній відсутній намір обманути слухача. Адже розповідаючи вигадки, індивід не завжди прагне того, щоб у них повірили. Брехня не передбачає одержання вигоди або наміру принизити співрозмовника, і тому вважається досить альтруїстичною. Зрештою, вона може виступати захисним механізмом уникнення тривожності та внутрішнього дискомфорту, або ж функцію підвищення самооцінки. Дослідниця М. Гнезділова наголошує, що особливо це притаманно дітям у підлітковому віці, коли виникає потреба утвердитися в середовищі однолітків [17].

Досить цікавими, наприклад, є результати досліджень, у яких науковці спробували діагностувати факт наявності продуктивних зв'язків між конфліктністю особистості та її агресивністю у підлітковому віці. Для цього було застосовано коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона. У дослідженні М. Коць виявилось, що «між запальністю і мстивістю існує прямий значущий зв'язок (0,377), тобто чим більша запальність (якість конфліктності), тим більша мстивість (якість агресивності), і навпаки – чим менша запальність, тим менша мстивість. Зв'язок між підозрілістю і непоступливістю (0,376), тобто чим більша підозрілість, тим більша непоступливість, і навпаки. Існуючий зв'язок між підозрілістю і наступальністю (0,372) вказує на те, що чим більша підозрілість, тим більша наступальність. Чим більша образливість, тим більша мстивість, і навпаки (0,357), що засвідчує прямий зв'язок між образливістю і мстивістю. Показник 0,297 вказує на прямий зв'язок між безкомпромісністю і самооцінкою конфліктності; наступний показник 0,285 набрали образливість і нетерпимість, що свідчить про наявність прямого зв'язку між ними, тобто чим більша образливість – тим більша

нетерпимість, чим менша образливість – тим менша нетерпимість. Аналізуючи показник 0,292, можна зробити висновок про існування зв'язку між образливістю і самооцінкою конфліктності, тобто чим більша образливість – тим більша самооцінка конфліктності, чим менша образливість – тим менша самооцінка конфліктності» [51, с. 164].

Відповідно до підходів, пропонованих О. Коломієць, реактивна агресія є властивою особам із достатньо низьким рівнем орієнтацій агресивного, деструктивного, суїцидального гатунку, які, проте, мають недостатньо розвинені запобіжні щодо проявів агресії світоглядні та психологічні механізми [46, с. 107]. Виходячи із логіки, пропонованої даним автором, потрапляючи і складну, напружену ситуацію, частина людей здатні вибудувати стратегію виходу із неї на неагресивних засадах, а інші – ініціюються агресивні механізми як захисну стратегію.

Дійсно, зазначений тип осіб є орієнтованими на залучення емоційного компоненту як захисного механізму, в той час, як інші особи, котрі мають недостатньо розвинені особові структури, що гальмують прояви агресії, не схильні ірраціонально реагувати на складні протиріччя соціальної практики – вони здатні «каналізувати» негативні емоції, швидко виходять із стану фрустрації та знаходять ефективні неагресивні інструменти для розв'язання складних ситуацій, що мають потенціал для увімкнення агресивності.

В цілому, зазначений аспект постає більш зрозумілим завдяки використанню психіатричного дослідницького інструментарію: «Нині досить ґрунтовно розроблені принципи профілактики суспільно небезпечних дій, здійснених особами з вираженими психічними відхиленнями. Але залишається ціла низка нерозв'язаних питань, які стосуються надання психіатричної і психологічної допомоги особам з межевою психічною патологією, наприклад, такої, яка не усуває осудності» [46, с. 125]. На нашу думку, саме здійснюване нами соціально-філософське дослідження, здатне плідно інтерпретувати досягнення

широкого спектру соціогуманітарних наук та вийти на обґрунтоване формулювання універсальних стратегій мінімізації та упередження агресії на початку третього тисячоліття.

Ю. Можгінський розділив агресію на непатологічну і патологічну. Непатологічна агресія, на його думку, характеризується нерельєфною виразністю, потребує причини для актуалізації. Автор обґрунтовує, цей тип агресії має «характер реакції протесту, в цілому не порушує взаємини з оточуючими і є наслідком кількісної нестачі вищих соціально-психологічних властивостей особистості, невірних установок поведінки, слабкості правосвідомості, перекручувань в системі ціннісних орієнтацій» [71, с. 99]. При цьому, патологічній агресії властиві радикальні зміни хараткеру поведінки у формі афективно-злісних реакцій, агресивної поведінки із наявністю мотивів (образа, помста, ненависть), садистських проявів [71, с. 99].

У даному підрозділі ми би хотіли наголосити на ускладненому характері як етичної оцінки феномену агресії, так і на наявності переплетінь агресії у її широкому спектрі етичних інтерпретацій при розв'язанні складних протиріч соціальної практики, що має яскраво виражений трансформаційний характер. Пропонований нами підхід наголошує на ускладненому характері спроб сформулювати як універсальні, позбавлені конкретного соціокультурного та особистісного контексту, закономірності актуалізації агресивних внутрішніх інтенцій особистості, так і на складнощах формулювання стратегій їх унеможливлення.

Дослідник С. Пілецький у зазначеному сенсі стверджує: «Зразки агресивної поведінки демонструють всі види тварини, включаючи і Homo Sapiens, то, з одного боку, це означає, що агресія має свою еволюційно-біологічну значимість, а, отже, і виправдання, і, з іншого боку, значить, що є людський родовід і людська топограма агресивності, надзвичайно важливі в плані самопізнання, в плані упорядкування соціальної

організації і в плані вибудовування міжособистісних відносин» [87, с. 64]. Саме невизначеність онтологічних засад агресії та агресивності й актуалізували здійснення нашого соціально-філософського дослідження цієї проблемної ділянки.

На думку одного із засновників екзистенціальної психотерапії Р. Мея, агресія – це спосіб прояву власної сили [75]. Бути живим – це сила, що має різні форми прояву. У дитинстві ми плачемо і кричимо, і це єдиний спосіб прояву нашої сили; експлуатація, маніпуляція, суперництво – теж можливі способи; турбота – сила, що застосовується для іншого; інтеграційна сила – сила сприяння своєму ближньому, єднання з іншим, кооперативна сила. Ці види сил є в кожному з нас, і моральне завдання полягає в їх пропорції, в питомій вазі кожної з сил. Нам не дано уникнути жодної з них, але у нас є можливість навчитися використовувати ці різні види сили конструктивно.

Зазначимо евристичність підходу Т. Бикової до розуміння інтенціональної природи феномену агресія, яка завжди має спрямованість у вигляді іншої людини, живого об'єкту чи самого об'єкту агресії (аутоагресія). Дослідниця обґрунтовує потенціал філософської антропології та феноменології для дослідження феномену агресії наступним чином: «Інтерсуб'єктивна природа агресії міститься в тому, що вона не є монологічною, а завжди актуалізується у царині взаємодії Я-Інший (Чужий-Ворожий). Тема тілесності, що інтенсивно розробляється у феноменології, також може задати плідний теоретико-методологічний контекст для розкриття соматичної природи, обумовленості, проявів і вимірів агресії. Безумовно, феноменологія із її настановою на опис, а не пояснення феноменів, з її настановою на позаконтекстуальність їх аналізу, не може бути єдиним і самодостатнім теоретико-методологічним знаряддям філософсько-антропологічного дослідження агресії» [10, с. 37-38]. Дійсно, не буває агресії «взагалі», вона спрямована проти когось чи проти чогось, вона має яскраво виражений контекстуальний характер, і

саме ці контексти часто постають методологічним ключем для пошуку детермінант проявів агресії.

У даному підрозділі ми здійснюємо аналіз феномену агресії у контексті дослідження його метафізичних закономірностей. Виходячи із зазначеного кута дослідження, зазначимо, що на метафізичному рівні агресія часто виступає інструментальним прикладом відповіді на нестабільність соціокультурного середовища, у яке включена особистість. В умовах непередбачуваності вона виглядає можливістю протидіяти викликам гайдеггерівської «закинутості в світ» та його ж концепту кінечності існування. Через утвердження автентичності власного буття, людина природно використовує власні агресивні потенції.

Ускладнений характер положення конкретної особистості у світі посилює боротьбу антоганістичних сил, що мають місце у людській природі: конструктивної та деструктивної, добра та зла тощо. У дискурсі агресії у історико-філософському спадку для означення зазначених сил, які утверджують суперечливий, конфліктогенний характер буття особистості ми знаходимо концепти Еросу та Танатосу у доробку З. Фрейда, «персони» та «тіні» у теорії його послідовника К.-Г. Юнга тощо. Отже, якщо має місце боротьба антагоністичних сил, то, в силу тих чи інших життєвих обставин, їх фундаментальний нерозв'язний конфлікт часто розв'язується на користь деструктивності та агресії, посилюючи трагічній буття людини у світі.

Метафізичні виміри феномену агресії також досліджуються у працях сучасних футурологів, зокрема Ф. Фукуями. Зазначений автор наголошує: «Люди за своєю природою є соціальними істотами з певними вродженими, природними здібностями вирішувати проблеми соціальної взаємодії і винаходити моральні правила для обмеження особистого вибору. Вони й без підказки творитимуть устрій спонтанно, просто переслідуючи свої щоденні індивідуальні цілі та взаємодіючи з іншими людьми» [125, с. 88].

Отже, Фукуяма наголошує на факті змонтованості феномену агресії у соціальну архітектуру сучасного суспільства, вона є інструментом досягнення певних цілей, проте, у першу чергу, агресія є укоріненою у біологічній природі людини.

Хотілося би наголосити на зв'язку між феноменом агресії та досягненнями науково-технічного прогресу. Нажаль, розвиток техніки не завжди крокує паралельно із розвитком моралі, тому розвиток різного роду знарядь, в тому числі, зброї, дає можливість більш ефективно реалізовувати агресивні життєві стратегії людей та цілих суспільств: «Коли винахід штучної зброї відкрив нові можливості вбивства, попередня рівновага між порівняно слабкими заборонами агресії і такими ж слабкими можливостями вбивства виявилася докорінним чином порушеною» [60, с. 238]. Розвиток штучних засобів реалізації феномену агресії, аж до винаходу ядерної зброї, виводить загрозу актуалізації агресії далеко за межі теоретичних роздумів та постає нагальною проблемою, що окреслює перспективи самого існування людства..

Все це загострює потребу пошуку шляхів гармонізації моральних засад суспільства із поточними соціокультурними викликами, здатними спричинити стрімке зростання рівня агресії у суспільстві. При цьому, варто пам'ятати, що людина, з одного боку, є носієм біологічної природи, та має у своєму «арсеналі» складний комплекс інстинктів, зокрема, агресивного гатунку. З іншого боку, вона є носієм надприродних, соціальних детермінант власної діяльності, у яких особливе місце займають питання розв'язання протиріч соціальної практики у неагресивний спосіб, спираючись на норми моральної поведінки. Проте, пошук плідного співвідношення «тваринного» та «людського» й надалі залишається однією із нерозв'язаних проблем у соціогуманістиці.

У підрозділі вдалося продемонструвати широкий спектр інтерпретацій метафізичних вимірів агресії від Доби Античності до кінця ХХ ст. Не претендуючи на повноту експлікації метафізичних смислів агресії,

зазначимо, що у Добу Античності вважалося, що людина народжується доброю, а протягом життя набуває негативних рис; на вирішальній ролі соціокультурного оточення також акцентує увагу концепція «*tabula rasa*» Дж. Локка; І. Кант інтерпретує агресію у контексті проблеми моралі; виправданні агресії у суспільстві у теорії Ф. Ніцше; З. Фрейд інтерпретував агресію через концепти Еросу та Танатосу тощо.

Вдалося показати, що переважна більшість із запропонованих філософами та психологами концепцій визначення природи, закономірностей та сутності агресії не втрачає актуальності й станом на початок ХХІ ст., і може бути евристично застосована в якості методології дослідження агресивності у сучасній соціокультурній динаміці. Разом із тим, широта підходів до розуміння метафізичних засад феномену агресії загострює проблему їх використання, актуалізуючи проблему еkleктичності дослідницьких інструментів, що може поставати джерелом отримання необґрунтованих теоретичних положень. Навіть більше, поставати інструментом обґрунтування маніпулятивних теорій агресії у сучасному суспільстві з метою виправдання проявів агресивності чи легітимізації соціальних теорій агресивного гатунку.

Ускладненого характеру для проведення соціально-філософського аналізу дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці надає амбівалентна природа агресії. Таким чином, широта методологічних підходів, наявних у історії філософії, яка надає процесам обґрунтування теоретико-методологічних засад ускладненого характеру, резонує із амбівалентною природою досліджуваного феномену, поглиблюючи невизначеність дослідницьких стратегій феномену агресії у сучасній культурі. Жодна із досліджених стратегій не може бути інтерпретована нами в якості універсального методологічного інструменту, носячи складний контекстуальний характер та вимагаючи високої методологічної культури при застосуванні.

Отже, вирішене у підрозділі дослідницьке завдання дозволило виявити ускладнений характер пошуку універсальних стратегій дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці, продемонструвати їх контекстуальність та акцентувати увагу на наявності можливостей для виправдання проявів агресивності чи обґрунтування соціальних теорій агресивного ґатунку шляхом свідомого застосування неевристичних до дослідницьких контекстів методологічних підходів.

1.4. Форми соціальної репрезентації феномену агресії

У попередніх підрозділах нами була здійснена розробка питань, без звернення до яких ускладнений характер би носила проблема обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження агресії у сучасній соціокультурній динаміці. Зокрема, вдалося концептуалізувати сутність агресії як соціокультурного феномену та розкрити сутнісні ознаки феноменів агресії та агресивності, дослідити метафізичні виміри та амбівалентну природу феномену агресії. Логічним кроком, на нашу думку, здійснення в межах даного підрозділу систематизації форм репрезентації агресії у сучасному суспільстві. Зокрема, будуть розглянуті соціально-філософські виміри активної та пасивної агресії, вербальної та невербальної агресії, прямої та непрямой агресії тощо.

Усі ми є свідками того, як сучасний нам світ демонструє власну непередбачуваність, суперечливий характер реалізації цивілізаційних стратегій, логічно, ініціюючи тенденцію до наростання рівня агресії у бутті суспільства. Нажаль, кривавий досвід ХХ ст. досі не постав світоглядним «запобіжником» для ескалації конфліктів на міждержавному рівні. Схожу ситуацію у свій час діагностував Г. Маркузе, наголосивши, що прагнення до смерті, руйнування, деструкції намагається взяти гору над інстинктами

життя (творення) [65, с. 36]. Не менш агресивним є й простір інтерперсональної комунікації.

Людська поведінка взагалі, й агресивна зокрема, детермінована широким колом явищ і процесів, взаємодіючих чинників, які можуть виступати у якості прямих і непрямих, внутрішніх та зовнішніх причин, виявлятися у будь-яких умовах, набувати різноманітних форм, відображати характер набутого досвіду у вигляді знань і, насамкінець, бути усвідомленою чи неусвідомленою.

Розглянемо питання щодо трактування феномену агресії у термінах набуття та вродженості. Зазвичай, прихильники теорії вродженої агресивності пов'язують її із біологічною схильністю до актуалізації наявних в усіх агресивних інстинктів. Причинами ж її визнають широкий спектр факторів – від генетичної обумовленості до патологій перинатального розвитку, які обумовлюють психічну слабкість, емоційні порушення та, відповідно, високу конфліктогенність у взаємодії із суспільством.

В якості біологічної передумови до актуалізації агресивної поведінки часто відносять спадкові порушення здоров'я. Наприклад, підлітком може бути успадкований «збій» у гормональній системі, наприклад, статевих гормонів (тестостерону тощо), розлади центральної нервової системи (епілепсія тощо). Викликати підвищений рівень гніву, роздратованості та інших форм агресії здатні й легкі та важкі психічні захворювання, проте, даний аспект упередження агресії як форми розладу особистості виходить за межі соціально-філософської проблеми та є адресованим сучасній психології та психіатрії.

Щодо набутої агресивності, переважна частина дослідників відстоюють підхід, що сім'я як культурний простір соціалізації фахівців схиляються до думки, що сім'я виступає фундаментальним чинником утвердження агресивних чи неагресивних стратегій особистості. При цьому, сімейна агресія актуалізується у широкому спектрі проявів –

безпосереднє фізичне насильство, приниження у сексуальній сфері, приниження гідності та самооцінки тощо. Усі вони можуть бути закладеними у психіку, що формується, в якості дозволеної стратегії розв'язання життєвих протиріч.

Отже, логічно наголошувати, що саме неадекватне сімейне виховання здатне поставати «ландшафтом» утвердження агресивних орієнтації у дитячій поведінці. Вже згадуваний нами дослідник агресії А. Адлер, вбачав причини дитячої агресії у прищепленому дитині синдромі власної неповноцінності на тлі інших членів сім'ї: незрілість та несамостійність в поєднанні з невпевненістю у собі провокують у дитини хворобливе переживання свого підкореного становища відносно сильніших, яке розвиває у неї почуття неповноцінності, меншовартості [3]. Подібне відчуття, в свою чергу, породжує у дитини тривогу, прагнення утвердитись, компенсувати свою фізичну і психічну неповноцінність. Результатом даного процесу є виникнення фіктивної ідеї та цільової установки на перевагу. За цих умов дитина «виправляє ситуацію» із приниженими статусними ролями використовуючи агресії. Таким чином, виходячи з позиції А. Адлера, агресія – це спосіб досягнення мети переваги, інструмент подолання відчуття неповноцінності.

В свою чергу, А. Бандура стверджував, що агресія у дитячому віці – це набута, соціально обумовлена поведінка, при цьому, головними механізмами її формування є підкріплення агресивної поведінки з боку інших людей, наuczіння через спостереження та самопідкріплення [7, с. 55]. Засвоєнню агресії як поведінкової стратегії відбувається через інтерналізацію життєвого досвіду, проте, не без зовнішніх заохочень, що утверджують переконання відносно потенціалу агресії для розв'язання протиріч буття людини.

Крім того, під час інтерналізації агресивних життєвих стратегій, важливу роль відіграє поширена зараз екранна культура – кінематограф, телебачення тощо. Трансляція сцен насилля засобами екранної культури

послаблює бар'єри для утвердження агресії, демонструючи незрілій особистості сюжети, які не відповідають реальному станowi речей та реальним способам розв'язання соціальних конфліктів. Проблема трансформації світоглядних орієнтацій особистості під сугестивним впливом екранної культури є окремою важливою проблемою сучасної культури, а особливе місце у пропонованих екранною культурою цінностях мають орієнтації на виправдання агресії в якості стратегії реалізації життєвого проекту.

А. Басс пропонує розрізняти види агресивної поведінки за дихотомічним принципом, попередньо поділивши їх за трьома критеріями: за способом подачі агресії (фізична/вербальна), за енергетичним потенціалом (активна/пасивна) та за характером спрямованості (пряма/непряма). Поєднання усіх трьох критеріїв у різних варіантах описує типологію агресивної поведінки за А. Бассом, що складається з восьми типів: фізична – активна – пряма; фізична – пасивна – пряма; фізична – активна – непряма; фізична – пасивна – непряма; вербальна – активна – пряма; вербальна – пасивна – пряма; вербальна – активна – непряма; вербальна – пасивна – непряма [143].

Німецький дослідник Ф. Петерман пропонує авторську класифікацію типів агресії з використанням низки критеріїв:

- така, що відкрито демонструється (пряма агресія), та прихована агресія («прихований напад»);
- вербальна агресія (лайки, крик, образи) й фізична агресія (удари, фізична шкода);
- така, що активно виконується (вимушена агресія для самозахисту), та пасивна агресія (конфронтація);
- пряма агресія (спрямована безпосередньо на особистість) і непряма агресія (через пошкодження речей, які належать жертві);
- агресія, що спрямована на навколишнє середовище (проти речей та людей), і аутоагресія (проти самого себе) [162, с. 218].

Сам термін «пасивна агресія» з'явився в 40–і роки ХХ століття, завдяки американському військовому психологу У. Меннінгеру [169]. Він зауважив, що деякі солдати можуть бунтувати відкрито, але є і такі, які замикаються в собі, не виконують накази чи взагалі, дезертирують. Таку реакцію він назвав «пасивною агресією».

Термін підхопили цивільні психологи, які і раніше помічали, що в звичайному житті багато людей діють так само: не виправдовують сподівань, замість явного протесту вдаючись до тактики тихого саботажу. Пасивна агресія використовується зазвичай там, де немає можливості проявляти її активно, наприклад, дипломатичні ігри, інтриги в колективі, з'ясування стосунків. У більшості випадків ця форма поведінки використовується несвідомо.

Фундаментом пасивної агресії є найрізноманітніші дрібні дії агресора щодо підриву у об'єкту агресії впевненості, створення у неї відчуття абсолютної безпорадності, розгубленості, тривоги, приниженості, провини, безнадійності, невпевненості, пригніченості та ізоляції. В такому стані людину легко можна взяти під свій контроль, знизити її самооцінку й позбавити почуття власної гідності (особливо при тривалій взаємодії).

Виділяють кілька видів пасивної агресії, зокрема, за систематизацією С. Вакніна:

- гаслайт (Gaslighting) – термін, яким часто користуються професіонали з психічного здоров'я для опису маніпулятивної поведінки, мета якої – посіяти в іншої людини сумніви в реальності того, що відбувається і власному сприйнятті реальності, виставляння людини «божевільною». Агресор переконує жертву в тому, що вона помиляється в думках і почуттях про себе саму або своє життя; що вони неприродні і викликані втому, магнітними бурями, нерозумінням, некомпетентністю, прихованим психічним розладом і т.п. Багато хто з нас стикався з такими твердженнями як: «Ти все

ускладнюєш»; «Ти так думаєш, бо в Тебе депресія»; «Ти занадто гостро реагуєш на звичайні зауваження»; «Я ж нічого такого не сказав, що Ти відразу дратуєшся?»; «Якщо Ти образилася на мої слова, значить у Тебе комплекси»; «ну що Ти, я ж просто пожартував, що Ти товста (дурочка, «синя панчоха», нечупара, підставити потрібне)»; «вічно Ти робиш з мухи слона», а так само інші різновиди фраз, на кшталт «Ти ж без мене не впораєшся» або «кому Ти потрібна, крім мене»;

- утримання (witholding). Сюди входять такі заходи з боку агресора, які не дозволяють жертві якимось висловити свої думки і емоції. Відбувається їх насильницьке утримання (бойкот; знецінення емоцій; знецінення надій і планів, досягнень; жорстокі жарти; блокування спілкування; звинувачення; критика та навішування ярликів), а також такі дії, як «враження чесністю», ігнорування, вторгнення в особисте життя, завищені очікування, непрохані розповіді про свій досвід тощо. У жертви виникає відчуття незручності за прояви свого життя, так як ці самі прояви викликають негативну реакцію оточуючих;
- гасіння (blinking) – заперечення цінності іншої особистості, зневага до неї, відмова їй у допомозі, розподілі обов'язків, підтримці. Наприклад, людина підводить жертву, не з'являється на важливу зустріч, не надає потрібні документи, чоловік відмовляється виділяти гроші на необхідні потреби, батьки відмовляються враховувати інтереси дорослої дитини [163].

На думку С. Уїтсон, потрібно дотримуватися наступних стратегій поведінки при спілкуванні з пасивним агресором:

- розпізнати сигнали пасивно-агресивної поведінки заздалегідь: прокрастинація, ігнорування, замовчування, відхід від обговорення проблеми, чутки;

- не піддатися на провокації. Підсвідома мета пасивного агресора – вивести Тебе з себе. Якщо відчуваєш, що починаєш закипати, спробуй спокійно висловити негатив: «Я не стану кричати, тому що це тільки погіршить ситуацію»;
- вказати пасивному агресору на гнів, який він відчуває: такі люди ігнорують саме цю емоцію. Твоя думка має бути підтверджена конкретним фактом: «Мені здається, Ти злишся на мене зараз, тому що я попросила Тебе зробити те й те»;
- прийняти опір. Твоя мета – змусити ззовні проявити гнів, який людина ховає глибоко всередині. Та тільки-но вкажеш на присутність цієї емоції, пасивний агресор почне заперечувати її наявність. Як тільки він це зробить, скажи: «Добре! Просто я так відчула і вирішила поділитися з Тобою своєю думкою». Ви можете закрити цю тему в даний момент, але партнер зрозуміє: Ти ставишся до його емоцій шанобливо і спокійно. І, можливо, незабаром перестане їх приховувати [164].

Ще однією із бінарних позицій, що є формами репрезентації агресії у сучасному суспільстві, є пара «вербальна-невербальна» агресія. Дійсно, мовна комунікація постає одним із найпоширених засобів актуалізації агресії, що реалізується агресором через конфліктогенну мовну поведінку, метою якої, шляхом образ, перебивання опонента під час розмову, погроз тощо постає бажання здійснити негативний вплив на іншу людину. З цього приводу Б. Шарифуллін зазначає: «З еколінгвістичних позицій мовна агресія й мовне насилля (а також мовне маніпулювання, мовна демагогія тощо) розглядаються як форми мовленнєвої поведінки, які негативно впливають на комунікативну взаємодію людей, оскільки вони завжди направлені на мінімізацію й навіть деструкцію мовної особистості адресата, на його підкорення, маніпулювання ним в інтересах автора висловлювання» [132, с. 125].

У одному з лінгвістичних словників міститься наступне визначення: «Мовна агресія – використання мовних засобів для вираження неприязні, ворожості, манери мови, що ображає чиєсь самолюбство, гідність» [107, с. 78].

На сучасному етапі розвитку досліджень в галузі вербальної агресії поширеним є виокремлення восьми її видів, а сам пропонуваній підхід надзвичайно поширений як українських, так і закордонних дослідженнях:

- слова й вирази, що позначають антисупільну, соціально засуджуючу діяльність;
- слова з чітко вираженим негативним забарвленням;
- назви професій, які вживаються в переносному значенні;
- зоосемантичні метафори;
- дієслова із «засуджуючою» семантикою або навіть з прямою негативною оцінкою;
- слова, котрі містять у своєму у своєму значенні негативну, до того ж надто експресивну оцінку особи;
- евфемізми різко негативного характеру;
- оказіональні каламбурні утворення, метою яких є приниження або образа адресата [54, с. 112].

Лінгвопсихологічну проекцію мовної агресії проаналізовано у роботах К. Сєдова, який обґрунтовує можливість інтерпретувати мовну агресію як «цілеспрямовану комунікативну дію, орієнтовану на те, щоб викликати негативний емоційно–психологічний стан у об'єкта мовленнєвого впливу» [102, с. 201].

Терміном «вербальна агресія» позначають агресивну поведінку з застосуванням негативних емоцій, що проявляють себе у інтонаційних та інших компонентах мови, а також за допомогою змісту висловлювань. У соціогуманітарному дискурсі відомі успішні спроби запропонувати класифікацію форм вербальної агресії. Зокрема, з психологічної тички

розгляду проблеми, Р. Берон, відомий дослідник теоретичного спадку Р. Басса, виокремив чотири різновиди вербальної агресії:

- вербальна активна пряма (пряма безпосередня вербальна образа або приниження адресата);
- вербальна активна непряма (поширення пліток про третю особу.
- вербальна пасивна пряма (відмова говорити з адресатом);
- вербальна пасивна непряма (відмова дати словесні пояснення) [13, с. 29].

Незважаючи на те, що дана класифікація не охоплює все різноманіття проявів вербальної агресії, вона має певну цінність і використовується в якості бази для побудови інших класифікацій. За визначенням А. Басса: «вербальна агресія – це вираз негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погроза, прокляття, лайка)» [144, с. 25].

Польська дослідниця І. Камінська-Шмай зауважує, що «вербальна агресія – це вживання інвектив, принижування, зневажання словом» [153, с. 7]. Вербальна агресія демонструє наявні гнів, зневагу тощо по відношенню по учасника комунікаційного акту. Більш концептуально сутність вербальної агресії було запропоновано М. Пейсерт яка зазначає на наступних важливих положеннях для її сутнісного розуміння:

- безпосередня вербальна агресія – це та, яка виражає негативне ставлення до особи, реалізована за допомогою вживання зневажливої лексики та з використанням нейтральної лексики;
- неявна мовна агресія – яка в стосунку до адресата виражена у формі плітки або інших мовних дій, які знеславлюють і принижують авторитет особи;
- не проявлена у змісті повідомлення агресія – впливає із аналізу контексту і ситуації, що супроводжує акт мовлення [161, с. 31].

Деякі мовознавці також пропонують авторські класифікації вербальної агресії. Так, Ю. Щербініна, слідом за Л. Семенюк, М. Федосюк,

Т. Шмельовою, виділяє такі форми вербальної агресії, як образа, погроза, груба вимога, груба відмова, іронія, докір, звинувачення тощо (всього 12 типологій), спираючись на поняття мовного жанру і пояснюючи це тим, що «вивчення вербальних проявів агресії з точки зору теорії мовних жанрів розширює коло аспектів дослідження, дозволяючи розглядати не тільки цілеспрямовану, ініціативну мовну агресію, але і поведінкову, інструментальну» [135, с. 152].

Комунікативні стратегії, що носять неприхований агресивний характер, зазвичай реалізуються у спілкуванні із активним застосуванням інвективи. Даний лінгвокомунікативний термін має дещо розмиту семантику та широкий спектр тлумачень, зокрема, у широкому та вузькому сенсах: «У вузькому значенні – це спосіб існування словесної агресії, що сприймається в даній соціальній (під)групі як різкий чи табуйований, а в широкому значенні – «будь-який словесно виражений прояв агресивного ставлення до опонента» [28, с. 47].

Отже, із певним ступенем припущення, можна стверджувати, що інвектива як непристойна лексика або може бути ототожненою із мовленнєвою агресією, або перебувати із нею у відношенні частина та ціле.

У контексті розробки проблематики агресії, активно розробляються теоретичні аспекти концепту «інвектива» як форми прояву мовленнєвої агресії. У більшості з них автори приходять до висновку, що інвективи умовно можна поділити на три групи за наступними критеріями:

- семантичні параметри – особливості семантики мовних одиниць (інтелектуальна негативна оцінка, а також компоненти експресивності: емоційна оцінка, інтенсивність, образність, стилістична маркованість);
- прагматичні параметри – особливості ситуації, в якій використовується одиниця. Інвективна ситуація передбачає обов'язкову наявність інвектума (інвектива – це форма

перехідної агресії), інвективної інтенції та інвективного результату (зниження соціального статусу інвектума, наявність у нього почуття ображеності). Присутність «глядачів» посилює інвективність висловлювань;

- функціональні параметри – спрямованість мовної одиниці на зниження соціального статусу інвектума і заподіяння йому психологічної шкоди, утвердження домінуючого становища мовця, демонстрацію сили. Реалізація інвективної функції – основний параметр, що визначає інвективність висловлювання [29, с. 8-9].

Таким чином, нам вдалося продемонструвати ключові форми соціальної репрезентації агресії. Разом із тим, важко не побачити, що зазначені теорії описують «традиційні» форми репрезентації агресії, а їх методологічний потенціал виглядає плідним для дослідження проблематики агресивності у суспільствах індустріального типу. Сучасна ж соціокультурна динаміка, детермінантою якої є процеси утвердження глобального постіндустріального (інформаційного, знанневого тощо) суспільства, потенційно може потребувати обґрунтування нових концептів, здатних концептуалізувати форми соціальної репрезентації агресії в умовах суспільних відносин нового характеру.

Відповідно до зазначеного, логічно висунути припущення, що нова за своїм глибинним змістом соціальна архітектура, із властивою їй орієнтацією на інструментальні, технократичні цінності логічно ініціює ревізію поглядів щодо ролі феномену агресії у новому соціальному порядку. Гуманітарні науки, соціальна філософія зокрема, у відповідь на зазначений соціальний запит, пропонують нові підходи щодо розуміння агресії та форм її соціальної репрезентації. Спробуємо проаналізувати, які протиріччя у дослідницькому полі агресії створює аксіологічний поворот до технократичних цінностей, притаманний процесам утвердження постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства.

Аби перейти до аналізу форм соціальної репрезентації, для яких дослідниками обґрунтована евристичність в умовах сучасного технократичного суспільства, на нашу думку, доречно розглянути сутність технократизму як ідеології сучасного суспільного розвитку. У дослідженні І. Петрова дається якісна експлікація проявів та змістовних характеристик технократії як сучасної соціокультурної тенденції:

- по-перше, вона являє собою соціальний прошарок вищих керівників і фахівців державного або приватно-підприємницького виробництва, який входить до правлячої або духовної еліти індустріального або постіндустріального суспільства;
- по-друге, технократією називають соціологічне вчення, прибічники якого пропагують необхідність встановлення політичної влади технічних фахівців, абсолютизують роль техніки в соціальному житті і підкреслюють залежність індивідів від сучасної технології – теоретики технократії також вважають, що закони технічної раціональності лежать в основі не тільки політичної легітимації, але й духовного життя суспільства в цілому, не визнають в достатній мірі автономності моралі та культури [86, с. 567-568].

Ми погоджуємось із тезою, що технократизм являє собою певний спосіб мислення і діяльності, спосіб життя, для яких є характерним машиноподібність, одномірність, догматизм; це поняття опосередковано відображає світ техніки в її еволюції завдяки застосуванню механічних принципів до мислення, їх впровадженню до різних сфер соціального життя, результатом чого стає виникнення догматичних підходів до теорії, однолінійних практичних, соціально-політичних дій і проявів як науково-технічної, так і художньо-гуманітарної активності [108, с. 566-567]. І саме зазначений догматизм та одномірність не дозволяють йому виступати чинником упередження агресії у сучасному суспільстві.

Для ознак технократизму, С.Макеєв пропонує наступні його характеристики:

- по-перше, це розуміння природи як впорядкованої, закономірно влаштованої системи, в якій людина розумна, що пізнала її закони, здатна поставити зовнішній світ під свій контроль. Наукова раціональність носить абсолютизовано-сцієнтистський характер, виступає в якості найважливішої цінності і задає парадигму діяльності технократії;
- по-друге, ідея тотально сцієнтистського перетворення світу та підкорення людиною природи розглядається як основне призначення людини;
- по-третє, постійна і всезростаюча націленість на зміни, в основі яких лежать досягнення науково-технічного прогресу;
- по-четверте, готовність вирішувати соціально-політичні проблеми як суцільно технічні завдання, нехтуючи гуманістичною складовою [63, с. 48-49].

Отже, нехтування гуманістичною складовою при розв'язанні протиріч суспільної практики, орієнтації у діяльності на показники ефективності та прогресу уможливорює актуалізацію агресії у сучасному суспільстві. Одним із інструментів поширення зазначених орієнтацій виступає сучасна освіта, у якій технократична парадигма орієнтує на ефективність та повноту засвоєння зразків через конкретизацію цілей та підходів, використання широкого спектру форм оцінювання та контролю для досягнення суб'єктами навчання зразкових результатів, в той час, як гуманістична – робить акцент на навчальних дослідженнях, постановці й розв'язанні проблем через висування і перевірку гіпотез, експеримент, моделювання, рефлексування, критична та творча форми мислення, виявлення особистісного змісту тощо [22, с. 3].

Тенденція до скорочення обсягів вивчення дисциплін гуманітарного циклу є також одним із негативних проявів

технократичних підходів до освіти, результати якої суспільство відчує у близькій перспективі, отримавши ціле покоління громадян, у яких будуть відсутні світоглядні настанови, здатні виступати стримуючим чинником для актуалізації агресії у повсякденному бутті.

Як відомо, протистояти проявам агресії здатна особистість із розвиненими гуманістичними світоглядними орієнтаціями, здатна глибоко рефлексувати протиріччя суспільної практики, розв'язувати їх у безконфліктний, неагресивний спосіб. В той самий час, людина як носій утилітарного технократичного мислення реалізує власні життєві стратегії та повсякденне буття, спираючись на цінності успіху, ефективності тощо, в результаті чого її гуманістичні інтенції набувають другорядного характеру.

Таким чином, маємо підстави перейти до формулювання висновків до підрозділу. Зокрема, у ньому вдалося продемонструвати широкий спектр форм соціальної репрезентації агресії, представлених бінарними позиціями «активна-пасивна», «вербальна – невербальна», «вроджена-набута», «пряма-прихована» тощо. Дані форми соціальної репрезентації агресії активно вживаються у дискурсі агресії, переважно, з початку ХХ ст., а їхньою розробкою займались класики теорії агресії (К. Лоренц, З. Фройд, К.-Г. Юнг та ін.).

В той самий час, у сучасній соціокультурній динаміці відбуваються складні процеси трансформаційного характеру, детерміновані процесами розбудови глобального постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, яке пропонує нові світоглядні орієнтації технократичного, прагматичного, інструментального характеру.

Нова соціальна архітектура, із властивою їй орієнтацією на зазначені цінності, логічно ініціює ревізію поглядів щодо ролі феномену агресії у новому соціальному порядку. Гуманітарні науки, соціальна філософія зокрема, у відповідь на зазначений соціальний запит, пропонують нові підходи щодо розуміння агресії та форм її соціальної репрезентації,

пропонуючи концепти «позитивна агресія», «інструментальна агресія» тощо. На нашу думку, зазначені концепти дистанціюють дослідників від традиційного негативного ставлення до феномену агресії, пропонуючи здійснити ревізію його соціального статусу, а самі концепти дають змогу «вмонтувати» агресію у соціальні взаємини, коли агресія може бути виправданою, якщо вона буде слугувати забезпеченням для реалізації технократичних соціокультурних тенденцій.

Висновки до першого розділу

У першому розділі було здійснено спробу здійснено спробу концептуалізувати сутність агресії як соціокультурного феномену та розкрити специфіку термінологічної взаємодії «агресія-агресивність», дослідити метафізичні виміри та амбівалентну природу феномену агресії, а також систематизувати форми репрезентації агресії у сучасному суспільстві.

Не претендуючи на повноту експлікації усіх наявних у сучасному соціогуманітарному знанні підходів до розуміння сутності агресії як соціокультурного феномену, кількість яких вимірюється десятками, ми зосередились лише на ключових із них (етологічний, психоаналітичний, фрустраційний, біхевіористичний тощо). В результаті, на початку розділу вдалося продемонструвати, що існує багато підходів до розуміння агресії, проте, жоден з них не пропонує визначення агресії, яке обгурнтовано можна було би інтерпретувати як вичерпне: кожен із розглянутих нами підходів, відображає лише якійсь із аспектів цього явища. Саме тому, ми не ставили перед собою завдання здійснити авторське формулювання дефініції поняття «агресія», лише концептуалізувавши широкий спектр інтерпретацій його сутності як соціокультурного феномену у працях низки представників гуманітарного знання, в межах реалізації першої частини дослідницького завдання з концептуалізації сутності агресії як соціокультурного феномену та розкриття особливостей термінологічної взаємодії «агресія–агресивність».

Реалізуючи мету окреслення широти та, відповідно, розмитості інтерпретацій сутності феномену агресії в умовах сучасних соціокультурних трансформацій. Саме друга частина дослідницького завдання, вирішенню якого присвячена наступна частина розділу, є орієнтованою на узагальнення фактів, наведених у даному підрозділі, виходячи із потреби впорядкування понятійно-категоріального апарату дискурсу агресії й агресивності у сучасній соціальній філософії та низці суміжних галузей соціогуманітарного знання на

тлі наявної порівняно глибшої розробленості феномену агресії та недостатньої розробленості проблематики агресивності.

Далі було здійснено спробу розкрити відмінності сутнісних ознаки феноменів агресії та агресивності в соціально-філософському дискурсі, а також концептуалізувати діалектику їх термінологічної взаємодії. Методологічним орієнтиром виступила потреба подальшого теоретичного впорядкування категоріального апарату дискурсу агресії та агресивності, у якому амбівалентний характер носить співвідношення понять «агресія» та «агресивність».

Даний амбівалентний характер посилений як семантичною розмитістю поняття «агресивність» (агресивність як психологічна властивість індивіду; агресивність, як рішуча готовність суб'єкту до агресивних дій у різних ситуаціях; агресивність як здатність особистості грубо порушувати межі норм поведінки тощо), так і неоднозначній визначеності фундаментальних понять психологічної науки, що, легітимізувало надмірність методологічних підходів до розуміння поняття «психічна норма», «межі поведінки» тощо.

У розділі далось обґрунтувати тезу, що феномен агресивності найбільш коректно варто інтерпретувати як стійку рису особистості, що виявляється у дієвому виявленні нетерпимості до інших точок зору чи поведінки, неприйнятті існуючого стану справ чи речей в колективі, чи в соціумі, їх запереченні та гострому протиставлянні відносно них власної альтернативи (концептуалізовано О. Коломієць), яка має бути доповнена її розглядом в якості маніфестації однієї із фундаментальних невід'ємних потреб особистості – потребою у домінуванні (над іншою особистістю, соціальною групою, природою тощо), а регулятивом її актуалізації виступає складна єдність чинників біологічного, психологічного, соціального та іншого характеру.

Далі у розділі було здійснено дослідження метафізичних вимірів та амбівалентної природи феномену агресії. Зокрема, вдалось

продемонструвати широкий спектр інтерпретацій метафізичних вимірів агресії від Доби Античності до кінця ХХ ст. Не претендуючи на повноту експлікації метафізичних смислів агресії у історії філософії, було показано: у Добу Античності вважалося, що людина народжується доброю, а протягом життя набуває негативних рис; на вирішальній ролі соціокультурного оточення також акцентує увагу концепція «*tabula rasa*» Дж. Локка; І. Кант інтерпретує агресію у контексті проблеми моралі; виправданні агресії у суспільстві у теорії Ф. Ніцше; З. Фройд інтерпретував агресію через концепти Еросу та Танатосу тощо. Вдалося показати, що переважна більшість із запропонованих філософами та психологами концепцій визначення природи, закономірностей та сутності агресії не втрачає актуальності й станом на початок ХХІ ст., і може бути евристично застосована в якості методології дослідження агресивності у сучасній соціокультурній динаміці.

Разом із тим, широта підходів до розуміння метафізичних засад феномену агресії загострює проблему їх використання, актуалізуючи проблему еkleктичності дослідницьких інструментів, що може поставати джерелом отримання необґрунтованих теоретичних положень. Навіть більше, поставати інструментом обґрунтування маніпулятивних теорій агресії у сучасному суспільстві з метою виправдання проявів агресивності чи легітимізації соціальних теорій агресивного гатунку.

Ускладненого характеру для проведення соціально-філософського аналізу дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці надає амбівалентна природа агресії. Таким чином, широта методологічних підходів, наявних у історії філософії, яка надає процесам обґрунтування теоретико-методологічних засад ускладненого характеру, резонує із амбівалентною природою досліджуваного феномену, поглиблюючи невизначеність дослідницьких стратегій феномену агресії у сучасній культурі.

Жодна із досліджених стратегій не може бути інтерпретована нами в якості універсального методологічного інструменту, носячи складний контекстуальний характер та вимагаючи високої методологічної культури при застосуванні. Отже, вдалося виявити ускладнений характер пошуку універсальних стратегій дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці, продемонструвати їх контекстуальність та акцентувати увагу на наявності можливостей для виправдання проявів агресивності чи обґрунтування соціальних теорій агресивного гатунку шляхом свідомого застосування неевристичних до дослідницьких контекстів методологічних підходів.

Далі у розділі була здійснена спроба систематизувати форми репрезентації агресії у сучасному суспільстві. Вдалося продемонструвати широкий спектр форм соціальної репрезентації агресії, представлених бінарними опозиціями «активна-пасивна», «вербальна – невербальна», «вроджена-набута», «пряма-прихована» тощо. Дані форми соціальної репрезентації агресії активно вживаються у дискурсі агресії, переважно, з початку ХХ ст., а їхньою розробкою займались класики теорії агресії (К. Лоренц, З. Фройд, К.-Г. Юнг та ін.). В той самий час, у сучасній соціокультурній динаміці відбуваються складні процеси трансформаційного характеру, детерміновані процесами розбудови глобального постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, яке пропонує нові світоглядні орієнтації технократичного, прагматичного, інструментального характеру.

Нова соціальна архітектура, із властивою їй орієнтацією на зазначені цінності, логічно ініціює ревізію поглядів щодо ролі феномену агресії у новому соціальному порядку. Гуманітарні науки, соціальна філософія зокрема, у відповідь на зазначений соціальний запит, пропонують нові підходи щодо розуміння агресії та форм її соціальної репрезентації, пропонуючи концепти «позитивна агресія», «інструментальна агресія» тощо. На нашу думку, зазначені концепти дистанціюють дослідників від

традиційного негативного ставлення до феномену агресії, пропонуючи здійснити ревізію його соціального статусу, а самі концепти дають змогу «вмонтувати» агресію у соціальні взаємини, коли агресія може бути виправданою, якщо вона буде слугувати забезпеченням для реалізації технократичних соціокультурних тенденцій.

Список літератури до першого розділу

1. Агрессия / Военный энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, РИПОЛ КЛАССИК, 2001. Том 1. С. 34.
2. Агрессия / Политология: Энциклопедический словарь. М. : Моск. коммерч. ун-та, 1993. С. 18.
3. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Фонд «За экономическую грамотность», 1995. 296 с.
4. Александер Ф. Человек и его душа: познание и врачевание от древности и до наших дней. М.: Прогрес–Культура, Изд–во аг-ва «Яхтсмен», 1995. 608 с.
5. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства. Руководство для врачей. М. : Изд. группа ГЭОТАР–Медиа, 2007. 720 с.
6. Аристотель. Метафизика. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. 232 с.
7. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва : Апрель Пресс : Эксмо–Пресс, 2000. 508 с.
8. Басс А. Психология агрессии. Вопросы психологи журнал, 1967. Вып. 3. С. 60–67.
9. Берковиц Л. Агрессия : причины, последствия и контроль. Спб.: Прайм – Еврознак, 2002. 512 с.
10. Бикова Т. В. Агресія у теоретичній площині філософської антропології: методологічні проблеми осмислення. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. Харків, 2013. Вип. 40 (2). С. 33-46.
11. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. Спб. : Прайм – Еврознак, 2008. 868 с.
12. Бут В. В. Конструкт «людської деструктивності» як предмет соціально-філософського аналізу. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2013. Вип. 52. С. 89-99.
13. Бэррон Р. Агрессия. Спб. : Питер, 2000. 352 с.
14. Вельдер Р. К вопросу о познавательной агрессивности. Общественные науки и современность журнал, 1993. – Вип. 3–4. – С. 183–190.
15. Гегель Г. В. Ф. Философия религии. Москва : Мысль, 1975. 532 с.

16. Глоссарий психологических терминов / Под ред. Н. Губина. М. : Наука, 1999. 512 с.
17. Гнезділова М. Спілкування та поведінка підлітків. Психолог. 2002. № 38-39. С. 42–45.
18. Годфруа Ж. Что такое психология : в 2 Т. Пер. с франц. Н. Н. Алипов, А. В. Пегелая. М. : Мир, 1992. Том 1. 496 с.
19. Гребенюк М. О. Щодо розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_71_55 (дата звернення 10.10.2017).
20. Губин Г. Д. Русская культура и феномен насилия. Русская культура и феномен насилия. Вопросы философии. 1995. № 3. С. 3–5.
21. Данилюк А. П. Проблема агресії у філософії життя Ніцше, Лоренца і Фрейда [Електронний ресурс]. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_43/Danyluk.htm (дата звернення 15.09.2017).
22. Джура О. Особистісно орієнтована освіта: технології реалізації. Нова парадигма: [журнал наукових праць]. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 91. С. 3–12.
23. Дзвінчук Д. І. Глобальні виклики та освіта: криза ідентифікації чи розвій етнічної самобутності. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 86. С. 284-287.
24. Дзвінчук Д. І., Малімон В.І. Особливості виховання дітей і молоді в умовах соціальної нерівності. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 54. С. 431-436.
25. Дюркгайм Еміль [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Еміль_Дюркгайм (дата звернення 17.11.2017).
26. Ефроимсон В. Н. Генетика этики и эстетики. М.: Прогрес, 1995. 244 с.

27. Жванія Т. В. Девіантна поведінка особистості: соціальні та психологічні критерії визначення. Сучасне суспільство, 2013. С. 170- 178.
28. Жельвис В. И. Поле брани : Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. Москва : Ладомир, 2001. 349 с.
29. Завражина Г. В. Мовленнєва агресія та засоби її вираження в масмедійному політичному дискурсі України (на матеріалі російськомовної газетної комунікації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 «Російська мова» / М-во освіти і науки України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 22 с.
30. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр Академия, 2004. 288 с.
31. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. Спб. : Питер, 2000. 512 с.
32. Исследование проявлений агрессии [Электронный ресурс]. Психология Дома Солнца. URL: <http://www.sunhome.ru/psychology/11639> (дата звернення 13.08.2017).
33. Калашникова А. С. Научно-практические рекомендации по организации судебно-психологической экспертной оценки разнонаправленной агрессии. Психологическая наука и образование. 2011. № 1. С. 38–39.
34. Калашникова А. С. Психологические механизмы аутоагрессивных и гетероагрессивных действий у лиц с психическими расстройствами, не исключающими вменяемости : автореф. дис. на соискание уч. степени кандид. психол. наук : 19.00.06 «Юридическая психология» / Министерство образования и науки России, Федеральное государственное учреждение «Государственный научный центр социальной и судебной психиатрии им. В.П. Сербского». Москва : 2010. 21 с.
35. Кант И. Религия в пределах только разума. Москва : Мысль, 1966. 712 с.
36. Качанова Ю. В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Соціологія. Одеса, 2011. Т. 156, Вип. 144. с. 29–32.
37. Качмар О. В. Агресія як вияв тваринного первня в людині. Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. Чернівці, 2014. Вип. 726-727. С. 149-153.

38. Качмар О.В. Евристичний потенціал етологічної концепції агресивності особистості. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 91(12). С. 268-272.
39. Качмар О.В. Агресія як соціальний феномен. Нова парадигма: журнал наукових праць. Київ, 2014. Вип. 125. С. 197-205.
40. Качмар О. В. Онтологічні засади феномена соціальної агресивності. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Філософія. Харків, 2015. Вип. 44. С. 242-252.
41. Качмар О.В. Тролінг як форма соціальної та індивідуальної агресії у віртуальних мережах. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 109(6). С. 147-150.
42. Качмар О.В. Пасивна агресія: особливості та шляхи протидії. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 114 (11). С. 192-195.
43. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка : поняття та ознаки. Вісник Академії адвокатури України. Київ, 2011. Випуск 3. С. 109–122.
44. Коломієць О. Агресивність особистості : етологічний і екзистенційний контекст
Джура О. Особистісно орієнтована освіта: технології реалізації. URL : <http://ird.npu.edu.ua/files/kolomiec.pdf>.
45. Коломієць О. Г. Інструментальна, психологічна і реактивна агресивність та їх вікові особливості. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 53 (№ 10). С. 239–245.
46. Коломієць О. Г. Філософська парадигма упередження агресивності у сучасному суспільстві: дис. ... докт. філософ. наук: 09.00.03 / О. Г. Коломієць ; наук. консультант В. П. Андрущенко; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Київ, 2015. 396 с.

47. Комлев Ю. Ю. Социология девиантного поведения : Учебное пособие. Казань: КЮИ МВД России, 2006. 222 с.
48. Кондаков И. М. Психология. Иллюстрированный словарь. Спб.: Прайм–ЕВРОЗНАК, 2007. 783 с.
49. Кордуэлл М. Психология. А – Я : Словарь–справочник. Пер. с англ. К. Ткаченко. М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. 448 с.
50. Коцан І. Я. Психологія здоров'я людини. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинський національний університету ім. Лесі Українки, 2009. 316 с.
51. Коць М. Психологічні детермінанти конфліктної поведінки підлітків. Політичний менеджмент. 2010. № 5 (44). С. 162–169.
52. Красиков В. И. Агрессия с «человеческим лицом». Социальная агрессивность : Третьи Кузбасские философские чтения : мат–лы междунар. конф.: в 2–х ч. Кемерово, 2004. Ч. 1. С. 17–20.
53. Кузь О. М. Соціальна реальність як теоретичний конструкт «нової» соціальної онтології. [Електронний ресурс]. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2012. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhnpu_filos_2012_37_7.pdf (дата звернення 19.06.2015).
54. Курьянович А. В. Инвективные речевые жанры в пространстве современной межличностной коммуникации. Вестник ТГПУ : Серия Гуманитарные науки (Филология). 2005. Вып. 3 (47). С. 110-115.
55. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. М. : Просвещение, 1964. 200 с.
56. Левитов Н. Д. Психическое состояние агрессии. Вопросы психологи, 1972. Вып. 6. С. 168–173.
57. Левитов Н. Д. Психология подростка и воспитание его в семье. М. : Знание, 1958. 32 с.
58. Лелека О. В. Деконструкція зла: соціальна трансформація від радикального до банального: дис. на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03

«Соціальна філософія та філософія історії» / М-во освіти і науки України, НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 187 с.

59. Лимар Р. С. Феномен девіантної поведінки як об'єкт міждисциплінарних досліджень. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Психологічні науки. Чернігів, 2013. Вип. 114. С. 124-127.

60. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. 616 с.

61. Лоренц К. Так называемое зло. М. : Культурная революция, 2008. 616 с.

62. Майерс Д. Социальная психология. Спб. : Питер, 2009. 7-е изд. 794 с.

63. Макеев С. В. Концепции технократизма: историко-философский анализ. М.: Изд-во МГОУ, 2008. 254 с.

64. Марк Аврелий. Размышления. Санкт Петербург : Эксмо, 2008. 224 с.

65. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек. Исследование идеологии индустриального общества. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2002. 526 с.

66. Маслоу А. Мотивация и личность. Спб. : Питер, 2008. 352 с.

67. Мен-Цзы. Санкт Петербург : Петербургское Востоковедение, 1999. 272 с.

68. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения. Учебное пособие. Спб. : Речь, 2005. 445 с.

69. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура. Социс, 1992. Т. 2. 880 с.

70. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку : причини виникнення та профілактика. Дис. ... канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2013. 239 с.

71. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростков : эмоциональный и кризисный механизм. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 127 с.

72. Мойсеева О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. Збірник наукових праць. Психологічні науки, 2013. Том 2. Випуск 10(91). С. 211-216.

73. Мойер К. Хирургия агрессивности. Диалоги продолжаются : Полемическая статья о возможных последствиях развития современной науки. Москва, 1989. С. 115-122.

74. Мошкин В. Склонность к саморазрушению. Основы безопасности жизнедеятельности, 2000. Вип. 4. С. 12-16.

75. Мэй Р. Сила и невинность: в поисках истоков насилия. Москва : Смысл, 2001. 319 с.

76. Мышление : процесс, деятельность, общение. / Отв. ред. А. В. Брушлинский. Москва : Наука, 1982. С. 37.
77. Надурак В. В. Еволюція моралі: синергетичний підхід. Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 2006. Вип. 4. С. 25-31.
78. Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Москва : URSS, 2008. 256 с.
79. Ницше Ф. Генеалогия морали. Москва : Мысль, 1990. 829 с.
80. Остроушко Н. А. Проблема речевого воздействия в рекламных текстах: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : 10.02.01. «Русский язык» / Министерство образования и науки России, Государственный институт русского языка имени А.С. Пушкина. Москва, 2003. 24 с.
81. Павелків В. Р. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур. Проблеми сучасної психології, 2016. Вип. 31. С. 293-303.
82. Павлов И. П. Общие типы высшей нервной деятельности животных и человека. Москва : Директ–Медиа, 2008. 50 с.
83. Паренс Г. Агрессия наших детей. Пер.с англ. Л. Г. Герцик, А. В. Решетникова. Москва : Форум, 1997. 160 с.
84. Пашина Л. А. Онтологические основания феномена социальной агрессивности. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов : Грамота, 2015. Вип. 2 (52) : в 2-х ч. Ч. II. С. 165-167.
85. Перлз Ф. Опыты психологии самопознания. Москва : Гиль–Эстель, 1993. 213 с.
86. Петров И.И. Технократия. Философский словарь. Москва : Республика, 2001. 7-е изд., перераб. и доп. С. 567-568.
87. Пилецкий С. Г. Феномен человеческой агрессивности. Вопросы философии. 2008. Вып. 10. С. 60–75.
88. Пилипчук В.Г., Дзьобань О.П. Проблема агресії і насильства: світоглядно - інформаційний вимір [Електронний ресурс]. Український науковий журнал «Освіта Регіону» політологія, психологія, комунікації. 2012. №2. URL : <http://social-science.com.ua/article/806> (дата звернення 13. 01. 2015).

89. Попович М. Д. Космічність людини і антропність світу: соціально-філософська концептуалізація. Гілея: науковий вісник. 2013. Вип. 72. С. 327-332.
90. Пригожин И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени. Москва, 1994. 240 с.
91. Психические расстройства и расстройства поведения (F00 – F99). (Клас V МКБ–10, адаптированный для использования в Российской Федерации) / Под. общ. ред. Б. А. Казаковцева, В. Б. Голланда. Москва : Минздрав России, 1998. 512 с.
92. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. Психологический журнал, 1996. № 5. Т. 17. С. 3-9.
93. Рибалка В. Г. Агресія як деструкція соціальних відносин [Електронний ресурс]. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2022/1/Ribalka.pdf> (дата звернення 26.03.2015)
94. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : в 2 кн. Москва: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006. Кн. 1. 383 с.
95. Роджерс К. Взгляды на психотерапию. Становление человека. Пер. с англ. М. М. Исениной. Москва : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. 480 с.
96. Руденко Л. М. Біхевіореальний підхід до вивчення агресивної поведінки розумово відсталих дітей. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 28. С. 332-337.
97. Рузова Л. А. Социально-философские аспекты проблемы одиночества в современном обществе. Проблемы гуманизации вуз. образования. 2000. Вып. 6. С. 85–90.
98. Румянцева Т. Г. Агрессия : проблемы и поиски в западной философии и науке. Психология человеческой агрессивности: хрестоматия. Минск: Харвест, 2003. С. 64–114.
99. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессивности. Москва: Смысл, 2007. 300 с.

100. Свириденко Д.Б. Потенціал педагогіки трансресії в епоху глобалізації. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Науковий вісник: Зб. наук. праць. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 88 (9). С. 128-132.
101. Свириденко Д.Б. Феномен віртуальної реальності як інституціональний чинник інформаційного суспільства. Наукові записки КУТЕП: Збірник наукових праць. Серія: філософські науки. Київ: КУТЕП, 2010. Вип. 7. С. 197-208.
102. Седов К. Ф. Речевая агрессия в межличностном взаимодействии / Прямая и непрямая коммуникация. Саратов: Изд-во ГУНЦ Колледж, 2003. С. 201-223.
103. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. Мир психологи и психология в мире, 1994. № 10. С. 57–62.
104. Сергеева К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Київ, 2016. С. 24–26.
105. Сеченов И. Избранные философские и психологические произведения. Москва, 1947. 651 с.
106. Словарь-справочник родителей, имеющих детей с ограниченными возможностями. Под ред. Л. Г. Гуслияковой, С. Г. Чудовой. Барнаул, 2001. 92 с.
107. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. Москва, 2006. 696 с.
108. Суркова Л. В. Технократизм: социокультурный феномен. Москва, 1992. 198 с.
109. Тимошенко В. І. Соціальні детермінанти агресії. Держава і право : Юридичні і політичні науки : збірник наукових праць, 2012. Вип. 56. С. 14–18.
110. Ткач Б. М. Нейропсихологічна корекція ненормативної агресивності у дітей та підлітків [Електронний ресурс]. «Young Scientist», 2016. URL : <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/12.1/56.pdf> (дата звернення 14.12.2016)
111. Трамбле Р. Развитие агрессивного поведения в детском возрасте : Чему мы научились в прошлом веке? Международный журнал развития поведения, 2000. Вып. 24 (2). С. 132.

112. Третьяков С. П. Особистісно-ситуаційна детермінація агресивної поведінки людини: дис... канд. психол. наук: 19.00.01. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 178 с.
113. Утюж І. Г. Контури соціальної сингулярності: існування в розпадаючому стані. Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. Вип. 37. С. 112-119.
114. Фельдман О. Б. Альтруїзм та егоманія : роздуми над реаліями сучасного суспільного життя та перспективи людини. Харків : В. В. Кудлай, 2012. 220 с.
115. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник. Пер.с англ. и нем. общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
116. Фреїк Н. Д. Ентропія й філософські аспекти живого. Фізика й хімія твердого тіла, 2011. № 4. С. 1107–1111.
117. Фрейд З. Групповая психология и анализ «Я». Москва: Мысль, 1990. 192 с.
118. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. М.: Педагогика–Пресс, 1993. 144 с.
119. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Я и Оно. Неудовлетворенность культурой. Санкт-Петербург : Алтейя, 1998. 253 с.
120. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Москва : Азбука-Аттикус, 2013. 96 с.
121. Фрейд З. Я и Оно. Москва : Азбука, 2014. 288 с.
122. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с нем. Э. Телятниковой. Москва : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. 635 с.
123. Фромм Э. Бегство от свободы. Пер. с англ. Г. Ф. Швейника. М.: АСТ, 2011. 175 с.
124. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда. Москва : АСТ, 2000. 448 с.
125. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. Львів : Кальварія, 2005. 243 с.
126. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. Минск : Литера-М., 1996. 192 с.
127. Хайдеггер М. Что такое метафизика? Москва : Академический проект, 2013. 288 с.
128. Холличер В. Человек и агрессия. Москва, 1975. 273 с.

129. Хомич А. В. Психология девиантного поведения: учебное пособие. Южно-Российский Гуманитарный Институт. Ростов-на-Дону, 2006. URL: <http://khomich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm> (дата звернення 13. 12. 2015)
130. Шаблінський І. «Агресія» і «насильство» – поняття не тотожні. Політ. менеджмент, 2004. № 5. С. 89-93.
131. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2005. 640 с.
132. Шарифуллин Б. Н. Языковая агрессия и языковое насилие в свете юрислингвистики : проблемы инвективы. Юрислингвистика–5 : юридические аспекты и лингвистические аспекты права : межвуз. сб. науч. тр. Барнаул : Изд-во Алт. гос. ун-та, 2004. С. 125-129.
133. Шибутани Т. Социальная психология. Ростов–на–Дону: Феникс, 2002. 544 с.
134. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Москва : ТЕРРА–Книжный клуб; Республика, 1999. 387 с.
135. Щербинина Ю. В. Вербальная агрессия. Москва : КомКнига, 2006. 360 с.
136. Эллиот Ф. А. Агрессия: продукт биосоциального взаимодействия. Бюллетень американской ассоциации психиатрии, 1998. Вып. 6. С. 78-85.
137. Ясперс К. Общая психопатология. Москва : Практика, 1997. 1053 с.
138. Яценко Т. С. Глубинная психология. Агрессия : психодинамическая теория и феноменология. Київ : Вища школа–XXI, 2010. С. 60-68.
139. Arciniegas D. B. Behavioral Neurology & Neuropsychiatry 1st Edition. New York : Cambridge University Press, 2013. 668 p.
140. Ardrey R. The hunting hypothesis: a personal conclusion concerning the evolutionary nature of man. Glasgow : Collins, 1976. 85 p.
141. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies. Self-efficacy in Changing Societies. Cambridge University Press, 2002. P. 48.
142. Brunner H. G. et al. Abnormal behavior associated with a point mutation in the structural gene for monoamine oxidase. Sci, 1993. V. 262. 578 p.

143. Buss A. Some determinants of rigidity in discrimination reversion leaning. *Exp. Psycho.* 1952. Vol. 44. P. 222–227.
144. Buss A. *The psychology of aggression.* New York: Wiley, 1961. 325 p.
145. Connor D. *Aggression and Antisocial Behavior in Children and Adolescents: Research and Treatment 1st Edition.* New York : Guilford Press, 2002. 480 p.
146. Cummings J. L. *Neuropsychiatry and Behavioral Neuroscience 1st Edition.* New York : Oxford University Press, 2003. 414 p.
147. Davidson R. J., Begley S. *The Emotional Life of Your Brain : How Its Unique Patterns Affect the Way You Think, Feel, and Live – and How You Can Change Them.* New York : Hudson Street Press, 2012. 304 p.
148. DiLalla L. F. & Gottesman, I. I. Biological and genetic contributors to violence. *Widom's untold tale. Psychological Bulletin.* P. 127-131.
149. Dollard J. L. *Frustration and Aggression.* New Haven : [w. r.], 1939. 387 p.
150. Feshbach N. The Relations Between Empathy and Aggression in Two Age Group. *Developmental Psychology.* 1973. № 1. P. 186–191.
151. Goldberg E. *The Executive Brain : Frontal Lobes and the Civilized Mind.* New York : OxfordUniversityPress, 2002. 272 p.
152. Irenäus Eibl-Eibesfeldt. *Love and hate: the natural history of behavior patterns.* New York : Holt, Rinehart and Winston, 1972. P. 74–79.
153. Kamińska-Szmaj I. *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918 – 2000.* Wrocław, 2007. 370 s.
154. Kaufmann H. *Aggression and Altruism.* New York : Holt, Rinehart and Winston, 1970. 243 p.
155. Krahe B. *Aggression und Gewalt : Aktueller Erkenntnistand und Perspektiven künftiger Forschung / Barbara Krahe und Werner Greve // Zeitschrift für Sozialpsychologie,* 2002. No. 33 (3). P. 128-139.
156. Mark V. *Violence and the brain.* N. Y., 1970. 57 p.
157. McDougall W. *Psychology : Study of Behavior.* L., 1952. 423 p.
158. Mednick S., Brennan P., Kandel E. *Predisposition to violence. Aggress. Behav,* 1988. V. 14. № 1. P. 25-33.

159. Miles D. R. Genetic and environmental architecture of human aggression. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1997. V. 72. № 1. P. 207–217.
160. Olweus D. Aggression and peer acceptance in adolescent boys : Two short-term longitudinal studies of ratings. *Child Development*, 1977. № 48. P. 112–123.
161. Pejsert M. *Formy i funkcje agresji werbalnej: próba typologii*. Wrocław, 2004. 112 s.
162. Peterman F. Eltern- und Erziehertraining für den Umgang mit aggressiven Kindern. *Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie*, 30. 1981. № 6. S. 218.
163. Sam Vaknin [Electronic resource]. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Sam_Vaknin (дата звернення: 01. 08. 2015).
164. Signe Whitson [Electronic resource]. URL : <http://signewhitson.com> (дата звернення: 03. 11. 2015).
165. Penman D., Burch V. *Mindfulness for Health : A Practical Guide to Relieving Pain, Reducing Stress and Restoring Wellbeing*. London : Little, Brown Book Group, 2013. 288 p.
166. Rosenzweig S. An outline of frustration theory. *Personality and the behavior disorders*. Oxford, England : Ronald Press, 1944. P. 379–388.
167. Schulz K. P., Newcorn J. H., McKay K. E., Himmelstein J., Koda V. H., Siever L. J., Sharma V., Halperin J. M. Relationship between central serotonergic function and aggression in prepubertal boys : effect of age and attention-deficit/hyperactivity disorder. *Psychiatry Res.*, 2001. Vol. 1. P. 1–10.
168. Vernon P.A. et al. Individual differences in multiple dimensions of aggression : A univariate and multivariate genetic analysis. *Twin Res.*, 1999. V. 2. № 1. P. 16–21.
169. William C. Menninger [Electronic resource]. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/William_C._Menninger (дата звернення: 16.01.2015).
170. Zilman D. *Hostility and aggression*. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1983. 418 p.

РОЗДІЛ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР АКТУАЛІЗАЦІЇ ФЕНОМЕНУ АГРЕСІЇ

2.1. Інтерперсональна взаємодія як простір реалізації агресії

У попередніх підрозділах ми проаналізували феномен агресії, в тому числі, шляхом аналізу її проявів в соціокультурному просторі міжособистісної взаємодії. Дійсно, проникнути у логіку актуалізації агресії у бутті людини та суспільства, неможливо, дистанціюючись від протиріч безпосередньої взаємодії окремих суб'єктів процесу інтерперсональної взаємодії. Ми підкреслюємо, що даний аналіз має враховувати поточні виклики соціокультурної динаміки відповідно до сформульованих мети та дослідницьких завдань дисертаційного дослідження.

Разом із тим, виходячи із заявленого методологічного акценту дисертаційного дослідження, а саме інтерпретації проблематики агресії у контекстах сучасної соціокультурної динаміки, ми спробуємо окреслити специфіку актуалізації агресії у взаємодії окремих особистостей саме з урахуванням сучасних трансформативних процесів у суспільстві, ініційованих широкими процесами розгортання ідеології глобалізації, переходом від індустріального суспільства до постіндустріального (інформаційного, знаннєвого, старт, мережевого тощо).

У попередніх розділах ми продемонстрували, що агресія у соціально-філософському дискурсі інтерпретується в якості акту ворожості, атаки на соціальний простір особистості, метою якого є заподіяння школи іншій особі. Відповідно до цього підходу, Л. Берковіц пише, що «людська агресивність є поведінкова реакція, що характеризується виявом сили в спробі нанести шкоду або збитки особистості або суспільству» [9, с. 45]. У даному підрозділі нас цікавлять особливості агресивної інтерперсональної взаємодії, тобто, агресії у системі «особистість-особистість», тому звернемось саме до зазначеного виміру досліджуваної в межах дослідження проблеми.

І. Кондаков вважає агресію формою поведінки, що постає цілісним відображенням «фізичного чи психологічного дискомфорту, стресів, фрустрацій, проте, вона може також бути засобом досягнення мети: підвищення власного статусу за рахунок самоствердження» [68].

Дослідники В. Зінченко, Б. Мещеряков інтерпретують агресію в якості мотивованої деструктивної поведінки особистості, яка суперечить нормам співіснування людей у суспільстві, наносить шкоду жертвам агресії, спричиняє фізичну шкоду людям або викликає в них стан психологічного дискомфорту [11, с. 31]. Подібних дослідницьких поглядів дотримуються М. Кордуелл [71] та Н. Губін [33]: перший автор розуміє агресію як певну дію чи ряд дій, безпосередньою метою яких являється нанесення фізичної шкоди, в той час, як другий розглядає агресію як форму поведінки, орієнтованої на заподіяння шкоди живим об'єктам чи неживим предметам.

Л. Гусякова, С. Чудова агресію пояснюють як мотивовану деструктивну поведінку, що протиставляє себе наявним у суспільстві нормам і правилам співжиття людей у соціумі, та ставить за мету заподіяння шкоди жертвам нападу [113, с. 11]. Наголосимо, що досліджуваний у підрозділі інтерперсональний вимір агресії не вичерпує повноти його актуалізації у сучасному суспільстві, та має протилежний за масштабами полюс – агресію у міждержавний масштабах. Зокрема, визначення агресії у її міждержавному (глобальному) масштабі, прийняте ще у 1974 р. ХХІХ сесією Генеральної Асамблеї ООН, має наступну низку положень:

- вторгнення збройних сил держави на територію іншої держави;
- військова окупація території держави;
- анексія території держави;
- застосування будь-якої зброї однією державою проти іншої; військова блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;

- напад збройних сил держави на збройні сили іншої держави;
- застосування державою власних збройних сил, розташованих на території іншої держави за угодою, проти третьої держави на порушення умов угоди;
- перебування таких збройних сил на території іншої держави після припинення дії угоди [1, с. 13].

Як бачимо, у документах ООН робиться акцент на агресії у глобальних, як мінімум, міждержавних масштабах, проте, у даному підрозділі для нас особливий інтерес становлять процеси інтерпресональної взаємодії.

Сучасне суспільство розглядає агресію як один з видів деструктивності, що має в своїй основі мотив руйнування, заподіяння шкоди собі та / або іншій істоті. При цьому агресія може виявлятися як стан і носити тимчасовий ситуативно обумовлений характер, а також може проявлятися як стійка характеристика, вроджена патологія або складовою ознака захворювання. Так, в переліку дослідницьких діагностичних критеріїв (ДДК), заснованому на чолі V (P) Міжнародної класифікації хворіб–10 (МКХ–10) і глосарії «Клінічні описи та діагностичні вказівки» (КОДВ), детально викладені специфічні критерії діагнозів, які використовуються працівниками системи охорони здоров'я. Згідно з цим переліком, агресія / агресивність як діагностичний критерій входить до складу наборів критеріїв для широкого кола діагнозів, а саме:

- органічний кататонічний розлад (F06.1 ДДК);
- органічний розлад особистості (F07.0 ДДК);
- гостра інтоксикація, обумовлена вживанням алкоголю (F10.0 ДДК);
- патологічна алкогольна інтоксикація (F10.07 ДДК);
- гостра інтоксикація, обумовлена вживанням седативних або снодійних засобів (F13.0 ДДК);
- гостра інтоксикація, обумовлена вживанням кокаїну (F14.0 ДДК);

- гостра інтоксикація, обумовлена вживанням інших стимуляторів, включаючи кофеїн (F15.0 ДДК);
- гостра інтоксикація, обумовлена вживанням летких розчинників (F18.0 ДДК);
- шизофренічний розлад (F21 ДДК);
- важка реакція на гострий стрес (F43.02 ДДК);
- розлад адаптації з переважанням порушення поведінки (F43.24 ДДК);
- соціопатія (F60.2 ДДК);
- хронічна зміна особистості після переживання катастрофи (F62.0 ДДК);
- реактивний розлад прихильності дитячого віку (F94.1 ДДК) [91, с. 26-31].

Тому визначення характеристик поняття «агресія» у різноманітних підходах має широкий діапазон та різні інструменти концептуалізації. Поряд з поняттям «агресія», як синоніми, використовують такі поняття як: «агресивність», «деструктивність» тощо. Л. Берковіц вказував, що в англійській мові слово «агресія» полісемантичне та визначав суб'єктивний аспект агресії – агресивність, як перманентну готовність суб'єкта до агресивних дій у різних життєвих обставинах [9, с. 11].

Ф. Сафуанов вважав, що агресивність слід розглядати у трьох аспектах:

- по–перше, як мотиваційну тенденцію, внутрішню спонуку до здійснення агресивних дій;
- по–друге, як рису особистості, коли тенденція закріплена у конкретних життєвих ситуаціях;
- по–третє, як реактивна агресивність, якщо вона у повсякденному житті проявляється не у звичних ситуаціях, а тільки за умови постання фруструючих моментів у житті [105].

В. Франкл стверджував, що у феномені агресивності слід розрізняти імпульсивні агресивні прояви і свідомо контрольовану агресивну поведінку, що сама відсутність зазначеного розмежування та ігнорування відносної свободи вибору особистості щодо власних агресивних вчинків призводять до визнання фатальної неминучості агресії, як феномену, зумовленого неконтрольованими свідомістю і волею, інстинктивними імпульсами [115, с. 109].

А. Реан вважав, що агресивність є властивістю особистості, яка завжди готова до агресивних дій. Така властивість ґрунтується на потенційно агресивному сприйманні та інтерпретації ситуації як на стійкій особистісній особливості світосприймання і світорозуміння [92].

Р. Вельдер акцентував увагу на тому, що агресія, за умови її спрямування на зовнішній об'єкт, може залишитись нереалізованою у двох випадках: по-перше, в результаті втручання зовнішнього чинника; по-друге, зважаючи на подвійний стан психіки суб'єкта цього імпульсу, коли агресивність та любов до самого об'єкта переживаються одночасно [26].

Проте, Є. Рогов, навпаки, стверджував, що під агресивністю слід розуміти якість особистості, яка дійсно є деструктивною відносно суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних взаємин, але цей деструктивний діяльнісний компонент є необхідним в низці сфер актуалізації особистості, зокрема, у творчій – на його основі формується здатність до усунення та руйнування перешкод [103, с. 44].

У сучасних дослідженнях проблеми інтерперсональної агресії, зазвичай, виокремлюють її пізнавальний, емоційний, а також вольовий компоненти:

- пізнавальний компонент – це з одного боку розуміння ситуації і орієнтація в ній, з іншого вміння виокремити об'єкт для нападу, ідентифікувати свої «наступальні» засоби;
- емоційний компонент - це вияв емоцій, як правило негативних, таких як гнів, що в деяких випадках набуває форм афекту, люті, в

наслідок чого людина може втратити контроль над вчинюваними діями;

- вольовий компонент – вміщує в агресивній дії всі формальні якості волі, такі як: цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, а в певних випадках – ініціативність і сміливість, іншими словами, якості необхідні людині для боротьби, оскільки, агресивні стани зазвичай виникають і розвиваються саме в боротьбі [128, с. 206].

Засновник дослідницького напрямку, який отримав назву культурно-історичної традиції у розумінні феномену агресії, Л. Виготський, наголошував на динамічному статусі моральних норм у суспільстві, та наголошував на ризиках актуалізації агресії у перехідні (транзитні, згідно поширеної у сучасних дослідженнях термінології) періоди, що здатне ініціювати ситуації моральних криз через відсутність чітких точок референції в умовах змішання різних типів соціального устрою [77, с. 13]. Даний підхід не втрачає актуальності, виходячи із потреби розв'язання протиріч глобалізації та асоційованих із нею колізій міжкультурної комунікації, які мають яскраво виражений агресивний характер у XXI столітті.

Дійсно, агресія часто виступає результатом невміння особистості здійснювати контроль над «темним боком» людської природи, результатом невміння застосовувати аксіологічні регулятиви для розв'язання протиріч соціальної практики, які, логічно, супроводжують особистість чи не щодня.

Звернемось до аналізу причин, які сприяють виникненню агресивності, відповідно до положень дослідження Г. Паренс, який сформулював одинадцять причин, та розглянемо їх у деталізованому авторському вигляді, де він пропонував розглядати сімейну агресію як узагальнений вияв агресії, що має місце при спілкуванні двох особистостей. На його думку, сімейна проблематика є репрезентативним

явищем, здатним постати центром для пошуку універсальних стратегій мінімізації та упередження агресії:

- перша причина – це ситуація, коли батьки не приймають своїх дітей (вважається, що це є однією з головних причин виникнення агресивності). В житті бувають ситуації, коли майбутні батьки не бажали мати дитину, але запобігти її появі за медичними показаннями неможливо чи небажано, і дитина народжується. І навіть коли батьки не говорять дитині про те, що вона не бажана, вона знає про це, оскільки «зчитує» інформацію з їх жестів, інтонації тощо. Тому в небажаних дітей виявляються напади агресивності. Такі діти прагнуть будь-що довести, що вони хороші і мають право на існування;
- друга причина – це байдужість чи ворожість батьків до дітей. Дуже багато психологічних травм отримують діти, батьки яких байдужі, а то й ворожі щодо них. З дитинства у таких дітей складається враження, що навколишній світ недоброзичливий та агресивний до них;
- третя причина – це коли руйнуються емоційні зв'язки в родині. У випадку коли руйнуються позитивні емоційні зв'язки між батьками чи між батьками і дитиною, це, як правило, призводить до підвищеної агресивності у дитини. Ситуація постійних сварок у сім'ї, стає справжнім випробуванням для дитини, особливо якщо вона стає аргументом у суперечці між батьками. Дуже часто діти за таких обставин стають гарними маніпуляторами, які вважають, що всі їм чимось зобов'язані. І тому, та ситуація, коли вони самі мають щось зробити для оточуючих або чимось пожертвувати, викликає в них різкі вияви агресивної поведінки;
- четверта причина, яка сприяє появі агресивності, це ситуація неповаги до особистості дитини. Неадекватна поведінка батьків, нетактична критика, систематичні приниження гідності можуть

стати причиною агресивної реакції з боку дітей. Особливо, коли неповага до особистості дитини, висловлюється привселюдно, то це може породити в ній глибокі і серйозні комплекси, викликати невпевненість у собі й у своїх силах;

- п'ята причина, це або надмірний контроль з боку батьків, або повна його відсутність. Як не парадоксально звучить на перший погляд, але коли надмірно контролювати поведінку дитини або коли вона сама себе занадто контролює, то це не менш шкідливо, ніж коли контролю взагалі немає. Гнів, який довгий час пригнічується, рано чи пізно виявиться, і тоді його наслідки будуть тим жахливіші, чим довше він не знаходив виходу;
- шоста причина – це ситуація надлишкової або недостатньої уваги з боку батьків. Надмірна увага розбещує дитину і обертається проти самих батьків, які у разі невиконання чергових забаганок розбещеної дитини отримують як відповідь сплеск агресії. Діаметрально протилежну природу має агресія у тих дітей, батьки яких постійно зайняті. Тоді агресія постає способом привернути до себе увагу, нехай навіть і негативну;
- сьома причина, це ситуація, коли дитині забороняється фізична активність. Бувають випадки, коли установки чи заборони дорослих, провокують спалахи агресивної поведінки дитини. Наприклад, в дитсадку активна дитина набагато частіше постає в якості об'єкту скарг з боку інших дітей, батьків дітей та педагогічних працівників;
- восьма причина, це ситуація, коли дитині відмовляється в праві на особисту свободу. З того моменту, як дитина починає усвідомлювати власне «Я», в неї виникає необхідність власної свободи, для того, щоб навчитися бути самостійною відповідальною особою. Хоча не менш необхідні їй певні

моральні норми й межі, щоб вона могла вибудувати свій внутрішній моральний кодекс;

- дев'ята причина пов'язана з ситуацією підсвідомого очікування небезпеки. Для більшості випадків, коли батьки звертаються за допомогою до психологів через надмірні вияви абсолютно невмотивованої, на їх погляд, агресивності у дітей, спільними є загальні для всіх випадків факти. Іноді за агресивною поведінкою може приховуватися страх. Людина яка відчуває страх, переважно не здатна мислити і діяти адекватно до ситуації. А перелякана дитина, іноді не може зрозуміти, хто їй друг, а хто ворог;
- десята причина, яка сприяє збудженню агресивності, це невпевненість у своїй безпеці. В ситуації, коли дитина залишається на одинці зі своїми проблемами, а батьки зайняті з'ясуванням власних стосунків, у дитини може виникати невпевненість у власній безпеці. Коли родина не в змозі дати необхідного захисту і гарантії стабільності, то результатом стає те, що дитина демонструє агресивність, яка породжується то невпевненістю у собі, то через відчуття страху і очікування нападу;
- одинадцята причина – це особистісний негативний досвід. Пояснення агресивності може корінитися в індивідуальних особливостях дитини, в її характері, темпераменту або стимулюватися чинниками особистісного досвіду дитини [46, с. 53-55].

Людське спілкування є одним із компонентів реалізації життєвих стратегій особистості та, відповідно, резонує із характером мети, яку намагається досягнути учасник діалогу. Відповідно, для носія агресивних світоглядних орієнтацій, процес комунікації буде виступати інструментом розгортання агресивності у комунікаційному просторі. Ще у дослідження А. Адлер, була сформульована теза, що «...агресивний інстинкт є

еквівалентом психічної енергії, що використовується для компенсаторного подолання агресивним шляхом органічних недоліків, притаманних неповноцінному індивіду. Водночас, нестійка психологічна рівновага відновлюється за допомогою задоволення примітивних інстинктів через збудження і прояв агресивних імпульсів» [3, с. 60].

Таким чином, виникнення і розгортання агресивної поведінки – доволі складні процеси, оскільки вони зумовлені взаємодією багатьох факторів і мають багато варіантів розгортання. На багато вимірності чинників, здатних провокувати агресію у процесах інтреперсональної взаємодії наголошує О. Коломієць, стверджуючи наступне: «Шукаючи пояснення агресивної поведінки, беруться до уваги різні чинники – і соціологічні, і психологічні, і біологічні, і генетичні, які дозволяють ширше розкрити таке складне і багатогранне явище як агресія. Зокрема, біологічні фактори дають змогу пояснити агресивну поведінку як наслідок перенаселення і природну потребу відстоювати власну територію. Психологічні чинники є неминучим наслідком блокування на шляху до поставленої мети. Соціологічні – поєднують агресивну поведінку та її розвиток з ініціацією. А чинники генетичного плану репрезентують агресію як природжену властивість, яка пов'язується з наявністю певного гена (так званого гена агресії)» [45, с. 103].

Розвиваючи цю тезу, хотілося би наголосити, що утвердження глобального суспільства, комунікація у якому часто опосередковується розвиненими інформаційними технологіями, які забезпечують існування специфічного простору для реалізації агресії – інформаційно-комунікативного простору, постає ускладненим завдання пошуку стратегій упередження агресії із застосуванням класичних теорій агресії та агресивності, адже їх положення не враховують поточних соціокультурних особливостей.

Спілкування є системою міжособистісної взаємодії, яка є багатограним процесом, що вивчається широким спектром

соціогуманітарних дисциплін – від психології та філософії до педагогіки чи політології. У даних дослідженнях однією із ключових постає проблема забезпечення перебігу комунікативного акту на неагресивних засадах. Важливі положення щодо забезпечення ненасильницького спілкування запропоновані у працях Л. Толстого, М. Розенберга та багатьох інших науковців та діячів.

Серед сучасних авторів домінуючою є теза щодо потужних можливостей комунікативної компетентності у забезпеченні принципів неагресивного, ненасильницького спілкування. Її структурними компонентами виступають:

- мовна компетентність, як здатність розуміти та продукувати необмежену кількість правильних повідомлень;
- дискурсивна компетентність, як здатність поєднувати окремі повідомлення у зв'язні дискурси;
- соціолінгвістична компетентність, як здатність розуміти та продукувати мовлення в конкретно взятому соціолінгвістичному контексті спілкування;
- іллокутивна компетентність, як здатність реалізовувати комунікативні наміри, за допомогою використання структури повідомлення (мовленнєвого акту);
- стратегічна компетентність, як вміння ефективно спілкуватися, підбираючи правильну стратегію і тактику спілкування;
- соціокультурна компетентність, як вміння користуватися соціокультурним контекстом: звичаями, нормами, традиціями, соціальними стереотипами [16, с. 125-126].

Традиційно, комунікативний акт розглядається як інтенція бути почутим та зрозумілим, проте, аби розкрити цей потенціал, комунікативний акт має вибудовуватись з урахуванням особливостей осіб, що отримують інформацію, а сама інформація має транслюватись у повному та змістовному вигляді, завдяки чому у комунікативному

просторі не залишається місця для домислювання, сумнівів тощо з боку тих, кому інформація адресована. Це вимагає наявності розвинених комунікативних навичок, які можна назвати вмінням говорити та вмінням слухати.

Комунікативна компетентність є складним особистісним утворенням, основу якого складає широкий спектр світоглядних орієнтацій гуманістичного характеру. Саме зазначені цінності допомагають ефективно реалізувати пізнавальні та емоційні завдання комунікативної компетентності. Наприклад, у контексті дослідження проблеми комунікативної компетентності соціальних працівників, було обґрунтовано тезу, що у складі професійної комунікативної компетентності має бути присутнім такий важливий компонент, як гуманістична спрямованість, що являє собою систему ціннісних орієнтацій та смислових установок у процесах міжособистісної взаємодії, яка орієнтується на гуманне ставлення до людей, розуміння їх цінності та значущості [67, с. 7].

Проведений аналіз наукових джерел свідчить, що комунікативна компетентність, зазвичай, розуміється в якості універсальної комунікативної властивості особистості, що включає розвинені комунікативні здібності, навички інтерспсональної комунікативної взаємодії, знання про основні його закономірності та правила.

Таким чином, сформована комунікативна компетентність надає можливість фахівцю успішно вступати у різного роду (вербальні та невербальні, усні й письмові) контакти для вирішення комунікативних задач (передачі інформації, ведення переговорів, встановлення та підтримки контактів, інші).

Узагальнюючи результати сучасних дослідницьких напрацювань з проблематики комунікативної компетентності, зазначимо, що до комплексу комунікативних знань та вмінь, які складають у своїй єдності феномен комунікативної компетентності, зазвичай відносять наступні:

- обізнаність із сучасними нормами різних форм спілкування (наукового, повсякденного тощо);
- вміння діагностувати та інтерпретувати невербальний компонент діалогу;
- вміння ініціювати діалог із людьми виходячи із їх статевих, статусних, релігійних, соціокультурних та інших характеристик;
- здатність здійснювати вплив на свого співрозмовника з метою його переконання у вірності пропонованих аргументів;
- здатність здійснити рольову оцінку співрозмовника, визначивши, чи є він/вона потенційним конкурентом або партнером, виходячи з чого, обирати ефективну власну комунікативну стратегію;
- вміння забезпечити виникнення емпатії щодо своєї особистості з боку інших учасників комунікаційного процесу.

Дослідниця А. Балашова щодо цього зазначає, що на початку ХХІ ст. важливою стає орієнтація духовного життя особистості на діалогові відносини: поширеним у повсякденному та науковому дискурсах є положення, згідно з яким, використання діалогових стратегій у спілкуванні, у професійній діяльності дає змогу, з одного боку, уникнути конфлікту ідентичності, а з іншого – забезпечує дотримання принципів культурної толерантності та поваги до іншого як базових щодо процесів формування міжкультурного діалогу [12].

Класик такого філософського напрямку, як філософія діалогу, М. Бахтін використовує поняття «незримо присутнього третього» при обґрунтуванні авторської концепції діалогу: «Кожен діалог відбувається ніби у відповідь на фоні розуміння незримо присутнього третього, який стоїть за всіма учасниками діалогу (партнерами). Вказаний третій зовсім не є чимось містичним або метафізичним (хоча при певному світобаченні й може одержати подібний вираз) – це конструктивний момент цілого вислову, який при більш глибокому аналізі може бути в ньому знайдений» [15, с. 123].

В межах естетики діалогу, М. Бахтін відстоював підхід, згідно з яким, слід тлумачити літературу як образну форму трансляції автором цінностей, у вільній формі, позбавленій моралізаторства. Згідно із М. Бахтіним, автор повинен бути, перш за все, зрозумілий з події твору як учасник його, як авторитетний керівник в ньому читача, проте, всередині самого твору, для читача автор постає як сукупність творчих принципів, що мусять бути здійсненими, як єдність трансгредієнтних моментів бачення, що активно відносяться до героя та його світу [15, с. 191]

У дослідженні О. Коломієць ми зустрічаємо обґрунтування необхідності врахування соціокультурного компоненти при пошуку умов для неагресивного перебігу комунікативного акту, адже в сучасних умовах комунікація перебігає в умовах взаємодії культур: «Важлива роль в міжкультурній комунікативній компетентності, належить соціокультурному компоненту, що на практиці є готовністю та здатністю комунікаторів вести діалог на основі власної культури та культури партнера. Крім того, необхідно орієнтуватися в часі і просторі, враховувати соціальний статус співрозмовника, враховувати різні мовні норми (формальну, неформальну, жаргон, професійну лексику тощо), брати до уваги відмінності в поведінкових ритуалах різних культур тощо. Те, наскільки особистість володіє подібного роду знаннями та уміннями, визначає рівень її комунікативної компетентності та форму взаємодії з партнерами по комунікації. В свою чергу, якщо компетентні знання як свої, так і чужої культури відсутні, то це стає джерелом конфліктів, непорозумінь тощо» [105, с. 158].

Дійсно, глобалізація інтенсифікує мультикультурний вимір комунікативної взаємодії в усіх сферах буття людини, загострюючи потребу пошуку стратегій забезпечення комунікації, яка б спиралась на імператив взаєморозуміння та толерантності. У сучасній соціальній філософії та інших галузях філософського знання існує масив напрацювань щодо унебезпечення людства від загострення агресивних колізій на шляху

утвердження глобальної цивілізації, проте, відкритим залишається питання щодо можливостей їх реального застосування на практиці.

Вище ми наголошували, що спілкування може носити як насильницький, так й ненасильницький характер. Виділяють наступні деструктивні способи взаємодії, характерні для насильницького спілкування:

- вимога, наказ, команда, інструкція;
- вказівка на те, що «Ти повинен»;
- оцінка – ярлик, в тому числі і похвала-порівняння, рейтинг, діагноз, критика, вирок;
- докір, звинувачення;
- попередження, пересторога, погроза;
- мораль, проповідь, нотація, моралізаторство;
- готові рішення, категоричні підказки, поради;
- висміювання, зверхній гумор, іронія, сарказм;
- допитування, розслідування;
- узагальнення («всі ви ...», «ніхто з вас...», «ви завжди...», «ви ніколи...» тощо);
- ігнорування або заперечення почуттів іншого;
- втеча від розмови, мовчання [97, с. 64-65].

Крім того, насильницький за своєю природою різновид спілкування актуалізується у формі нав'язуванні зразків для наслідування і прикладів правильної, з погляду одного із співрозмовників, поведінки. Таким чином, відносини, продиктовані зазначеним типом спілкування, можна охарактеризувати як відносини підпорядкування і придушення.

В якості альтернативи виступає концепція ненасильницького спілкування (ненасильницької комунікації), ключові теоретичні положення якої були розроблені американським психологом М. Розенбергом. З моменту заснування ним Центру ненасильницького спілкування, зазначений авторський метод отримав світове визнання та поширене

застосування. У фахових колах ненасильницька комунікація інтерпретується в якості ефективного інструменту розв'язання конфліктів на особистому, професійному та політичному рівнях. М. Розенберг проводив та його послідовники продовжують навчання авторському методу як інструменту розв'язання колізій, які виникають в галузі освіти, у міжнародній політиці тощо.

У історичному плані, концепція ненасильного спілкування у тому чи іншому вигляді поставала частиною етичних та релігійних вчень з давніх часів. Для українського соціокультурного ландшафту більш цікавим є звернення до ідеалів ненасильства в межах християнської етичної традиції. Проте, надалі, нами буде продемонстровано, що релігія носить амбівалентний характер щодо реалізації принципів ненасильства. У наступних підрозділах нами буде детально розглянуто роль релігії у актуалізації агресії у суспільстві, тому ми не будемо окремо зупинятись на даному сюжеті в межах підрозділу, присвяченому особливостям проявів агресії у системі «особистість-особистість».

Поширенню ідеї ненасильного спілкування та ненасильної взаємодії сприяла художня творчість та філософська есеїстика Л. Толстого. У своїх роботах та у повсякденному житті він утверджував ідею, що насильство ні за яких обставин не може інтерпретуватись як благо та бути виправданням агресивних вчинків, та навіть на заподіяне зло, писав Л. Толстой, варто відповідати добром.

У етичній спадщині цього письменника, пропонується три взаємообумовлюючі форми насильства у суспільних взаєминах. Найбільш загрозливою, першою формою насильства він вважає вбивство людини чи навіть загрозу його вчинення. Наступна, слабкіша, у порівнянні із першою, є форма насильства як зовнішнього впливу на особистість, яка виникає на тлі неузгодженості інтересів окремих особистостей в межах суспільства. Третє авторське визначення насильства сформульовано Л. Толстим наступним чином, як намагання безальтернативно підкорити своїй волі

іншого: «Вчиняти насильство – значить робити те, чого не хоче той, над яким вчиняється насильство» [115, с. 112]. При цьому, непротивлення злу означає персональне визнання безумовної святості людського життя.

Крізь призму власного авторського вчення, Л. Толстой критикує всю сучасну цивілізацію, тим самим сформулювавши авторську систему поглядів на проблему ненасилля, у контексті якої наголошувалося: якщо люди не ініціюють процеси ревізії існуючих стосунків між ними, їх відношення до природи та оточуючої дійсності, саме виживання людства к біологічного виду потрапить під загрозу. Важливо, при цьому, відмітити, що Л. Толстой яскраво артикулював любов до людей, що свідчить про його персоніфікований внесок у реалізацію пропонованих ідей.

Тодішній лідер протестного руху М. Ганді здійснив концептуалізацію програми неспівпраці із англійськими колонізаторами. Зокрема, у переліку пропонованих ним дій були бойкоти урядових установ, свідомий консьюмерізм (некупівля товарів країни-агресора), недотримання процедури сплати податків на користь Королівства тощо. Підтримка суспільством пропонованої програми дій остаточно дискредитувало колоніальний дискурс в усіх сферах індійського суспільства та ініціювала організований ненасильницький, протестний масовий рух, що мав конкретні завдання щодо утвердження деколонізованого індійського соціокультурного простору. Зазначений досвід, зрозуміло, із певними корективами, постає евристичною моделлю звільнення України з «полону» російських колоніальних стратегій, який, нажаль, не був здійсненим протягом останніх двох із половиною десятиріч незалежності.

Стратегія «сатьяграха» реалізовувалась на практиці згідно з жорсткими принципами, які складали сутність концепту ненасильства:

- абсолютна відкритість та гласність;

- інформування потенційного супротивника щодо своїх дій, використання силових способів вирішення протиріч тільки після того, як були вичерпані всі більш помірковані [88, с. 45].

Двадцять століття вважається особливим періодом у дослідженнях, присвячених пошукам стратегії мінімізації агресії, адже саме за ці сто років людське суспільство зазнало значних як чисельних, так і духовних втрат, завдяки використанню досягнень науково-технічного прогресу на користь реалізації агресивних геополітичних, дискримінаційних тенденцій. Разом із тим, зазначений досвід, нажаль, не постав «точкою відліку» при обґрунтуванні модернізаційного проекту розвитку людства в цілому в умовах трансформацій початку третього тисячоліття. В якості прикладу, на тлі якого мала би здійснитись ревізія поглядів щодо можливостей, а, скоріше, загроз агресії, могла би виступити спадщина расової дискримінації, що мала місце у Сполучених Штатах Америки у середині двадцятого століття.

У контексті демонстрації можливостей використання зазначеного вище трагічного досвіду, вважаємо за доцільне звернутись до положень теорії ідеї ненасильства, автором якої був очільник руху проти расової дискримінації Мартін Лютер Кінг. Саме завдяки діяльності цього громадського діяча ідеї непротивлення злу насильством постали у своєму концептуальному вигляді й стали реальною «зброєю» у боротьбі із несправедливістю, що мали місце у Сполучених Штатах Америки у ці буремні часи. У тезисному вигляді, наведемо перелік основних принципів концепції ненасильства, пропонованих в межах подолання расової дискримінації Мартіном Лютером Кінгом:

- політика ненасильства – це не шлях боягузів. Це шлях сильних людей. Це не шлях бездіяльної пасивності. Це не пасивне непротивлення злу, це активний, але ненасильницький опір злу;
- мета полягає не в тому, щоб знищити противника, перемогти його або принизити, а в тому, щоб завоювати його любов і розуміння;

- дії, спрямовані на подолання насильства, мають бути спрямовані проти самих сил зла, а не проти конкретних людей, які виступають його носіями. Ненасильство бореться зі злом, а не з тим, хто став його жертвою;
- готовність прийняти страждання, не оцінюючи його як відплату, готовність приймати удари і не відповідати ударом на удар. Незаслужені страждання є спокутою;
- політика ненасильства виключає не тільки будь-яке зовнішнє фізичне насильство, а й насильство над духовним світом людини. Зокрема, прихильники ідеї ненасильства не тільки відмовляються вбивати свого супротивника – вони відмовляються його й ненавидіти;
- світовий порядок знаходиться на боці справедливості [60].

У 1960-і роки американський психолог М. Розенберг концептуалізував низку критеріїв, здатних забезпечити процеси ненасильницького спілкування, плідно інтерпретуючи положення гуманістичної філософії М. Ганді та спираючись на низку положень, сформульованих у дослідженнях американського психолога К. Роджерса, засновника методу клієнт-центрованої психотерапії.

У своїх роботах, М. Розенберг розумів зазначену стратегію як інструмент забезпечення продуктивності комунікативної взаємодії, а також практичний інструмент розбудови інтерперсональної взаємодії [105]. В рамках даної концепції основна увага приділяється забороні використання комунікацій, які можуть бути витлумачені учасниками комунікації як зверхнє чи зневажливе відношення, прихована чи відкрита критика тощо, які є традиційними характерними рисами насильницького спілкування. Саме тому концепція М. Розенберга й отримала назву ненасильницького спілкування, або ще «мова життя». Автор концепції пропонує ідею щодо необхідності забезпечення учасниками комунікації врахування потреб та інтересів інших учасників діалогу, аби їхні особисті потреби не

отримували надмірну рельєфність у процесах здійснення комунікативного акту.

Логічно, постає питання, якими феноменами можна описати стратегію ненасильницького спілкування. Узагальнюючи наявні у сучасних вітчизняних та закордонних дослідженнях підходи, вважаємо, що воно спирається на реалізацію трьох ключових аспектів:

- по-перше, емпатії, спрямованої на власне «Я», як розуміння можливостей використання накопиченого індивідуального досвіду;
- по-друге, емпатії, спрямованої на Іншого, у шанобливого ставлення до учасника комунікативного акту, повага до його інакшості;
- актуалізація власної автентичності як вихід за межі статусних ролей, як досвід відкритості та щирості.

Ненасильницьке спілкування складається з чотирьох основних компонентів, а саме: спостереження, почуття, потреби, прохання. При цьому, для свідомого учасника комунікації, який реалізує стратегію ненасильницького спілкування, важливо усвідомлювати себе в якості особи, яка у поточний момент актуалізує конкретний із перелічених вище принципів: «Змішуючи ці поняття, ми зменшуємо ймовірність того, що від нас почують те, що ми мали намір сказати. Натомість, інші почують критику і будуть захищатись від наших слів» [105, с. 67].

Формування навичок ненасильницького спілкування може відбуватися на рівні індивідуальної, групової та, навіть, самостійної роботи. На думку М. Розенберга, саме групова робота є найбільш плідною серед перелічених форм. Відповідно, успішність практичного застосування концепції ненасильницького спілкування залежить і від фахівця, керуючого групою. Для успішності даного процесу керівнику групи слід дотримуватися наступних принципів:

- Вибір підходу, що підкреслює і підсилює цінність кожного члена групи. В рамках групових занять перевага віддається взаємодії за допомогою діалогів. Слід своєчасно обговорювати назріваючі проблеми і конфлікти. При цьому, довгострокова та змістовна зміна стратегії спілкування може бути здійсненою, якщо ситуація потрапляє під контроль з метою утвердження принципів взаємної поваги;
- Забезпечення позитивного клімату у групі. Створення позитивного клімату в групі передбачає забезпечення її учасникам реальних можливостей для діалогічної взаємодії, для врахування їх думку у процесах прийняття рішень, що здатне утвердити атмосферу згуртованості та відповідальності у цій групі;
- Використання потенціалу сучасних, нетрадиційних форм солідаризації [96, с. 19-20].

Таким чином, нами здійснено огляд «традиційного» виміру соціально-філософського дискурсу проблеми актуалізації агресії у просторі інтерперсональної взаємодії. Разом із тим, мета дослідження та формулювання дослідницького завдання орієнтують нас на включення сучасних трансформаційних процесів, що мають місце у світовому, в цілому, та українському, зокрема, соціокультурних просторах, у дослідницьку оптику.

Виходячи із цієї логіки, концептуалізація проблематики агресії у системі «особистість-особистість» має бути розглянутою з урахуванням історичного та культурного досвіду українського суспільства, які визначають специфіку актуалізації агресії при взаємодії окремих особистостей, що виокремлює український соціокультурний простір в межах загально-цивілізаційного руху щодо розбудови глобального постіндустріального суспільства. Методологічним орієнтиром для аналізу локальних (національних) особливостей актуалізації агресії в Україні на

початку третього тисячоліття виступає теза щодо розуміння процесів існування та розвитку вітчизняного суспільства крізь призму посттоталітарного (пострадянського, постколоніального тощо) спадку.

Саме зазначений спадок виступає можливістю для актуалізації специфічних провів агресії, які розгортаються на тлі поляризованості суспільства прорадянським та проукраїнським дискурсами, на тлі неоднозначності в оцінках модернізаційного курсу України тощо. Дослідниця Н. Ісаченко наступним чином окреслює соціокультурний простір, який, на нашу думку, є сприятливим для реалізації агресивних інтенцій особистості: неозброєним оком можна побачити, що загострення протиріч відбувається на тлі значних відмінностей в ідеях, нормах поведінки, особливості способу життя, величезної різниці в рівні життя, а розмитість моральних ідеалів, духовно-ідеологічний вакуум суспільства, спотворене розуміння свободи стали живильним середовищем для загострення протиріч суспільної свідомості [49].

Неозброєним оком відчувається занепад світоглядних орієнтацій пересічного громадянина через незавершеність важливого етапу модернізації українського суспільства в цілому: позбувшись радянського курсу розвитку, суспільство у реальності та цілісному вигляді не отримало нового алгоритму розгортання процесів у бутті суспільства; громадяни не постали носіями нових світоглядних орієнтацій; індустріальний світогляд та відповідні лінійні моделі мислення не перебудувались під нові динамічні, нелінійні соціокультурні умови тощо.

Зазначені фактори виступають можливостями для актуалізації агресивних життєвих стратегій особистості – пересічного члена транзитного суспільства, що здійснює перехід від радянського минулого до демократичного європейського майбутнього. Адже, поділяючи позицію відомого теоретика посткомуністизму Б. Будена, можна стверджувати, що пересічний член пострадянського соціокультурного простору є людиною із широким спектром факторів, здатних виступати чинником актуалізації

агресії: «Жаргон посткомуністичної трансформації визначений дивною метафориною: навчання демократії, іспит на демократію, школа демократії, демократія в пелюшках... Так уже мова посткомунізму виказує парадокс, що є найбільшим скандалом новітньої історії: люди, що щойно довели свої зрілість у демократичних революціях 1989/1990 років, за одну ніч здитиніли! Ще вчора їм вдалося здолати тоталітарні режими... Ще вчора давали усьому світові урок мужності, політичної автономії та історичної зрілості, а вже сьогодні мають бути старанними учнями своїх самопроголошених вихователів» [21, с. 34-35].

Транзитний характер сучасного українського суспільства актуалізує потребу глибшого вивчення потенційних загроз подальшого зростання рівня агресії у вітчизняному суспільстві, проте, із теоретично виваженим застосуванням методологічного потенціалу сучасних соціально-філософських теорій (постколоніальні, посттоталітарні студії тощо). Адже й постколоніальний статус українського суспільства також є предметом плідної дискусії, що постає можливістю для обґрунтування потенційно евристичних соціальних механізмів мінімізації агресії у суспільстві, спираючись на досвід подолання постколоніальної спадщини інших країн.

В якості застереження щодо загроз ескалації агресії у соціокультурному просторі України варто сприйняти тезу Н. Ісаченко, що в умовах складних трансформацій у соціальній архітектурі, у свідомості людей втрачається здатність розмежовувати істину і брехню, добро і зло, що призводить до фальсифікації позитивних цінностей і створює підґрунтя для формування негативних емоцій: злості, заздрості, ненависті, помсти, які є джерелами ресентименту [49]. Здавалося би, що в межах дисертаційного дослідження варто було би зосередити увагу на чіткішому визначенні методологічних стратегій інтерпретації стану вітчизняного суспільства, адже синонімічне використання постколоніалізму та, наприклад, посткомунізму, потребує відповідної методологічної аргументації. Усвідомлюючи даний факт, у роботі ми

виходили із того, що кожен із зазначених концептів так чи інакше діагностує світоглядний розрив, нігілістичні настрої в українському суспільстві, які актуалізують загрози подальшого укорінення феномену агресії у соціокультурному просторі України на початку третього тисячоліття.

Таким чином, у підрозділі виявлено специфіку агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії. Зокрема, предметом аналізу постали особливості агресивної взаємодії у системі «особистість-особистість» в умовах сучасної соціокультурної динаміки. Зважаючи на характер трансформаційних процесів, що охоплюють переважну більшість сфер буття людини, методологічним орієнтиром розгортання частини дослідження постало твердження, що ключовими детермінантами динаміки трансформаційних процесів виступають складні процеси глобалізації та антиглобалізації, а також зрушення, пов'язані із утвердженням постіндустріального (інформаційного, знаннєвого, мережевого, смарт тощо) суспільства.

Ускладнений, суперечливий характер зазначені процеси носять у соціокультурному просторі України, посилюючись особливостями модернізації українського суспільства, пов'язаними із подоланням пострадянської (постколоніальної, посттоталітарної, посткомуністичної тощо) спадщини.

Ставлячи за мету здійснити «огляд порядку денного» не тільки сучасних особливостей агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії, але й стратегій її мінімізації та упередження, вдалося продемонструвати, що сучасна доба є носієм широкого спектру чинників, здатних розширити традиційні уявлення щодо агресії, здатної актуалізуватись у процесах міжособистісної взаємодії. Зокрема, традиційні детермінанти актуалізації агресії (за К. Лоренцом, З. Фройдом та ін.), пов'язані зі зміною статусних ролей, вродженою потребою панування, психічними патологіями тощо, доповнюються гострими протиріччями, які

виникають у боротьбі дискурсів глобалізації та антиглобалізації, традицій та інновацій, модернізації та демодернізації тощо, носіями яких є конкретні особистості.

Зазначений факт актуалізує проведення масштабних досліджень щодо можливостей мінімізації агресії при взаємодії у системі «особистість-особистість», враховуючи суперечливий характер соціокультурної динаміки в українському суспільстві, в яких би плідно були застосовані методологічні підходи сучасних глобалізаційних теорій, суспільних концепцій (постіндустріальне, інформаційне суспільство тощо), постколоніальних студій та ін.

2.2. Мобінг як агресія у соціальній групі

Даний підрозділ присвячений аналізу особливостей мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі та обґрунтуванню механізмів його мінімізації. Аналізуючи соціальний простір актуалізації феномену агресії, неможливо оминати мобінг як форму прояву агресії у соціальних групах – саме його дослідження виглядає виправданим, адже, на відміну від попереднього підрозділу, мова йде не про агресію у комунікативних процесах системи «особистість-особистість», а про агресію у соціальних групах різного характеру – трудових колективах, громадських об'єднаннях тощо. Саме у цих умовах конкретна особистість постає об'єктом агресії з боку більш ніж одної іншої особистості, а механізми здійснення мобінгу та, що важливо для нас, засоби його упередження, носять складний характер та постають актуальним предметом соціально-філософського дослідження.

Слово «мобінг» етимологічно пов'язане із англійським словом «mob»:

- 1) натовп, юрба;

- 2) голота, чернь;
- 3) ватага злодіїв;
- 4) нападати юрбою, оточувати, юрмитися, товпитися [7, с. 158]

До тематики агресії термін «мобінг» залучив класик теорії агресії К. Лоренц у 1958 р., коли застосував англійське слово «mobbing» з метою означення поведінки одних тварин по відношенню до інших, проте, саме широкої популярності концепт мобінгу за кордоном отримав в 60–ті роки ХХ ст. після виходу друком статті шведського лікаря Гайнеманна, який здійснював порівняння жорстокої поведінки у дитячому середовищі із агресивною поведінкою у тваринному світі [17, с. 46-48].

Вважається, що також одним із перших термін «мобінг» також вживав Х. Лейманн, здійснюючи спробу концептуалізувати сутність явищ, пов'язаних із психологічним тиском та неморальною поведінкою однієї особи або кількох осіб у соціальних групах, жертвою чого постає одна особа. Сучасні інтерпретації мобінгу, з урахуванням характеру поточної соціокультурної динаміки, ми знаходимо у теоретичному доробку наступних дослідників: Т. Алексеєнко, О. Корабльова, І. Лагутіна, О. Матвійчук, А. Маренич, Н. Мехеда, О. Сердюк, О. Сорока, І. Філіпова та ін.

Цей шведський дослідник структурував своє визначення у вигляді анкети, до якої включив 45 мобінг-дій. Він вважає, що мобінг присутній, коли хоча б раз в тиждень жертва відчуває утиск у будь-якій формі протягом 6 місяців і більше [142]. Інструменти мобінгу – утаювання інформації, ізоляція, пліткування, неконструктивна критика, засудження тощо.

Концепт «мобінгу» постає важливою дослідницькою ділянкою, проте, лише останнім часом його значення нарешті конкретизувалося. Можна припустити, що мобінг в різних формах існує ще з часів, відколи люди почали об'єднуватись в общини. Але вивчення явища відбувалось лише описово в контексті колективу.

Проблематика мобінгу має статус не стільки теоретичної, скільки практичної задачі, до розв'язання якої долучаються як розвинені країни, так і країни, що нещодавно стали на шлях демократії. У цьому сенсі І. Лагутіна наголошує: «Допомога працівникам у боротьбі з психологічним насиллям та активне протистояння мобінгу стали метою діяльності багатьох організацій, однією з таких є Міжнародна організація праці. У доповіді, що була озвучена у червні 2006 р. в Женеві (дослідницька діяльність МОП здійснюється у Міжнародному бюро праці), зазначалося, що у Німеччині з 2002 р. жертвами групового приниження, знущань, дискримінації стали 800 тисяч працівників, в Англії та Уельсі за період з 2002 по 2003 рр. сталося 849 тисяч випадків... І їхня кількість дедалі зростає» [77]. Ці епіттверджує актуальність нашого звернення до цієї проблеми в межах здійснення соціально-філософської рефлексії феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій.

Згадувана нами вище дослідниця проблеми мобінгу І. Лагутіна констатує наявність вертикального та горизонтального видів мобінгу:

- під горизонтальним мобінгом традиційно розуміється моральне переслідування особи на рівні однієї професійної групи (наприклад, структурного підрозділу). Суб'єктами цього виду мобінгу виступають співпрацівники, а сама регулярна агресія актуалізується у системі «співпрацівник – співпрацівник» чи «група співпрацівників – співпрацівник»;
- під вертикальним мобінгом розуміється моральне переслідування по вертикальній управлінській лінії, а її джерелом виступає власник, керівник чи роботодавець [77].

Пошук стратегій протидії мобільну у соціальних групах на сучасному стані розвитку суспільства виглядатиме ускладнено без розгляду його можливих різновидів. Для розуміння сутності та різновидів мобінгу як деструктивного явища у трудових колективах, наведемо авторську класифікацію, запропонованому у дослідженні О. Сороки:

1) за свідомістю прояву мобінг буває:

- навмисний або свідомий – це цілеспрямовані дії, котрі мають конкретну, чітко сформульовану мету: створити людині такі умови, аби вона звільнилася із займаної посади. У такому випадку найчастіше йдеться про корисливі мотиви – обійняти чиюсь посаду, провести на неї когось зі «своїх», вислужитися перед начальством;

- несвідомий – це коли людина не усвідомлює, що займається цькуванням. Просто хтось із колег викликає у неї постійне роздратування, що накопичується і вже просто проривається назовні;

2) залежно від сфери дії:

- горизонтальний(цькування колективом одного з працівників);

- вертикальний (коли колектив іде війною проти начальника або ж шеф виживає неугодного йому працівника, це ще носить назву босинг);

3) залежно від суб'єктів поділяється на:

- індивідуальний мобінг (здійснює одна людина);

- груповий (жертву мобінгу тероризує декілька осіб);

4) залежно від форм травлі:

- відкритий або «чорний», при якому мобер, тобто зачинщик, провокує конфлікт з жертвою, а тоді до мобера приєднується весь колектив, тобто колеги у відкритій формі стараються якнайскоріше позбутися небажаного його члена;

- прихований або «білий», при якому жертву виживають з роботи при вдаваному зовнішньому загальному благополуччі та спокійній атмосфері, коли насправді місяцями, а то й роками за спиною у жертви плетуться інтриги, розпускаються плітки, подавляється її ініціатива, не доручаються важливі завдання, часто робляться зауваження та інше. Цей вид значно

небезпечніший за «чорний» мобінг, адже набагато більше травмує психіку і здоров'я жертви [69].

Мобінг має місце в організаціях незалежно від форми власності, профілю її діяльності тощо. Дослідниця І. Лагутіна наголошує, що «у розвинутих країнах це явище становиться причиною існування істотного зниження економічної ефективності бізнесу: майже кожний двадцятий прийнятий підвергається моббінгу на новому робочому місці (5%). При цьому необхідно враховувати, що це тільки в момент прийому на роботу. Процент же людей, які під час подальшої трудової діяльності стали жертвами моббінгу, в десятки разів більше» [77].

У сучасних дослідженнях існує розгалужена система інтерпретації сутності мобінгу як агресії у просторі соціальної групи. Зокрема, до причини його актуалізації частина дослідників відносить загострений характер із розподілом статусних ролей всередині колективу. Щодо можливостей інтерпретації мобінгу як похідної від проблеми розподілу статусних ролей О. Корабльова стверджує наступне: «Усі люди різні і мають різні набори переваг і тому неможливе існування групи без своєрідної ієрархії. З цього випливає, що особистість у різних групах може мати різні статуси. Припустимо, що в одній групі людина не сприймається і є відторгнутою, але в групі, де розподіл іде за іншими цінностями або й навіть за такими ж самими цінностями, але дана особистість має перевагу, вона може стати лідером. Таким чином, наявність розподілу статусів у колективі зумовлює наявність відторгнутого, але при цьому даний статус може змінюватися в інших групах. Проте слід зауважити, що розподіл статусів є причиною виникнення ролі «відторгнутого», але не є причиною виникнення явища мобінгу. Оскільки відторгнутий є потенційною, але не обов'язково реальною його жертвою» [70, с. 67].

Як впливає із підходу О. Корабльової, проблема внутрішньої ієрархії не в повній мірі, не вичерпно проявляє внутрішню логіку, що спричиняє актуалізацію мобінг-агресії. В якості альтернативи, деякі автори

стверджують, що комунікативна проблематика є домінуючою при аналізі феномену мобінгу. Наступна група авторів наголошує на ролі вікових особливостей та організаційної культури у трудовому колективі, які визначають форми, зміст та регулярність мобінг-дій всередині соціальної групи. Не претендуючи на повноцінний аналіз кожної із дослідницьких стратегій, зазначимо, що кожна із пропонованих стратегій має евристичний потенціал для певних аспектів чи контекстів актуалізації мобінгу, які, при цьому, потребують філософського узагальнення.

У «примітивних групах» стосунки кристалізуються на засадах, схожих до таких, що панують у дикій природі: лідерські позицію мають носії яскраво виражених агресивних стратегій. Найбільш рельєфно зазначену логіку репрезентують, наприклад, злочинні угруповання. Зазначена модель, із певними припущеннями, також працює у соціальних групах, що утворюються на подвір'ї, у шкільному середовищі тощо.

Сучасні організації, особливо у контексті утвердження постіндустріального суспільства, починають носити складний структурний характер, а їх управлінська стратегія постає в якості динамічного переплетіння вертикальних та горизонтальних зв'язків. Відповідно до цього, пошук стратегій упередження мобінгу в них починає носити доволі ускладнений характер.

Разом із тим, навіть у цих організаційних утвореннях залишаються статусні ролі, властиві примітивним соціальним групам, до яких відносяться ватажки (лідери), авторитети, марігналізовані особи – жертви тощо. Із нами солідаризується О. Корабльова, стверджуючи наступну тезу: «Незважаючи на те, що стосунки в сучасних соціальних групах є цивілізованими, ми не можемо говорити про високий моральний рівень пересічного колективу. Це пов'язано з інстинктивним страхом відділитись від групи, який людина відчувала ще в первісному суспільстві. Від тих часів до сьогодні змінилось чимало умов життя, але успадкований страх нам і сьогодні важко усвідомити та подолати. Опинившись у ситуації

відторгнення людина відчуває панічний страх подібний страхові, який відчувала первісна людина тисячі років тому опинившись у вигнанні» [70, с. 67].

Таким чином, причини виникнення мобінгу зумовлені особливостями колективу можна розглянути в процесі: коли при процесі розподілу статусів у групі виникає статус відторгнутого і в даному колективі дія негативного соціально-психологічного клімату підсилюється наявністю примітивних реакцій у спілкуванні, успадкованим стадним інстинктом, віковими особливостями розвитку і низьким культурним та моральним рівнем, то є висока ймовірність, що виникне явище мобінгу.

В даної залежності є особливість: відсутність одного або кількох причин не виключає появу явища, а наявність усіх – не є гарантом його виникнення. До особистісних характеристик потенційної жертви мобінгу, зазвичай відносять наступне: соціальна, фізична, психологічна несхожість на інших членів колективу, неадекватне сприйняття власної особистості (завищення або заниження самооцінки, комплекс неповноцінності або переваги); неадекватне сприймання групи, акцентуації характеру, слабкий тип нервової системи, некоректний (авторитетний, тоталітарний) стиль виховання особистості жертви, який порушив процес успішної соціалізації, фізична слабкість (хворобливість), пасивна роль у конфліктах [70].

Отже, можна стверджувати, що мобінг зумовлюється групою вищеперелічених причин, залежних від особливостей об'єкта та суб'єкта явища.

Наведемо перелік основних соціальних форм вияву мобінгу, сформульований О. Сердюк:

- посягання на соціальні стосунки, а саме: припинення спілкування, заборона розмовляти з собою (тобто суб'єкт мобінгу забороняє об'єкту звертатися до нього);
- переміщення робочого місця в окрему кімнату, подалі від колег;

- ставлення до суб'єкта як до «порожнього місця», заборона колегам розмовляти з суб'єктом, його бойкот;
- посягання на соціальний авторитет, тобто негативне оцінювання, насміхання чи поширення пліток;
- підозри у психічних розладах, натяки про необхідність психіатричного обстеження;
- насміхання над фізичними вадами, особистим життям;
- напади на політичні або релігійні переконання;
- насміхання над національністю;
- доручення робіт, які принижують почуття власної гідності;
- несправедливе й образливе оцінювання роботи;
- карикатурне копіювання ходи, голосу чи жестів;
- сумніви в рішеннях суб'єкта;
- викрикування навздогін непристойностей чи інших образливих висловлювань [112].

Серед наслідків, які випливають з результатів впливу мобінгу на самосвідомість, можна виокремити наступні:

- втрати показників самооцінки (комплекс неповноцінності);
- порушення логіки сприйняття оточуючої дійсності;
- підвищена тривога, стреси, фобії, депресії, неврози;
- утвердження девіантних (конформістських, адитивних, антисоціальних тощо) поведінкових стратегій;
- залежності: наркотична, алкогольна, тютюнова, ігрова, психологічна тощо;
- агресивність (крайньою формою є садизм).

Також наслідком в деяких випадках можуть бути різні психічні захворювання (наприклад, шизофренія). Наслідки мобінгу в сфері спілкування включають порушення комунікативних здібностей (наприклад, розладів мовлення); формування у жертв мобінгу стереотипів щодо небезпеки спілкування в цілому – будь-яка комунікація починає

оцінюватись жертвою в якості загрози з точки ролу проявів агресії, що може проявлятися у крайній недовірі до оточуючого середовища, коли відлюдькуватість постає найкращим способом звести до мінімуму наперед загрозову комунікацію.

Зазвичай, у двох третинах тероризованих працівників знижується мотивація праці, в половині спостерігається блокада творчого мислення, частіше пропускають роботу з причини різноманітних захворювань. Як наслідок, третина працівників змінює роботу в межах свого підприємства, 20 % звільняються самі, 5 % понижають у посаді, 15 % звільняють [77].

Типовою характеристикою моберів (тих, хто провокують виникнення конфлікту) є особливість, що вони час від часу здатні переорієнтовуватись на різні об'єкти мобінгу, однак у них завжди загостреною постає потреба мати жертву. Серед прихованих причин перетворення людини на мобера можуть бути невпевненість у собі, широкий спектр глибинних комплексів чи гіперболізована самозакоханість. Мобери, зазвичай, ніколи не визнають цієї своєї соціальної ролі у трудовому колективі: такий агресор глибоко переконаний, що проблема полягає не в ньому самому, а у вчинках, поведінці чи рисах характеру жертви його мобінг-дій.

У сучасній соціогуманітаристиці напрацьовано підходи щодо визначення стратегій, які, зазвичай, реалізують ініціатори агресії у соціальній групі. Знання ж їх переліку дозволяє чіткіше побачити можливості протидії ним, запропонувати моделі захисної та випереджаючої мобінг поведінки з боку потенційних жертв зі складу соціальних груп.

Отже, до стратегій реалізації мобінгу відносять наступні дії, кожна окремо, чи у певній єдності, дозволяє реалізувати агресивні інтенції на робочому місці:

- створення в групі (колективі) бажаного про себе враження – сильного, розумного, владного, доброго, компетентного і т.д.;

- задоволення потреби у постійному визнанні власної правоти;
- керування людьми, їх відносинами, контроль всіх інформаційних потоків та рішень;
- наближеність до керівництва, завоювання статусу «улюбленця»;
- самоутвердження і отримання життєвих благ за рахунок інших [32].

При написанні підрозділу, нами було здійснено звернення до закордонного досвіду подолання проблеми мобінгу, виходячи із можливості його ефективної імплементації у вітчизняну соціальну практику, зрозуміло, на принципах вибірковості, а не сліпого «клонування» підходів, а також після попереднього аналізу культурних, релігійних та інших відмінностей між Україною та іншими країнами. Досвід аналізу продемонстрував, що проблема мобінгу залишається актуальною навіть для найбільш розвинених країн, із багатовіковою демократичною традицією та успіхами у забезпеченні прав та свобод людини.

Цей факт свідчить про складність як обґрунтування, так і безпосередньої практичної реалізації антимобінгових стратегій. Зазначена особливість, на нашу думку, свідчить про актуальність саме соціально-філософських досліджень проблематики мобінгу, здатних охопити це проблемне явище у його цілісності. Проте, все ж має місце закордонний досвід, що може виступити точкою референції для пошуку вітчизняних стратегій подолання загроз мобінгу. Наприклад, у Німеччині, Франції та Швеції вже прийняті та успішно реалізуються на практиці закони, які захищають від моральних та сексуальних переслідувань у трудових колективах, а за їх дотримання несуть юридичну відповідальність керівники організацій.

У дисертаційному дослідженні, спрямованому на соціально-філософську рефлексію феномену агресивності, виглядає контрпродуктивним дистанціюватись від дослідження мобінгу як агресії у

соціальної групі. Зокрема, із застосуванням методологічних підходів соціальної філософії, можуть бути сформульовані контури нових управлінських та організаційних стратегій.

Станом же на сьогодні, до ефективних менеджерських інструментів попередження проявів мобінгу у трудових колективах відносять наступні, згідно твердження К. Гірняка:

- формування відповідної організаційної культури;
- керівник має утримуватись від демонстрації у відкритій формі переваги обраним членам колективу;
- забезпечення сприятливого психологічного клімату у трудовому колективі;
- забезпечення зворотного зв'язку у системі «підлегли – керівник»;
- впровадження прозорого механізму розробки та реалізації управлінських рішень;
- розробка посадових інструкцій, що містили б чіткі формування службових обов'язків, ефективно розмежовували б службові повноваження;
- безперервна діагностика проявів мобінгу та його можливих чи реальних жертв;
- жорстка позиція керівного складу щодо роверів та інших ініціаторів конфліктів [32].

Мобінг є теоретично концептуалізовано формою проявів агресії у соціальних групах, переважно, у трудових колективах. Відповідно, механізми актуалізації агресії в них продуктивно використовують соціальну архітектоніку трудових колективів, статусні ролі в них. В якості можливого механізму протидії мобінгу є розширення соціально-комунікативного простору трудового колективу, коли, у процесі неформального спілкування поза робочим місцем, на організованих корпоративних заходах між окремими особистостями будуть виникати

нові виміри комунікації, невимушеного характеру, справжні діалогові стосунки, укоріненні у повазі та визнанні Іншого.

Важливий внесок у дослідження феномену мобінгу як теоретичного концепту, а також, прикладних вимірах його актуалізації у соціокультурному просторі здійснено О. Сорокою. Зокрема, за його думкою, для профілактики мобінгу у соціальних групах, зокрема, трудових колективах велика роль має бути відведена забезпеченню ефективних механізмів інтеграції у колектив нових співробітників, зважаючи на небезпеки спрямування саме на них мобінгових форм агресії:

- Скласти програму входження в посаду для нового співробітника і представити її у вигляді документа. Розробити логічну послідовність, визначити мету навчання та основні завдання. Підготовлений заздалегідь план дозволить процесу адаптації проходити легше і комфортніше. За допомогою підготовленої логічної схеми адаптації співробітника, можна дати зрозуміти новому працівнику, що очікується така ж організованість і від нього.
- Створити такі умови працівнику, при яких він відчує, що йому тут раді. Показати новому працівнику, що його побажання враховуються. Встановити зворотній зв'язок з новим працівником протягом усіх етапів навчання. Відповідати на виникаючі питання до тих пір, поки це необхідно. Забезпечити нового співробітника максимально комфортним входженням в колектив. Вибрати час і місце, щоб представити нового працівника особам, що займають ключові позиції. Новий працівник стане центром уваги спочатку і отримає можливість зустрітися з людьми в неформальній обстановці.
- Не створювати помилкових очікувань. Коли новий працівник вперше входить в нову компанію, уявлення про неї, створене під час його працевлаштування і співбесіди, не повинно

розходитися з дійсністю. Якщо це не так, новий працівник подумає, чи це та атмосфера, в якій він / вона хотів би працювати. Багато нові працівники швидко змінюють свою думку, розсудивши не на користь даної компанії, тому що робота не виправдала їхніх очікувань.

- Прикріпити наставника з досвідчених, позитивно налаштованих співробітників, який продемонструє процес роботи, покаже, як потрібно виконувати основні функції і пояснить все поетапно. Учнівство – це, безсумнівно, кращий спосіб наставити когось, перевірена часом практика, коли «новобранець» проходить навчання під керівництвом досвідченого працівника організації, який є одночасно вчителем, спостерігачем і зразком для наслідування.
- Навчання вимагає часу. Щоб навчання було успішним, необхідно приділяти йому максимум терпіння і часу. Поспішність зводить нанівець усі зусилля. Зазвичай період первинної адаптації триває від двох днів до двох тижнів, хоча краще продовжити цей період – це сприятиме формуванню позитивної корпоративної культури [114].

Л. Ваніорек та А. Ваніорек рекомендують забезпечити жертві мобінгу:

- нормальність: підтримуйте нормальний статус потерпілого;
- доброзичливе ставлення: виявляйте доброзичливість (нехай у Вашому голосі відчувається тепло);
- схвалення: кивніть, підморгніть для підкреслення значущості почуття цінності, прийняття;
- почуття приналежності та включеності: демонструйте роботу, виконану жертвою мобінгу;
- безпеку і конфіденційність: не обговорюйте деталі того, що трапилося;

- поведінкові обмеження: виражена деструктивна й антисоціальна поведінка мають рішуче та постійно засуджуватися [24, с. 37].

Як відомо, часто агресія актуалізується в результаті актуалізації ірраціональних поведінкових механізмів, тому у соціальній групі (наприклад, трудовому колективі), в якій вибудовується стратегія мінімізації мобінгу, мають бути забезпечені чіткі та загальновизнані правила її «життєдіяльності».

Кожен член групи має усвідомлювати своє місце у складній ієрархії соціальної групи, розуміти правила зміни статусних ролей, мати «під рукою» визнані усіма членами соціальної групи критерії оцінки власних професійних чи особистісних якостей, які, зазвичай, закладаються в основу стабільного функціонування соціальної групи. Говорячи про специфіку мобінгу у трудових колективах, О. Адамчук наголошує на потребі з боку керівництва познайомити із змістом правил, що існують у групі; постійно інформувати співробітника про стан роботи на даному етапі; здійснювати превентивні заходи щодо проблеми можливих переслідувань на робочому місці, а також забезпечувати зворотній зв'язок – цікавитися думкою співробітників з цього приводу [1].

Дійсно, надзвичайно важлива роль у забезпеченні неагресивної атмосфери у соціальних групах відводиться їх лідерам (формальним чи неформальним), керівникам колективів, на яких покладається обов'язок із забезпечення реалізації раціональних принципів унеможливлення мобінгу у конкретній соціальній групі.

Адже саме від лідера залежатиме, наприклад, чи отримає підвищення по кар'єрним сходинкам людина із об'єктивними показниками успішності та позитивними особистими якостями, чи його місце у кар'єрному зростанні отримає фаворит лідера групи, оцінити переваги якого важко з раціональної точки зору: «Виступаючи в ролі суб'єкта попередження і подолання мобінгу серед підлеглих, керівник повинен знати закони про право на працю, розуміти вплив різних психологічних станів людини на

робочий процес, розуміти та вміти керувати конфліктами в колективі. Він мусить мати глибокі знання, щоб допомогти підлеглим соціалізуватися у новому колективі» [1].

На нашу думку, мобінг як форма агресії у трудовому колективі, який є найбільш демонстративним в якості соціальної групи для нашого дослідження, може актуалізовуватись чи, навпаки, локалізуватись та викорінюватись, виходячи із наявної у організації стратегії менеджменту. Якщо управлінські рішення носять непередбачуваний (ірраціональний) характер, це буде створювати дезорієнтацію та тривожність працівників, чим, зазвичай, користуються мобери.

Також, якщо у колективі панує надмірно жорстка управлінська система (наприклад, система доган та штрафів), персоніфікована особистістю начальника, вона може посилювати комплекси жертви у деяких працівників, що, логічно, призведе до створення несприятливого психологічного клімату на робочому місці. Дослідники Є. Потапчук та О. Адамчук з даного приводу наголошують на наступному: «Керівник підрозділу за своїм службовим становищем являється начальником для членів підлеглого колективу і несе персональну відповідальність перед державою за всі сторони їхнього життя і діяльності, в тому числі за морально-психологічний клімат колективу. Отже попередження та подолання мобінгу серед підлеглого особового складу є його прямим обов'язком. Проте, незнання керівником суті цього питання, а також шляхів його вирішення, потребує вести мову про проблему психологічної готовності керівника до попередження та подолання мобінгу серед підлеглих» [98, с. 60].

Плідною стратегією мінімізації проявів мобінгу у трудових колективах виглядає стратегія «м'якого» менеджменту, здатна створити сприятливий психологічний клімат у соціальній групі, дистанціюючись від авторитарних (репресивних) управлінських стилів тощо). Даний тип менеджменту здатен забезпечити постійну діагностику агресивних

світоглядно-психологічних орієнтацій членів трудового колективу із подальшим унеможливленням їх актуалізації.

До того ж, концепція «м'якого» менеджменту є спробою подолати низку управлінських криз, враховуючи виклики сучасної соціокультурної динаміки. Її загальний методологічний потенціал у оптимізації систем управління трудовими колективами О. Москаєва окреслює наступним чином: «М'який менеджмент» в контексті управлінських стратегій сучасності висувається на перший план в контексті глобальних перетворень, в яких перетинаються економічні, фінансові, культурні, соціально-політичні, інформаційні потоки, що прискорюють взаємозумовлені зміни в усіх сферах життєдіяльності як окремої особистості, так і суспільства в цілому» [89, с. 1].

Конкретніше потенціал «м'якого» менеджменту для мінімізації проявів мобінгу та зниження рівня агресивності у сучасних організаціях демонструє наступне твердження: «За сучасних умов відбувається повільна відмова від ієрархічного управління, жорсткої системи адміністративного впливу у функціонуванні підприємств (що отримала назву «hard management»), та перехід до гуманізації управління, що включає концепти більш «м'якого» управління («soft management»), яке передбачає посилення уваги до соціальної відповідальності, організаційної культури, освоєння різних форм демократизації суспільства, формування самоорганізаційного типу суспільства на основі синергії, активного застосування евристичних та творчих методів роботи» [89, с. 1-2]. Якщо раніше система управління розглядала працівників із незначним урахуванням їх індивідуальних потреб, дистанціюючись від необхідності створення атмосфери співпраці на користь технократичних пріоритетів (прибуток тощо), то в умовах постіндустріального суспільства потреба забезпечення «чутливості» системи управління до індивідуальних потреб та проблем працівників значно зростає, а логічною відповіддю на даний

запит третього тисячоліття постає управлінський концепт «м'якого» менеджменту.

Вивчення основних форм й видів агресії у соціальних групах дозволяє усвідомити їх сутнісні характеристики та зайнятися пошуком ефективних стратегій та безпосередніх інструментів упередження та подолання негативних наслідків агресії та агресивності. Таким чином, у підрозділі вдалося розкрити сутність мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі. Соціально-філософська концептуалізація сутності мобінгу як агресії у соціальній групі (агресивних стратегій спілкування, прагнення перерозподілу статусних ролей тощо), яка систематично реалізується одним або більше членом соціальної групи у форми фізичного та психологічного тиску дозволила обґрунтувати механізми його мінімізації.

Зокрема, розглянувши форми прояву мобінгу (горизонтальний та вертикальний, свідомий та стихійний тощо), були обґрунтовані ключові елементи механізму, здатного постати ефективним інструментом мінімізації проявів цієї форми агресивної поведінки. Вдалося продемонструвати, що основу механізму мінімізації мобінгу складають підходи щодо підвищення рівня раціоналізації інтерперсональної взаємодії у соціальній групі, зокрема, забезпечення взаємодії у соціальній групі на визнаних усіма членами групи засадах, адекватності оцінки результатів діяльності тощо.

Також важливою складовою механізму складає створення умов для об'єктивної самооцінки усіх членів соціальної групи, які б сприяли подоланню комплексів, низької чи, навпаки, завищеної самооцінки членів соціальної групи тощо. Важливе місце у забезпеченні неагресивної інтерперсональної взаємодії у соціальній групі відводиться створенню можливостей для самореалізації особистості, що забезпечується прозорою системою ієрархій та статусів у групі, високою «проникненістю» соціальних рівнів (можливості справедливо отримати вищу статусну роль).

Особлива увага для забезпечення мінімізації мобінгу відводиться потребі реалізації принципів «м'якого менеджменту» – створення сприятливого психологічного клімату у соціальній групі, дистанціювання від авторитарних (репресивних) управлінських стилів тощо), а також потребі у постійній діагностиці агресивних світоглядно-психологічних орієнтацій членів соціальної групи на предмет подальшого унеможливлення їх актуалізації.

2.3. Сім'я як соціальний простір актуалізації агресії

Агресія як загальний феномен, що пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства протягом усіх етапів його генези, яка особливо інтенсивно актуалізується у моменти бурхливого соціального розвитку і певним чином проявляється в різних сферах життя. В умовах рухомості соціальних процесів формується нове середовище проживання, новий спосіб життя. Саме у цьому контексті ми її й розглядаємо, намагаючись виявити продуктивні зв'язки між актуалізацією феномену агресії у бутті суспільства, та поточною й перспективною соціокультурною динамікою.

При цьому людському суспільству завжди була притаманна девіація, яка є невід'ємною частиною життєдіяльності. Сім'я є одним із ключових соціальних просторів актуалізації феномену агресії та потребує прояснення особливостей агресивних вимірів.

Руйнівні ознаки людини та суспільства завжди цікавили дослідників, але найбільш ґрунтовно поняття «деструкції» філософи, соціологи, психологи та юристи почали вивчати лише у ХХ столітті. У зазначених дослідженнях сім'я усвідомлювалась в якості одного із специфічних соціальних просторів актуалізації агресії, а від пошуку стратегій

мінімізації сімейної агресії багато в чому залежать перспективи розвитку людства на засадах гуманізму.

Починаючи з 70-х років ХХ століття, у філософії та соціології виникають теорії соціального научіння (А. Бандура); теорія соціального впливу (Дж. Тедеші, Р. Сміт); теорія соціального пояснення (М. Білліг), які розкривають сутність агресії як форми деструктивності особистості та окреслюють філософські й соціально-психологічні моделі цих процесів.

Однією з головних наукових шкіл, у рамках якої досліджувались процеси деструкцій та проблематика соціальної деструктивності, є Франкфуртська школа. Її представниками вважають Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Хоркхаймера та Е. Фромма. Головна теза їх досліджень полягає у тому, що деструкція в соціумі як ознака певних процесів соціального розвитку існувала завжди. Зокрема, Е. Фромм визначав соціальну деструкцію єдиною можливою формою отримання відчуття «повноти життя» в ситуації неповного існування людини.

Поняття деструкції означає руйнацію, спрямовану людиною як на зовнішні об'єкти (міжособистісна), так і на себе (особистісна деструктивність). Деструкції, які призводять до зламів системи, соціального устрою, війни, експансії є глобальними (соціальними). Глобальна деструкція є причиною бажання людини спричинити суттєві зміни шляхом руйнації та агресії [26]. Саме ж поняття «агресія» Е. Фромм визначав ключовим у своїй теорії соціальної деструктивності, а соціальним простором її актуалізації часто виступала сім'я.

Цей авторитетний представник філософської школи психоаналізу писав: «Ми наївно вважаємо, що єдине, що нам потрібно робити, – це захищати свободу від тих сил, які їй загрожують ззовні. Ми зовсім забуваємо одну просту істину – проблема свободи – проблема не тільки кількісна, але й якісна» [123, с. 78]. Причина у внутрішньому стані людини, її особистому прагненні до змін та її особисті мотиви. Йдеться про ідею відмови від свободи своєї особистості задля того, щоб з'єднати

своє «Я» із чимось або кимось зовнішнім з метою доручення до його сили [122].

Важливою функцією соціальної деструкції Е. Фромм називає процес самовизначення. Головна ознака самовизначення як елемент самоідентифікації – це саморепрезентація. Йдеться про агресивну форму самоствердження, домінування «Я» у межах опозиції до іншого.

Цікаву у зазначеному плані тезу висуває В. Бут: «Взаємовідносини людського і позалюдського в індивідуальному людському бутті у формі зв'язку «олюднене – позаолюднене» є елементарною «клітинкою», первинною онтологічною структурою людської деструктивності – її першопочатком. Одночасно цей зв'язок є інваріантом людської деструктивності, що існує на рівні індивідуального людського буття виключно через посередництво варіативних форм. На метафізичному рівні людська деструктивність являє собою зв'язок між ентропією світового буття і нестабільністю людського буття як складноорганізованої світовідкритої системи» [12, с. 89-90].

Дійсно, агресивність часто виступає реакцією на неможливість надати конструктивну відповідь на виклики нестабільного сучасного світу. Разом із тим, нестабільність не має інтерпретуватись лише у негативних контекстах, варто пам'ятати, що вона виступає онтологічною основою для забезпечення процесів існування та розвитку складно організованих, зокрема, соціальних систем. Дійсно, пише В. Бут, світ як істотно неупорядковане середовище перестав бути єдиним: порядок і хаос існують як два аспекти одного цілого, а деструктивність є прямим наслідком нестабільності світу, що впливає на макромасштабну поведінку об'єктів [12, с. 90].

У соціогуманітраному дискурсі накопиченою є низка інтрепретацій співвідношення феноменів агресивності та деструктивності, які часто носять полярний характер, проте, не втрачають популярності в якості методологічних стратегій дослідження агресивності. Кожен із розглянутих

далі підходів, узагальнених у дослідженні М. Гребенюк, може виступити можливістю для обґрунтування стратегій мінімізації та упередження агресії у сучасних сім'ях:

- агресивність і деструктивність – є майже синонімічними, проте, наявними є розбіжності в тому, чи є агресія первинним потягом, формою руйнівного інстинкту, чи є реакцією на фрустрацію;
- агресія – складова вродженої потреби до руйнування (деструкції), яка включає в себе лише руйнівні інтенції, спрямовані зовні, в той час як існують і саморуйнівні (аутоагресивні) тенденції;
- деструктивність – одна з форм агресії, «злаякісна агресія»;
- деструктивність – компонент агресії [19].

Існує не менш популярна гіпотеза щодо розглянутої нами попередньо фрейдівської теорії агресії як механізму, укоріненому у людській інстинктивній природі. Зокрема, феномен агресії часто інтерпретується дослідниками в якості набутого у процесі еволюції механізму захисту проти ворожих чинників оточуючого середовища.

У нашому дослідженні ми виходимо із усвідомлення факту, що деструктивність є невід'ємною рисою людської природи, що, проте, не применшує потребу контролювання її проявів окремою особистістю, а також актуалізує пошук соціокультурних механізмів її стримування. Разом із тим, протиріччя людської практики у сучасному світі логічно ініціюють виникнення ситуацій, розв'язання яких можливе як за допомогою раціональних підходів, або ж шляхом застосування людської деструктивності як засобу утвердження волюнтаристських рішень при вирішенні колізій у суспільстві в результаті, порушення вольового управління поведінкою, неадекватної самооцінки та проблем у спілкуванні з оточуючими.

Як відомо, одним з проявів соціальної деструктивності й агресивної поведінки є насильство в сім'ях. У соціальному просторі сім'ї, зазвичай, актуалізується увесь широкий спектр агресивної поведінки – фізичне

насилля, вербальна агресія (погрози, безпідставна неконструктивна критика, образи) тощо, кінцевою метою яких є підкорення однієї особистості іншою. Дослідниця проблеми розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки М. Гребенюк стосовно сімейного насилля зазначає наступну тезу: «Усе це тримає співрозмовника в напруженні й активізує в нього різні способи психологічного захисту. Наступний аспект агресивної взаємодії пов'язаний із тим, що агресивна поведінка завдає фізичної, матеріальної чи моральної шкоди іншому, а це супроводжується глибокими емоційними переживаннями, такими як гнів, злорадство тощо, а також експресивним оформленням, тобто жестами погрози, ворожості, нехтування, зневаги» [19]. Усі із перелічених проявів агресивності ми можемо легко діагностувати у соціальному просторі сім'ї.

Ю. Козелецький, один із найбільш відомих дослідників феномену трансгресії (виходу за межі) у людському бутті наголошує, саме це прагнення до перевершення попередніх досягнень і результатів, вихід за межі на шляху продуктивної само актуалізації і може спричиняти насилля як форму деструктивної трансгресії [62, с. 87]. Альтернативним виміром трансгресії у Ю. Козелецького виступає її конструктивна форма – творчість. Звертаючись до особливостей дисертаційного дослідження та, зокрема, завдання підрозділу, зауважимо, що сім'я може виступати як простором розгортання гармонії міжособистісних відносин, співтворчості чоловіка та жінки, або ж, виступати простором актуалізації деструктивних проявів, «темного боку» людської природи, насилля та агресії.

Традиційно, у соціогуманітарному, зокрема, філософському дискурсі, проблема насилля розглядається у контексті порушення усталених норм людських взаємовідносин, зокрема, через активне включення у цей контекст силових форм домінування та підкорення з їх допомогою волі інших людей. Дослідниця А. Блага зауважує: «Вже у працях античних філософів Гесіода, Ямвліха та інших викладені уявлення про «золотий вік» в історії людства. В їх основі лежить народне прагнення

до вільного й безпечного життя, в якому немає насильства. Східній філософії також притаманні аналогічні уявлення. Наприклад, міркування про загальну гармонію містяться у «Авесті» (від IX ст. до н.е. – до III ст. н.е.) – священній книзі давніх персів. У давньокитайському трактаті «Дао де цзин» (кінець VI – початок V ст. до н.е.) від правителя, серед іншого, вимагається відмова від насильства над людьми, втручання в їх життя» [6].

Так, на рівні абстрактного права насильство може інтерпретуватись, з одного боку, як фізичне чи психологічний вплив на особистість, а з іншого – як вплив на власність чи уклад життя людини: «Насильство, здійснене іншим над моїм тілом, є насильство, здійснене щодо мене» [15, с. 106]. Дійсно, насилля є актом, який найчастіше реалізується у тілесному просторі буття людини. Особливого значення дана теза набуває при аналізі колізій сімейного життя, які розв'язуються у агресивний спосіб.

У історії філософії XX ст. одним з представників онтологічного підходу для розуміння сутності насильства Е. Левінасом сформульоване наступне його визначення: «Насиллям виявляється будь-яка дія, якщо здійснюючий її поводить так, немов діє тільки він один: немов увесь інший світ покликаний лише до того, щоб випробувувати вплив. Отже, насильницькою буде будь-яка дія, яку ми перетерплюємо в кожний з її моментів, не будучи співником у ній» [78, с. 324-325].

Внутрішньо людина може відчувати свободу навіть «перебуваючи в ланцюгах», однак у дійсності влада, є уособленням м'якої форми насильства, адже вона позбавляє людину її власної волі через нав'язування певних норм та, що дуже важливо, суворим контролем за їх дотриманням. У етичній площині, влада має розглядатись як якості насильницької форми обмеження внутрішньої свободи людини та її інтенцій щодо самоактуалізації та самовизначення: «Цінність людини визначається її внутрішнім спонуканням, і тим самим точка зору моральності є для себе справжньою свободою... У це внутрішнє переконання не можна

втручатися; його не можна піддавати насильству, тому моральна воля недоступна» [15, с. 155]

Цікавими є інтерпретації сутності сімейного насилля у спадщині класиків німецької філософії, зокрема, у теоретичній спадщині Г. Гегеля. Автор наголошував, що для держави насильство – «придушення свободи і деспотизм» [15, с. 258]. При цьому, Гегель наголошує на зв'язку між рівнем насилля у суспільстві, та насиллям у сімейному середовищі, адже люди у повсякденній діяльності схильні екстраполювати соціальні закономірності, зокрема, їх характер, на особистісний простір.

Бурхливий розвиток наприкінці ХІХ ст. переважно більшості природничих та соціогуманітарних наук (психології, соціології тощо) ініціював теоретичний прорив в інтерпретаціях сімейного насильства та його причин. Так, для деяких представників німецької психіатрії, агресивні дії людини відносяться до симптомів психопатій (виділяють «збуджуваний» тип, «невитриманий», «вороги суспільства» тощо) [50]. Е. Кречмером було запропоновано інтерпретувати імпульсивні насильницькі дії як ознаку прогресуючої шизофренії [73].

Ч. Ломброзо, представник криміналістичного напрямку психології та автор теорії загальновідомої теорії «кримінальних типів», акцентував на продуктивному зв'язку між психологічними та, не менш важливо, антропологічними характеристиками індивідууму, які, в своїй єдності формують у людини схильність до злочинної (в тому числі насильницької) поведінки [132]. Не втрачає актуальності його теорія і для аналізу проблем сімейного насилля.

Особливий інтересу у данному контексті становлять підходи, пропоновані Е. Фроммом. Ним запропонований поділ деструктивності на за ступенем тяжкості: «Розрізнення типів насильства ґрунтується на різниці між відповідними мотиваціями, бо лише в разі, коли нам ясна неусвідомлена динаміка поведінки, ми можемо зрозуміти також і саму поведінку, її коріння, напрямок і енергію, якою вона заряджена» [122, с. 5].

Зупинимось детальніше на пропонованих Фроммом формах насилля. Автор концепції пропонує розуміти ігрове насилля в якості найбільш м'якої форми патології, адже воно позбавлено деструктивної мотивації. Наступною, не надто засуджуваною формою насилля Фромм вважає так зване реактивне насилля, яке постає відповіддю на зовнішні загрози здоров'ю, життю, близьким, невід'ємним правам чи свободам тощо. В якості наступного різновиду насилля, автор концепції пропонує розглядати його форму, яка носить фрустраційну форму та укорінена у екзистенціально-психологічних станах заздрощів, помсти, ревнощів тощо.

Більш тяжкою формою насилля виступає стан деструктивного відчаю (розчарування), яку актуалізують так звані «потрясіння віри». Зневірившись у фундаментальних принципах соціального життя, поставивши під сумнів чи відкинувши моральні норми, людина постає активним деструктивним транслятором власної ненависті до життя. Ще однією цікавою фроммівською формою насилля постає так зване компенсаторне насилля як протестна відповідь на власну нездатність поставати суб'єктом культури, яка часто отримує садистичних проявів.

Складно не погодитись, що саме садизм є найбільш жорстокою формою насилля, спрямована на абсолютне підкорення іншої особистості патологічним владним інстинктам агресора: «Ліками» від цього може бути посилення творчого вектора, продуктивне використання особистісних сил, відчуття своєї потрібності для суспільства: «Тільки це може допомогти людині перестати бути калікою, садистом і руйнівником, і тільки відносини, що сприяють придбанням людиною інтересу до життя, можуть привести до зникнення імпульсів, через які історія людства була настільки ганебної аж до сьогоднішнього дня» [122, с. 12]. Саме садизм є проявом деградації особистості, симптомом повалення усього людського в людині та поворотом до архаїчних, кровожадних інстинктів на шляху самоствердження агресора.

Аналізований нами концепт представника психоаналітичної філософської традиції також вводить до дослідницьких контекстів проблему патологій у сексуальній поведінці агресора, які, посилені інстинктом смерті (енергією Танатоса), перетворюють агресора на некрофіла, який ненавидить та боїться життя із його ускладненим характером перебігу. Некрофіл, за Фроммом, «укорінений» у минулому, боїться та ненавидить майбутнє як таке. Зазначений тип у концепції Е. Фромма виступає антагоністом біофілу, людині, яка прагне розгортання та утвердження життя. Некрофіл позбавлений амбіцій щодо власної самоактуалізації у сучасній йому та перспективній людській культурі, сповідує ідеали посередності, в тому числі, у сімейному соціальному просторі.

Інші автори діагностують насильство у прагненні членів сім'ї нав'язати свою думку. Зокрема, ці теоретики справедливо пропонують розуміти образи, лайку та активні спроби змінити сімейний уклад формами сімейного насильства. Отже, сімейне насильство доречно розглядати не тільки у вузькому сенсі як фізичний вплив на членів сім'ї, але й у широкому сенсі – як домінування над глибинними переконаннями іншої людини, створення умов для унеможливлення її актуалізації.

Представник школи нормативної інтерпретації агресії та насильства А. Гусейнов наголошує на тому, що у насильстві, як акті інтерперсональної взаємодії, суттєво важливо розрізнити два аспекти: перший стосується цілей, контекстуального смислу дій, того, заради чого дії здійснюються; другий – засобів, дій самих по собі, проте, у обох випадках насильство руйнує загальновизнані засади комунікації, які виражаються в традиціях, звичаях, праві та інших культурних феноменах, адже воно завжди є одностороннім виходом за встановлені рамки комунікації [39]. В той самий час, сім'я за своїм призначенням – це простір діалогічної комунікації, у якому егоїстичні мотиви мають поступатись за своєю вартістю за сімейні, колективні.

Цікавою є інтерпретація насильства А. Гжегорчиком, який стверджує, що насильство є процесом «... примушення людей до прийняття певних умов або до якоїсь поведінки за допомогою (найчастіше уявного) руйнування їх біологічного або психічного життя чи то за допомогою загрози такого руйнування» [31, с. 54]. Нажаль, саме це ми часто можемо спостерігати у соціальному просторі сучасних сімей.

У творчому спадку представника російського космізму В. Соловйова феномен агресії виступає формою актуалізації так званої «злої волі», а її суб'єктами можуть виступати як окремі особистості, так і цілі суспільства. Подолання ж насильства у суспільстві, за В. Соловйовим, можливе не тільки через проголошення неагресивного морального імперативу, але й через забезпечення його виконання правовими інструментами: саме закони мають гарантувати людині свободу, хоча реальне її забезпечення не може уникнути використання сили чи примусу – при цьому, примус не здатен змінити природу людини у бік утвердження добра [127, с. 10]. Для сім'ї як простору актуалізації агресивних інтенцій особистості як ніде спрацьовує життєва мудрість «насилено не будеш милим».

У сучасній соціальній філософії поширений характер мають низка підходів до аналізу феномену насилля у соціокультурному просторі сім'ї: онтологічний, етичний, аксіологічний, культурно-антропологічний та комунікативний.

Базовий, онтологічний підхід, аналізує проблему сімейного насилля виходячи із постулату, згідно якого, агресія виступає однією із першооснов усього сущого.

У рамках етичних підходів агресія у соціокультурному просторі сім'ї розглядається крізь призму фундаментальних етичних категорій буття людини – добра та зла. Зазначений підхід до розв'язання надзвичайно складної проблеми насилля у сім'ї, є орієнтованим на обґрунтування плідних засобів ненасильницького вирішення сімейних конфліктів.

У межах аксіологічної традиції аналізу проблеми сімейного насилля, автори намагаються прояснити те, яким саме чином людський світогляд визначає агресивний характер поведінки людей під час колізій інтерперсональної взаємодії, а також теоретичному обґрунтуванню стратегії формування цілісного світогляду, здатного унеможливити чи, хоча б, мінімізувати рівень агресивності вирішення сімейних конфліктів. Особливе місце у розбудові зазначених світоглядних орієнтацій відводиться системі освіти та виховання.

Культурно-антропологічний напрямок дослідження проблематики сімейного насилля плідно застосовує методологічні можливості синергетичної теорії, гендерних студій, підходів сучасної філософської антропології та культурних студій. Дослідження, що розгортаються з використанням описаних методологічних підходів, об'єднує те, що вони розглядають людину у єдності природних та культурно-історичних чинників, що впливають на характер взаємин у соціальному просторі сім'ї.

Комунікативний підхід до сімейного насилля інтерпретує його особливий вид відносин, що призводять до реконфігурації «числа ступенів свободи поведінки» на користь особи-агресора за рахунок жертви сімейного насилля [19].

При цьому, сімейне насилля інтерпретується не як акт спілкування, а як розрив комунікації. За словами відомого представника школи комунікативної філософії Ю. Габермаса, у просторі сім'ї «спіраль насилля починається як спіраль перекрученої комунікації, що веде через спіраль некерованої взаємної недовіри до розриву комунікації» [0, с. 29]

Коротко звернемося до визначення насильства в сім'ї відповідно до положень Закону України «Про попередження насильства в сім'ї». У його тексті під сімейним насиллям розуміються «будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і

наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю» [100].

Види сімейного насильства на законодавчому рівні поділяються наступним чином:

- фізичне – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.
- сексуальне – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.
- психологічне – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.
- економічне – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [100].

Хотілося би наголосити, що проблема сімейного насилля, у переважній більшості випадків, пов'язана із так званими «неблагополучними» сім'ями. Разом із тим, агресія знаходить свій прояв і у сім'ях, які ззовні виглядають захищеними між сімейного насилля – темний бік людської природи властивий представникам будь-яких верств населення та страт. Про це свідчить загальна статистика рівня насилля у

нашій державі, яке, нагадаємо, носить латентний характер, коли реальний рівень насилля може відрізнятись навіть на порядок від офіційних цифр.

До того ж, одним із ключових проявів сімейної агресії виступає так зване гендерне насильство або насильство проти жінок, фундаментом для реалізації яких виступають маскулінний дискурс, особливо, у традиційних суспільствах, надаючи поширеного та легітимізованого статусу актам зґвалтування, побиття жінок чоловіками тощо. Культурно-релігійні традиції у низці суспільств виступають виправданням для дитячих шлюбів, позбавлених доброї волі їх учасників тощо.

Інформаційною в цьому лані є статистика, подана Г. Горбовою: станом на 2013 рік на профілактичному обліку органів внутрішніх справ перебувало 101 тис. 600 осіб – правопорушників, що застосовували насильство в сім'ї, з них: 92 тис. 500 – чоловіки та 8 тис. 900 – жінки, решта – підлітки, а за даними Інституту соціологічних досліджень НАН, 68 % жінок зазнають знуцання в сім'ї, з них чверть «як правило» або «часто» потерпає від побоїв, отже, кожна десята жінка в сім'ї зазнає постійного насильства, а майже 60 % дітей у віці від 2 до 14 років страждає від психологічного чи фізичного насильства в сім'ї [5, с. 6].

Звертаючись до спроби соціально-філософського осмислення проблеми упередження сімейного насильства та боротьби, ми виходимо із усвідомлення, що досліджувана проблема має актуальний, практично-орієнтований характер в умовах реалізації модернізаційного курсу України на шляху утвердження її європейського цивілізаційного проекту. Толерувати насилля в українських сім'ях, виходячи із зазначеного курсу, виглядає більше ніж неконструктивним.

При цьому, ми також хотіли би зазначити, що проблема сімейного насилля носить не тільки індивідуальний вимір як проблема порушення прав та свобод окремої особистості, але й несе потужний негативний вплив для соціального капіталу українського суспільства: високий рівень насилля в українських сім'ях логічно призводить до зростання кількості розлучень,

підвищує завантаженість на соціальні служби та інші державні органи тощо, та й, в цілому, сприяє підвищенню кількості психологічних травм у дітей та дорослих, утвердженню агресивних та нігілістичних світоглядних стратегій у жертв домашнього насилля, зростанню кількості та рівня жорстокості правопорушень тощо.

Логічним, виходячи із наведених вище фактів, виглядає твердження, що масова дисгармонія та прояви агресії у соціальному просторі української сім'ї порушують стабільність та злагодю в українському суспільстві в цілому.

Дослідниця Г. Горбова пише з цього приводу: «Варто зазначити, що справжні масштаби досліджуваного протиправного діяння неможливо відобразити в жодній статистиці. Це пов'язано з тим, що багато фактів насильства в сім'ї залишаються латентним явищем. Жертви насильства в родині не завжди звертаються до правоохоронних чи інших органів державної влади за допомогою, що пов'язано з різними причинами – страхом перед агресором у сім'ї, соромом за таке ставлення до себе близької людини, зневірою в діяльність правоохоронних органів, відчуттям «своєї власної провини» і відданості родині тощо» [5, с. 6-7].

Згідно відомостей National Coalition Against Domestic Violence (NCADV), у Сполучених Штатах існує наступна невтішна ситуація із домашнім насиллям:

- в середньому 20 людей фізично застосовують насилля до своїх партнерів щотижня. Це дорівнює цифрі понад 10 мільйонів жертв насильства щороку;
- одна із трьох жінок та один із чотирьох чоловіків зазнають фізичного знуцання від свого партнера;
- одна з п'яти жінок та один з семи чоловіків зазнають серйозного фізичного знуцання від свого партнера;
- одна з семи жінок та один з вісімнадцяти чоловіків переховувались. Жертви переховувались через те, що

побоювались, що вона / вона чи хтось із близьких постраждають або навіть будуть вбиті;

- у стандартний день, гарячі лінії домашнього насильства по всій країні отримують приблизно 20 800 викликів;
- наявність зброї в ситуації домашнього насильства збільшує ризик вбивства на 500%;
- насильство над партнером становить 15% від усіх насильницьких злочинів;
- насильство над партнером найчастіше зустрічається серед жінок у віці 18-24 років;
- 19% насильства над партнером передбачає було здійснено із використанням зброї [145].

Наведені вище цифри свідчать про надзвичайно високий рівень сімейного насилля навіть у такій економічно розвиненій державі, як Сполучені Штати Америки. Не маючи поточний показників рівня сімейного насилля у інших країнах, можна висунути тезу, що дані цифри для менш розвинених країн виглядають ще більш шокуючими.

До того ж, окрім економічного фактору, що може створювати загальний ландшафт для агресивних вчинків, не тільки у сімейному просторі, а й у інших сферах буття суспільства, у даних суспільствах можуть бути більш поширеними архаїчні, домодерні або ж релігійні практики, у яких існує жорсткий розподіл статусних ролей у сім'ї, та є легітимізованими насильницькі дії по з боку одних членів сім'ї то відношенню до інших.

Варто звернути увагу на той факт, що законодавство низки країн світу дистанційовано від необхідності забезпечувати відповідальність за здійснення актів агресії у сімейному середовищі, що істотно ускладнює спроби розв'язати цю нагальну проблему. Зрозуміло, що дана ситуація багато в чому детермінована соціокультурними та релігійними поглядами на інститут сім'ї. У низці країн відповідальність передбачена тільки за

низку специфічних актів насильства. За наявними даними, у більш ніж семидесяти країнах відсутні законотворчі ініціативи щодо боротьби із сімейним насильством, у порядку п'ятдесяти країнах відсутнє концептуальне звернення до проблем згвалтування у сім'ї.

Цікавою є більш детальна статистика, наведена на Інтернет-ресурсі «Насилля по відношенню до жінок у фактах та цифрах», де зазначається наступна недосконала ситуація із юридичним забезпеченням сфери протидії агресії у сім'ях як у розвинених країнах, так і у країнах, що розвиваються: «Лише в 16 країнах чинне законодавство окремо класифікує злочини, пов'язані з сексуальною агресією, і лише в трьох (Бангладеш, Швеція і США) насильство по відношенню до жінок виділяється в окрему категорію злочинів; у Болівії, Камеруні, Коста-Ріці, Ефіопії, Лівані, Перу, Румунії, Уругваї та Венесуелі насильник може уникнути покарання, якщо запропонує жертві одружитися та отримає її згоду» [93].

Стратегічним кроком у забезпеченні наскрізної стратегії подолання сімейного насилля, є модернізація законодавства у сфері забезпечення ізоляції та затримання того, хто вчиняє акт агресії. У зазначеному плані, евристичним кроком виглядає вибіркове застосування прогресивних досягнень європейської та американської законотворчості у сфері протидії сімейному насиллю, особливо, у сфері забезпечення ефективних механізмів ізоляції від сім'ї особи, яка вчиняє акти агресії. За цих умов, пише М. Євсюкова, «особа, яка постраждала і яка є жертвою, не змушена шукати притулок, поки інший член сім'ї заспокоїться та прийде до тями» [43, с. 359].

Хотілося би наголосити, що проблема сімейного насилля постає в якості не тільки складної теоретичної проблеми сучасного соціогумантіраного дискурсу, але є усвідомленим викликом для держав майже усього світу. Міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй, докладають зусилля для розв'язання проблеми пошуку законодавчих механізмів для упередження домашнього насильства.

Зокрема, у документації ООН пропонується стратегія модернізації законодавчої сфери протидії сімейному насиллю, надаються рекомендації органам державної влади (соціальним службам, правоохоронним органам тощо) відносно їх обов'язків із надання допомоги та, не менш важливо, здійснення превентивних заходів для зменшення рівня агресії у соціальному просторі сім'ї.

Дослідниця О. Горбова наголошує на можливостях правового регулювання у сфері сімейного насильства, здатних поставати реальними механізмами протидії проявам агресивності серед членів сім'ї: «У країнах англо-американського, романо-германського типу правових систем широко розповсюджені такі спеціальні заходи протидії насильству в сім'ї, що призначаються судом, як заборона входження до свого будинку (квартири), неможливість перебування біля нього ближче, ніж це встановив суд, обмеження контактів з дітьми, дружиною, іншою особою, потерпілою від насильства в сім'ї, заборона наближення до потерпілих осіб, зустрічі з ними й намагання контактувати з ними, використовуючи мобільні та інші способи зв'язку» [35, с. 9].

Авторка продовжує, що «важливою гарантією безпеки потерпілого від насильства в сім'ї є передбачення різних охоронних документів, так званих ордерів: надзвичайний та тимчасовий ордер у США; охоронний ордер, королівський судовий ордер захисту, ордер, що дає право на вхід у житло у Канаді; спеціальні постанови у Франції; охоронний або стримуючий ордери у Грузії; захисний припис та встановлення особливих вимог до поведінки особи, яка вчинила побутове насильство, у Республіці Казахстан. Зазначені ордери, приписи та охоронні документи дозволяють не лише терміново втрутитися в інцидент насильства і здійснити дієвий захист потерпілої особи негайно, а також і контролювати ситуацію у майбутньому та забезпечити охорону прав постраждалих осіб після вчинення акту насильства в сім'ї» [35, с. 9].

Нажаль, у нашій державі практика охоронних ордерів є досі не справдженою, значно ускладнюючи можливості правоохоронних та соціальних служб реально втрутитися в конкретний акт насильства та забезпечити високий рівень безпеки жертви та, що є не менш важливим, здійснювати моніторинг та централізований контроль у сфері протидії та запобіганню сімейним формам насильства на сучасному етапі розвитку правової системи України.

Розглянемо детальніше наявні у Польщі механізми подолання сімейного насилля, зважаючи ще й на той факт, що модернізаційний досвід цієї країни багато в чому виступає потенційним зразком для трансформаційних кроків в українському суспільстві на шляху утвердження європейських аксіологічних пріоритетів – саме з цих позицій цікавим для нашого дослідження є досвід Польщі у сфері протидії насильству в сім'ї.

У цьому плані із нами солідаризується Г. Горбова, зазначаючи успіхи цієї європейської країни у правовому забезпеченні процесів мінімізації насилля у соціальному просторі сім'ї: «Незважаючи на той факт, що Закон Польщі «Про протидію злочинам в сім'ї» прийнято 2010 року, у цій державі накопичено позитивний досвід в означеній сфері. Цей Закон передбачає новий дієвий захід протидії насильству у сім'ї – виселення агресора з місця спільного з жертвою проживання, якщо є підстави вважати, що є небезпека потерпілій особі. Також зазначений Закон передбачає можливість вилучення дитини із сім'ї ще до розгляду справи в суді, негайно, якщо є підстави вважати, що їй загрожує небезпека» [36, с. 213].

Саме у роботі зазначеної авторки розглянута правова «Сині Хартії», спрямована на забезпечення правоохоронними органами Польщі правопорядку у сім'ях, щодо яких зафіксовані ґрунтовні підозри щодо фактів сімейного насильства в сім'ї. Розглянемо детальніше зазначений

правовий механізм, описаний у дослідженні зазначеної вище авторки. Дана правова процедура, за Г. Горобовою, складається із наступних етапів:

1) виконання поліцейським завдань з протидії насильству в сім'ї та заповнення «Карти А», яку він передає черговому відділку Поліції. Останній доручає її передання дільничному чи поліціантові, який виконує обов'язки дільничного;

2) дільничний після отримання «Карти А» зобов'язаний у рамках процедури «Сині Хартії» щодо сім'ї, яка зазнала насильства, задокументувати виконані дії з метою моніторингу подальшої ситуації в сім'ї та запобігання загрозам, а також до ініціювання іншої допомоги, зокрема:

1) забезпечити безпосередній контакт з сім'єю, щодо якої розпочато процедуру «Сині Хартії», з метою отримання інформації про ситуацію в сім'ї, підтвердження застосування насильства в сім'ї, а також установлення характеру необхідної допомоги – одразу, або не пізніше ніж 7 днів від дня отримання «Карти А»;

2) здійснити передання жертвам насильства «Карти В», якщо не було можливості зробити це раніше, яку вона має заповнити самостійно; поінформувати про принципи отримання юридичного захисту, про організації та інституції, що надають допомогу, а також про можливість переказу через Поліцію органам влади й місцевого самоуправління чи суб'єктам, яким ті делегували реалізацію завдань у сфері протидії насильству в сім'ї, інформації про ситуацію в сім'ї і потребу надання їй допомоги;

3) забезпечити систематичні візити, принаймні раз на місяць, виявляючи стан безпеки членів сім'ї та поведінку виконавця насилля в сім'ї;

4) здійснювати проведення превентивних дій щодо кривдника в сім'ї, зокрема проведення профілактичних розмов із кривдником, а також його інформування про можливості проходження лікування чи

терапії та участі в корекційно-освітніх програмах для виконавців насильства;

5) передання оригіналів «Карти А» і додаткових важливих матеріалів до місцевих установ, які здійснюють підготовку до проведення в певній справі перевірок у випадку, коли є підстави припускати або ж підозрювати вчинення злочину, і одночасний збір копій матеріалів з метою подальшої реалізації процедури «Сині Хартії»;

3) завершення проведення процедури «Сині Хартії» щодо сім'ї, коли з наявної документації та отриманої інформації випливає, що в цій сім'ї вже не спостерігається явище насильства;

4) повідомлення дільничним про закінчення процедури особі, яка була визнана в процесі реалізації процедури «Сині Хартії» як жертва насильства [36, с. 213-214].

Насильство в сім'ї має негативний та, часом, довготривалий, вплив як на психологічно-емоційну сферу, та і на безпосереднє фізичне здоров'я людини. До переліку ключових наслідків насильства, зазвичай, відносять депресивні психологічні стани, набуту безпорадність, посттравматичний стресовий синдром, спалахи агресії, схильність до деструктивної та аутодеструктивної поведінки тощо. Зазначені явища виявляють себе в процесі соціальної взаємодії і можуть бути визначені при оцінюванні стану постраждалих в ході втручання.

Жертви насильства в сім'ї мають низку специфічних потреб, серед яких: потреба у захисті, потреба у спілкуванні та приналежності до соціальної групи; потреба у любові та прийнятті, у самоповазі та впевненості в собі; потреба у матеріальному забезпеченні, у подальшому працевлаштуванні для соціального забезпечення можливостей проживання окремо від кривдника; необхідність емоційної підтримки, потреба у лікуванні чи реабілітації, у самореалізації тощо [115, с. 108].

У зв'язку з цим основними послугами, яких потребують жертви насильства, є медичні, психологічні, просвітницько-інформаційні, соціально-побутові, юридичні, соціально-економічні, а також послуги з працевлаштування. Вони можуть бути надані через:

- забезпечення захисту від подальшого насильства;
- надання притулку для жінок і дітей, які опинились у загрозовій для життя та здоров'я ситуації;
- надання медичної допомоги;
- правову підтримку постраждалих осіб, зокрема, шляхом консультування, допомоги у судових процесах чи правовому супроводі у вирішенні питань із органами влади, соціальними службами тощо;
- психологічну консультаційну підтримку та соціальну роботу із особами, що зазнали насилля, допомогу їм у соціальній реінтеграції;
- роботу із клієнтами та членами їх сімей у питаннях корекції сімейних стосунків і профілактики нових випадків насильства в сім'ї;
- роботу із соціальними службами, правоохоронними органами, закладами освіти;
- координацію співпраці жертв насилля із органами охорони здоров'я щодо подальшого надання медичної та медико-психологічної допомоги [82].

Таким чином, соціальна деструктивність у сім'ї – це спрямованість людини на панування над іншим індивідом чи соціальною групою, бажання руйнувати усталені соціальні зв'язки та спричиняти усвідомлені чи неусвідомлені психотравми. Деструктивна поведінка являє собою тип руйнівної для людини поведінки, яку можна визначити як значне порушення загальноприйнятих соціальних, а також медико-психологічних норм, через що сильно страждає якість життя людини.

В умовах агресивного сімейного середовища, член сім'ї перестає критично сприймати та аналізувати власні вчинки, потрапляє у ситуацію неадекватного сприйняття того, що відбувається навколо, стає нездатним пропонувати конструктивні для налагодження сімейних взаємин моделі поведінки. Одним з проявів соціальної деструктивності й агресивної поведінки є насильство в сім'ях.

При цьому, ми погоджуємось із пропонованою Г. Горбовою тезою щодо потенціалу імплементації закордонного юридичного досвіду унормування проблеми насилля у сучасних сім'ях. На нашу думку, проте, із обов'язковою попередньою процедурою теоретичного обґрунтування потенціалу західних країн у соціокультурному ландшафті України, який би враховував і поточні особливості правового забезпечення у сфері протидії сімейному насиллю. Зокрема, ми погоджуємось, що евристичними можуть бути наступні кроки:

- запозичення позитивних підходів США, Канади, Польщі та інших країн у сфері протидії насильству в сім'ї в частині вилучення особи-агресора з місця спільного проживання з потерпілою особою на певний термін;
- запровадження такої важливої гарантії безпеки потерпілого від насильства в сім'ї, як надзвичайного охоронного ордеру, який дозволяє терміново втрутитися в інцидент насильства і здійснити дієвий захист потерпілої особи негайно;
- створення спеціального підрозділу поліції з протидії насильству в сім'ї;
- використання спеціальних електронних GPS-браслетів, за допомогою яких поліція отримує сигнал про те, що особа, яка вчинила насильство в сім'ї, наближається до потерпілого, і може негайно реагувати на це;
- запровадження кримінальної відповідальності за невиконання надзвичайного охоронного ордеру тощо [35, с. 9-10].

Зупинимось на особливостях соціального простору сім'ї, які дозволяють виокремити його із загального ряду соціальних груп, де може розгортатись феномен агресії. У соціальній групі, наприклад, трудовому колективі, зазвичай, домінує владний дискурс, бажання мати лідерську позицію в ній, а унормувати протиріччя, запропонувати раціональні механізми мінімізації та упередження агресії у соціальній групі виглядає здійсненим завданням в цілому. Зокрема, у попередньому підрозділі нам вдалося запропонувати стратегії мінімізації агресії у соціальних групах.

Разом із тим, у сім'ї як соціальній групі, реалізуються низка складних дискурсів із відповідними агресивними викликами (владного – за роль голови сім'ї; гендерного – у подружніх взаєминах та взаєминах із дітьми; ейджизму – у взаєминах між різними поколіннями тощо). Отже, сім'я є специфічним соціокультурним простором реалізації агресії, а пошук ефективних засобів її подолання носить набагато складніший характер.

Дослідники Н. Гнатюк та О. Василенко характеризують особливості сімейної агресії наступним чином: «На відміну від іншого виду насилля, домашнє насилля має свої особливості, а саме: це насилля між особами, які, як правило, залежать одна від одної; насильство в сім'ї завжди відбувається на відлюдді й протягом тривалого проміжку часу; це систематична дія, яка не з'являється зненацька та рідко буває одноразовим епізодом; має тенденцію динамічного деструктивного посилення; з точки зору винуватця є швидким і результативним способом досягнення мети з найменшими затратами» [34, с. 17].

Агресія у сім'ї як соціальній групі є однією із найбільш актуальних проблем соціально-філософського, психологічного, юридичного та інших дискурсів протягом багатьох років. Переважно, у цих дослідженнях чоловік постає у ролі агресора, а жінка та діти – у ролі його жертв. Виходячи із зазначеної, маскулінно забарвленої методологічної позиції,

розробляються стратегії мінімізації та унеможливлення проявів агресії у просторі сім'ї.

Разом із тим, на початку XXI ст., проблематика агресії у сім'ях отримує значної ревізії, привносячи до кола проблем таке явище, як ейджизм – дискримінацію за віковою ознакою, пониження гідності молодих людей більш дорослими та досвідченими (дискримінація молодості), або ж, навпаки (дискримінація старості).

Аби окреслити сутність феномену ейджизму та його потенціал для розв'язання агресивних колізій сімейного життя, звернемось до тези О. Зазуляк та Б. Мамчул: «Досліджуючи дискримінацію одних груп іншими, відомий американський геронтолог Роберт Батлер (директор Національного інституту старіння США) у 1969 році запропонував поняття «ейджизм». Негативне та зневажливе ставлення до літніх людей – наслідок диференціації соціальних статусів і вікової стратифікації в багатьох західних суспільствах і культурах, воно здійснюється та продовжує здійснюватись у відповідності з тими соціальними цінностями, які вважаються нормативними у тому чи тому суспільстві. Від вікової дискримінації не захищена жодна з вікових груп, проте зазвичай вона торкається людей старшого віку, саме в такому випадку говорять про вороже ставлення до людей похилого віку та до старості загалом» [43, с. 310].

У зазначеному сенсі, жертвами агресії когось із батьків можуть поставати «недосвідчені» діти. У інших випадках, діти можуть актуалізувати власні агресивні потенції, спрямовуючи їх в бік «несучасних» батьків. Даний аспект проблематики сімейної агресії значно розширює проблемне поле та, відповідно, ускладнює процеси теоретичних пошуків стратегій мінімізації агресії у сучасних сім'ях.

Цікаві акценти щодо проблеми дискримінації молоді більш дорослими членами, які можуть розширити кут зору на проблему сімейного насильства, викладено у дослідженні Д. Айві, Е. Вейлінг та

С. Харріса «Врятуємо молодь – дорослі вже прожили своє життя: ейджизм у подружній та сімейній терапії», де наголошується на потребі актуалізації складного індивідуального життєвого досвіду молоді у сімейному житті, які стримуються надмірно легітимізованими у сучасному суспільстві концептами «сімейної мудрості» старших поколінь [143]. Схожу тезу висуває Т. Айверсон, наголошуючи на тому, що ейджизм можна описати як негативні чи позитивні стереотипи, упередження та / або дискримінація (або прерогатива) старіння людей [143, с. 4].

Маємо визнати факт, що зазначені дослідницькі контексти змістовно представлені у сучасній західній філософській та психологічній традиції, інтерпретуючи у дослідженнях особливості дискримінацій у сім'ях, що мають місце у конкретних соціокультурних ландшафтах інших країн. Нажаль, у вітчизняній соціогуманітаристиці зазначені контексти є малодослідженими, проте, на нашу думку, саме вони й можуть постати евристичним підґрунтям для формулювання саме сучасних стратегій мінімізації агресії у соціальному просторі сім'ї, розширюючи та змістовно доповнюючи традиційні положення щодо агресії у сім'ях.

Отже, чи можемо ми стверджувати, що у вітчизняному дослідницькому полі дослідженими є феномени агресії як результату дискримінацій різного характеру у полікультурних, міжрасових сім'ях, що постає актуальним питанням, приймаючи до уваги глобалізаційний характер соціокультурних трансформацій по усьому світові? Нажаль, ні. Чи, наприклад, є якісно відрефлексованими у вітчизняній соціальній філософії питання агресії у неформальних сім'ях із нетрадиційними для України статусними ролями членів сімей (одностатеві шлюби тощо)? Нажаль, ні.

Методологічним орієнтиром зазначених досліджень має виступати усвідомлення факту, що у сучасній сім'ї як окремому соціокультурному феномені відбуваються змінюється статусна роль жінки у сім'ї – долаються гендерні стереотипи і сучасна українська жінка вже не є лише

хранительницею сімейного комфорту, берегинею. У соціокультурному просторі України починають толеруватись одностатеві шлюби (шлюб не у вузькому правовому, а у широкому сенсі), наближаючись до європейських світоглядних принципів у розумінні сутності сім'ї. Проте, до зазначених шлюбів не може бути застосований увесь теоретичний спадок напрацювань в галузі подолання сімейної агресії.

Перелічені та інші факти ставлять під знак питання ефективність традиційних стратегій упередження агресії у сім'ї, актуалізуючи потребу соціально-філософського обґрунтування оновлених стратегій подолання агресії у сім'ї з урахуванням викликів поточної соціокультурної динаміки., українське суспільство поки що не змогло запропонувати нових стратегій упередження агресії у сім'ї, ефективних для специфічного українського соціокультурного ландшафту.

Ми наголошуємо, що саме соціально-філософський аналіз здатен проникнути у зміст протиріч між сучасними викликами інституту сім'ї та українською сімейною традицією із відповідними статусними ролями батька, матері тощо. На нашу думку, дистанціюючись від сучасних викликів соціокультурної динаміки інституту сім'ї та не враховуючи специфічний український культурний ландшафт, формулювання стратегій мінімізації агресії у соціальному просторі сучасної сім'ї не може інтерпретуватись як успішний в плані теоретичного розв'язання цієї надзвичайно актуальної проблеми.

Підбиваючи підсумки підрозділу, сформулюємо низку теоретичних положень. У соціальній групі, зазвичай, домінує владний дискурс, бажання мати лідерську позицію в ній. Відповідно, унормувати протиріччя, надати раціональні механізми мінімізації та упередження агресії у соціальній групі виглядає здійсненим завданням. В той самий час, у сім'ї як соціальній групі, реалізуються низка складних дискурсів із відповідними агресивними викликами (владного – за роль голови сім'ї; гендерного – у подружніх взаєминах та взаєминах із дітьми; ейджизму – у взаєминах між

різними поколіннями) тощо. Отже, сім'я є специфічним соціокультурним простором реалізації агресії, а пошук ефективних засобів її подолання носить набагато складніший характер.

Окрім цього, у сім'ї, як окремому соціокультурному феномені, в умовах сучасних соціокультурних трансформацій, відбуваються складні процеси (змінюється статусна роль жінки у сім'ї; виникають одностатеві сім'ї; трансформуються компенсаторні функції сім'ї тощо), що призводить до набуття традиційними стратегіями упередження агресії у сім'ї неефективного статусу. У підрозділі вдалося продемонструвати, що, наближаючись до світових цивілізованих стандартів у розумінні сутності сім'ї, українське суспільство поки що не змогло запропонувати нових стратегій упередження агресії у сім'ї, ефективних для специфічного українського соціокультурного ландшафту.

Висновки до другого розділу

У другому розділі було послідовно розглянуто проблеми виявлення специфіки агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії, розкриттю сутності мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі та обґрунтуванню механізмів його мінімізації, а також спробі концептуалізувати особливості феномену агресії у соціокультурному просторі сім'ї.

Початок розділу було присвячено спробі виявити специфіку агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії. Зокрема, предметом аналізу постали особливості агресивної взаємодії у системі «особистість-особистість» в умовах сучасної соціокультурної динаміки. Зважаючи на характер трансформаційних процесів, що охоплюють переважну більшість сфер буття людини, методологічним орієнтиром розгортання частини дослідження постало твердження, що ключовими детермінантами динаміки трансформаційних процесів виступають складні процеси глобалізації та антиглобалізації, а також зрушення, пов'язані із утвердженням постіндустріального (інформаційного, знаннєвого, мережевого, смарт тощо) суспільства. Ускладнений, суперечливий характер зазначені процеси носять у соціокультурному просторі України, посилюючись особливостями модернізації українського суспільства, пов'язаними із подоланням пострадянської (постколоніальної, посттоталітарної, посткомуністичної тощо) спадщини.

Ставлячи за мету здійснити «огляд порядку денного» не тільки сучасних особливостей агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії, але й стратегій її мінімізації та упередження, вдалося продемонструвати, що сучасна доба є носієм широкого спектру чинників, здатних розширити традиційні уявлення щодо агресії, здатної актуалізуватись у процесах міжособистісної взаємодії. Зокрема, традиційні детермінанти актуалізації агресії (за К. Лоренцом, З. Фройдом та ін.), пов'язані зі зміною статусних ролей, вродженою потребою панування,

психічними патологіями тощо, доповнюються гострими протиріччями, які виникають у боротьбі дискурсів глобалізації та антиглобалізації, традицій та інновацій, модернізації та демодернізації тощо, носіями яких є конкретні особистості. Зазначений факт актуалізує проведення масштабних досліджень щодо можливостей мінімізації агресії при взаємодії у системі «особистість-особистість», враховуючи суперечливий характер соціокультурної динаміки в українському суспільстві, в яких би плідно були застосовані методологічні підходи сучасних глобалізаційних теорій, суспільних концепцій (інформаційне суспільство тощо), постколоніальних студій та ін.

Далі авторка ставила за мету розкрити сутність мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі та обґрунтувати механізми його мінімізації. Соціально-філософська концептуалізація сутності мобінгу як агресії у соціальній групі (агресивних стратегій спілкування, прагнення перерозподілу статусних ролей тощо), яка систематично реалізується одним або більше членом соціальної групи у формі фізичного та психологічного тиску дозволила обґрунтувати механізми його мінімізації. Зокрема, розглянувши форми прояву мобінгу (горизонтальний та вертикальний, свідомий та стихійний тощо), були обґрунтовані ключові елементи механізму, здатного постати ефективним інструментом мінімізації проявів цієї форми агресивної поведінки. Вдалося продемонструвати, що основу механізму мінімізації мобінгу складають підходи щодо підвищення рівня раціоналізації інтерперсональної взаємодії у соціальній групі, зокрема, забезпечення взаємодії у соціальній групі на визнаних усіма членами групи засадах, адекватності оцінки результатів діяльності тощо.

Також важливою складовою механізму складає створення умов для об'єктивної самооцінки усіх членів соціальної групи, які б сприяли подоланню комплексів, низької чи, навпаки, завищеної самооцінки членів соціальної групи тощо. Важливе місце у забезпеченні

неагресивної інтерперсональної взаємодії у соціальній групі відводиться створенню можливостей для самореалізації особистості, що забезпечується прозорою системою ієрархій та статусів у групі, високою «проникненістю» соціальних рівнів (можливості справедливо отримати вищу статусну роль).

Особлива увага для забезпечення мінімізації мобінгу відводиться потребі реалізації принципів «м'якого менеджменту» – створення сприятливого психологічного клімату у соціальній групі, дистанціювання від авторитарних (репресивних) управлінських стилів тощо), а також потребі у постійній діагностиці агресивних світоглядно-психологічних орієнтацій членів соціальної групи із подальшим та унеможливленням їх актуалізації.

Остання частина розділу концептуалізує особливості феномену агресії у соціокультурному просторі сім'ї. У соціальній групі, зазвичай, домінує владний дискурс, бажання мати лідерську позицію в ній. Відповідно, унормувати протиріччя, надати раціональні механізми мінімізації та упередження агресії у соціальній групі виглядає здійсненим завданням. В той самий час, у сім'ї як соціальній групі, реалізуються низка складних дискурсів із відповідними агресивними викликами (владного – за роль голови сім'ї; гендерного – у подружніх взаєминах та взаєминах із дітьми; ейджизму – у взаєминах між різними поколіннями) тощо. Отже, сім'я є специфічним соціокультурним простором реалізації агресії, а пошук ефективних засобів її подолання носить набагато складніший характер.

Окрім цього, у сім'ї, як окремому соціокультурному феномені, в умовах сучасних соціокультурних трансформацій, відбуваються складні процеси (змінюється статусна роль жінки у сім'ї; виникають одностатеві сім'ї; трансформуються компенсаторні функції сім'ї тощо), що призводить до набуття традиційними стратегіями упередження агресії у сім'ї неефективного статусу. У розділі вдалося продемонструвати, що,

наближаючись до світових цивілізованих стандартів у розумінні сутності сім'ї, українське суспільство поки що не змогло запропонувати нових стратегій упередження агресії у сім'ї, ефективних для специфічного українського соціокультурного ландшафту.

Список літератури до другого розділу

1. Адамчук О. В. Поради керівнику щодо попередження та подолання мобінгу серед підлеглих [Електронний ресурс]. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrps_2014_2_15 (дата звернення: 18.06.2017).
2. Агрессия / Военный энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, РИПОЛ КЛАССИК, 2001. Том 1. С. 34.
3. Агрессия / Политология: Энциклопедический словарь. М. : Моск. коммерч. ун-та, 1993. С. 18.
4. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Фонд «За экономическую грамотность», 1995. 296 с.
5. Адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї: монографія / Ганна Олександрівна Горбова, Валентин Васильович Галуцько. Київ: Інститут публічного права, 2016. 226 с.
6. Ананьїн В. О. Насильство як явище у вимірах філософського аналізу [Електронний ресурс]. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ: Центр духовної культури. 2005. № 48. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Ananin.htm (дата звернення: 15.08.2015).
7. Англо-український та українсько-англійський словник. 2-е вид., випр. та доп. Київ, 2006. 784 с.
8. Андрущенко В. П. Світанок Європи: Проблема формування нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття. К.: Знання України, 2011. 1099 с.
9. Андрущенко Т. І. Естетичне як соціокультурний феномен (філософсько-історичний аналіз): дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2008. 371 арк.
10. Аристотель. Метафизика. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. 232 с.
11. Ахимса [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ахимса> (дата звернення: 11.04.2016).

12. Балашова А. Д. Актуальні питання філософії діалогу в контексті розвитку художньої освіти молоді в Україні у XXI ст. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.stationline.org.ua/pedagog/104/18204-aktualni-pitannya-filosofi%D1%97-dialogu-v-konteksti-rozvitku-xudozhno%D1%97-osviti-molodi-v-> (дата звернення: 05. 06. 2016).
13. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва : Апрель Пресс : Эксмо–Пресс, 2000. 508 с.
14. Басс А. Психология агрессии. Вопросы психологи журнал, 1967. Вып 3. С. 60–67.
15. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1979. 424 с.
16. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. К. : Видавничий центр «Академія», 2004. 342 с.
17. Бельх–Силаев Д. В. Проблема моббинга в работах зарубежных исследователей. Юридическая психология. 2008. № 1. С. 46–48.
18. Берковиц Л. Агрессия : причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм – Еврознак, 2002. 512 с.
19. Блага А. Б. Дослідження соціальної природи насильства [Електрон. ресурс]. URL: http://www.pap.in.ua/3-2_2013/8/Vlaha%20A.V.pdf (дата звернення: 14.11.2015).
20. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. СПб. : Прайм – Еврознак, 2008. 868 с.
21. Буден Б. Зона переходу. Про кінець посткомунізму / пер. з нім. Нелі Ваховської. Київ: Медуза, 2013. 224 с.
22. Бут В. В. Конструкт «людської деструктивності» як предмет соціально-філософського аналізу. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2013. Вип. 52. С. 89-99.
23. Бэрн Р. Агрессия. СПб. : Питер, 2000. 352 с.
24. Ваниорек Л. Моббинг: когда работа становится адом. Москва : Интерэксперт, 1996. 166 с.
25. Вашкевич В.М. Исторична свідомість молоді: політологічний концепт. К.: Світогляд, 2005. 288 с.

26. Вельдер Р. К вопросу о познавательной агрессивности. *Общественные науки и современность журнал*, 1993. – Вип. 3–4. – С. 183–190.
27. Вернидуб Р. М. Наука і освіта у просторі педагогічного університету: монографія. Київ; Херсон: Гринь Д С., 2014. 415 с.
28. Воронкова В. Г. Формирование нового мировоззрения, нового человека, нового общества будущего. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2013. Вип. 3. С. 69-80.
29. Гегель Г. В. Ф. *Философия религии*. Москва : Мысль, 1975. 532 с.
30. Герасимова Е.М. Економічне знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз (Монографія). Чернігів: ЧДІЕУ, 2008. 336 с.
31. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия. *Вопросы философии*. 1992. № 3. С. 52-64.
32. Гірняк К. Вплив мобінгу на формування системи управління персоналом [Електронний ресурс]. URL: <http://nvlvet.com.ua/index.php/journal/article/download/196> (дата звернення: 05. 07. 2015).
33. Глоссарий психологических терминов / Под ред. Н. Губина. М.: Наука, 1999. 512 с.
34. Гнатюк Н. І., Василенко О. М. Проблема насильства в сучасній сім'ї: теоретичні аспекти. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2014. № 1. С. 17-19.
35. Горбова Г. О. Адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07; Нац. авіац. ун-т. Київ, 2016. 17 с.
36. Горбова Г. О. Зарубіжний досвід у сфері протидії насильству в сім'ї (на прикладі окремих країн Європи) [Електронний ресурс]. URL: http://www.lj.kherson.ua/2015/pravo03-2/part_3/54.pdf (дата звернення: 02.03.2016)
37. Гребенюк М. О. Щодо розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_71_55 (дата звернення 10.06.2017).
38. Губин Г. Д. Русская культура и феномен насилля. *Русская культура и феномен насилля. Вопросы философии*. 1995. № 3. С. 3–5.

39. Гусейнов А. А. Понятие насилия [Электрон. ресурс]. Философия, наука, цивилизация. Москва, 1999. URL: <http://guseinov.ru/publ/nasilie.html> (дата звернення: 06. 10. 2016).
40. Дзвінчук Д. І. Глобальні виклики та освіта: криза ідентифікації чи розвій етнічної самобутності. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 86. С. 284-287.
41. Дзвінчук Д. І., Малімон В.І. Особливості виховання дітей і молоді в умовах соціальної нерівності. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 54. С. 431-436.
42. Ефроимсон В. Н. Генетика этики и эстетики. М.: Прогрес, 1995. 244 с.
43. Євсюкова М. Аналіз змін до законодавства України щодо протидії насильству в сім'ї. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов: матеріали міжнар. наук.-прак. конф., Київ, 4 грудня 2009 р. Київ: ДНДІ МВС України, 2009. 359 с.
44. Жижко Т. А. Теоретичні засади розвитку університетської освіти: європейський контекст: дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.10; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 401 арк.
45. Зазуляк О., Манчул Б. Філософська інтерпретація консюмеризму в контексті сучасного розвитку суспільства. Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. 2014. Вип. 706-707. С. 310-313.
46. Замятіна Н. В., Долга Г. В. Теоретичні аспекти явища мобінгу у трудових колективах. Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. 2015. Вип. 3. С. 98-106.
47. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Изд. центр Академия, 2004. 288 с.
48. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб. : Питер, 2000. 512 с.

49. Исаченко Н.Н. Рессентиментное состояние современного общества [Электронный ресурс]. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/ressentimentnoe-sostoyanie-sovremennogo-obschestva> (дата обращения: 12.10.2016).
50. Каннабих Ю. История психиатрии : репринтное изд-е. Москва : ЦТР МГП ВОС, 1994. 528 с.
51. Кант И. Религия в пределах только разума. Москва : Мысль, 1966. 712 с.
52. Качанова Ю. В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Соціологія. Одеса, 2011. Т. 156, Вип. 144. с. 29–32.
53. Качмар О.В. Агресія як вияв тваринного первня в людині. Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. Чернівці, 2014. Вип. 726-727. С. 149-153.
54. Качмар О.В. Евристичний потенціал етологічної концепції агресивності особистості. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 91(12). С. 268-272.
55. Качмар О.В. Агресія як соціальний феномен. Нова парадигма: журнал наукових праць. Київ, 2014. Вип. 125. С. 197-205.
56. Качмар О. В. Онтологічні засади феномена соціальної агресивності. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Філософія. Харків, 2015. Вип. 44. С. 242-252.
57. Качмар О.В. Тролінг як форма соціальної та індивідуальної агресії у віртуальних мережах. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 109(6). С. 147-150.
58. Качмар О.В. Пасивна агресія: особливості та шляхи протидії. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська АН. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 114 (11). С. 192-195.

59. Кивлюк О. П. Інформаційна педагогіка: філософія, теорія, практика. К.: Вид-во УАН ВІР, 2011. 334 с.
60. Кинг М. Л. Паломничество к ненасилию [Электронный ресурс]. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/King_PalomNenasil.php (дата звернення: 12.04.2016).
61. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка : поняття та ознаки. Вісник Академії адвокатури України. Київ, 2011. Випуск 3. С. 109–122.
62. Кириленко М. Мобінг [Електронний ресурс]. URL: <http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/mobing.html> (дата звернення: 15.07.2015).
63. Клепко С. Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм знання. К.; Полтава: [б.в.], 1998. 358 с.
64. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений. Москва : Прогресс, 1979. 504 с.
65. Коломієць О. Г. Філософська парадигма упередження агресивності у сучасному суспільстві: дис. ... докт. філософ. наук: 09.00.03 / О. Г. Коломієць ; наук. консультант В. П. Андрущенко; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Київ, 2015. 396 с.
66. Комлев Ю. Ю. Социология девиантного поведения : Учебное пособие. Казань : КЮИ МВД России, 2006. 222 с.
67. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом: навчально–методичний посібник / А. Й. Капська, Л. В. Долинська, О. Г. Карпенко, В. С. Филипчук; За ред. А. Й. Капської. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 87 с.
68. Кондаков И. М. Психология. Иллюстрированный словарь. Спб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2007. 783 с.
69. Корабльова О. О. Вплив мобінгу на формування та соціалізацію особистості [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Znpkhist_2014_2_30.pdf (дата звернення: 15.03.2016).
70. Корабльова О. О. Причины возникновения мобінгу як соціально-педагогічної проблеми школярів підліткового віку [Електронний ресурс]. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 16.12.2015).

71. Кордуэлл М. Психология. А – Я : Словарь–справочник. Пер. с англ. К. Ткаченко. М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. 448 с.
72. Кравченко А. Архетип учителя: ідея, образ, відповідальність: монографія. Львів: Вид-во «Ліга-Прес», 2013. 421 с.
73. Кречмер Э. Медицинская психология. Москва: Жизнь и знание, 1998. 232 с.
74. Курьянович А. В. Инвективные речевые жанры в пространстве современной межличностной коммуникации. Вестник ТГПУ : Серия Гуманитарные науки (Филология). 2005. Вып. 3 (47). С. 110-115.
75. Кушерець В. І. Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій. К.: Знання України, 2002. 248 с.
76. Куцепал С. В. Онтологія в сучасній французькій філософії: дис... д-ра філос. наук: 09.00.05; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2005. 380 арк.
77. Лагутіна І. В. Моббінг на робочому місці : правовий аспект [Електронний ресурс]. URL : <http://www.apdr.in.ua/v57/18.pdf> (дата звернення: 08. 06. 2016).
78. Левинас Э. Избранное : трудная свобода. Москва : РОССПЭН, 2004. 752 с.
79. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. М. : Просвещение, 1964. 200 с.
80. Левитов Н. Д. Психическое состояние агрессии. Вопросы психологи, 1972. Вып. 6. С. 168–173.
81. Левитов Н. Д. Психология подростка и воспитание его в семье. М. : Знание, 1958. 32 с.
82. Левченко К. Повноваження органів охорони здоров'я у впровадженні роботи із попередження насильства в сім'ї [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkawk_2015_2_19 (дата звернення: 18.07.2015).
83. Лелека О. В. Деконструкція зла: соціальна трансформація від радикального до банального: дис. на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / М-во освіти і науки України, НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 187 с.
84. Марк Аврелий. Размышления. Санкт Петербург : Эксмо, 2008. 224 с.

85. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек. Исследование идеологии индустриального общества. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2002. 526 с.
86. Маслоу А. Мотивация и личность. Спб. : Питер, 2008. 352 с.
87. Массалова А. Точка зрения. Махатма Ганди и Лев Толстой: история переписки [Электронный ресурс]. URL: <http://vegjournal.ru/filosofiya/tochka-zreniya/586-makhatma-gandi-i-lev-tolstoy-istoriya-perepiski.html> (дата звернення: 13. 06. 2016)
88. Махатма Ганди. Революция без насилия. Москва: Изд-во Алгоритм, 2012. 480 с.
89. Москаєва О. О. «М'який» менеджмент в контексті управлінських стратегій сучасності (соціально-філософський аналіз). Автореферат дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.03 / Національний пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2017. 21 с.
90. Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід- суспільство» (філософсько- культурологічний аналіз): дис... д-ра філос. наук: 09.00.03; Житомирський інженерно-технологічний ін-т. Житомир, 1999. 362 с.
91. Мышление : процесс, деятельность, общение. / Отв. ред. А. В. Брушлинский. Москва : Наука, 1982. С. 37.
92. Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. Москва : URSS, 2008. 256 с.
93. Насилие в отношении женщин в фактах и цифрах [Электронный ресурс]. URL : http://www.nasiliestop.ru/inf_mat.php (дата звернення: 14. 05. 2015).
94. Насильство у сім'ї як соціальна проблема в Україні [Електронний ресурс]. URL: <http://rogachik.just.ks.ua/yuridichnarubrika/nasilstvo-u-simyi-yak-sotsialna-problema-v-ukrayini.html> (дата звернення: 16. 03. 2015).
95. Ницше Ф. Генеалогия морали. Москва : Мысль, 1990. 829 с.
96. Педагогика ненасилия / Составитель Аннеми Петерс. Санкт-Петербург: Тускарора, 2008. 192 с.
97. Петушкова Л. А. Ненасильницьке спілкування як технологія побудови діалогу працівника соціальної сфери з клієнтом. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2016. № 1. С. 64–65.

98. Потапчук Є. М., Адамчук О. В. Особливості попередження та подолання мобінгу у колективі. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. 2009. Вип. 23. С. 60-63.
99. Пригожин И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени. Москва, 1994. 240 с.
100. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України [Електронний ресурс]. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2789-14> (дата звернення: 14. 12. 2016).
101. Психические расстройства и расстройства поведения (F00 – F99). (Клас V МКБ–10, адаптированный для использования в Российской Федерации) / Под. общ. ред. Б. А. Казаковцева, В. Б. Голланда. Москва : Минздрав России, 1998. 512 с.
102. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. Психологический журнал, 1996. № 5. Т. 17. С. 3-9.
103. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : в 2 кн. Москва: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006. Кн. 1. 383 с.
104. Роджерс К. Взгляды на психотерапию. Становление человека. Пер. с англ. М. М. Исениной. Москва : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. 480 с.
105. Розенберг М. Язык жизни. Ненасильственное общение. София, 2009. 272 с.
106. Розова Т. В. Утопия как социокультурный феномен: дис... д-ра филос. наук: 09.00.03; Ин-т философии НАН Украины. К., 1997. 310 с.
107. Савельев В.Л. Діалектика термінологічної взаємодії. Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2014. №46. С. 205-215.
108. Садохин А. П. Межкультурная компетенция и компетентность в современной коммуникации (опыт системного анализа). Общественные науки и современность. 2008. № 3. С. 156-166.
109. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессивности. Москва: Смысл, 2007. 300 с.
110. Свириденко Д.Б. Потенціал педагогіки трансгресії в епоху глобалізації. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Науковий вісник:

- Зб. наук. праць. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 88 (9). С. 128-132.
111. Свириденко Д.Б. Феномен віртуальної реальності як інституціональний чинник інформаційного суспільства. Наукові записки КУТЕП: Збірник наукових праць. Серія: філософські науки. Київ: КУТЕП, 2010. Вип. 7. С. 197-208.
112. Сердюк О. І. Мобінг як деструктивне явище в креативному колективі, що гальмує інноваційний розвиток підприємства [Електронний ресурс]. URL: <http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/GCH/2013/GCH113/pdf/08.pdf> (дата звернення: 11.09.2015).
113. Словарь-справочник родителей, имеющих детей с ограниченными возможностями. Под ред. Л. Г. Гуслияковой, С. Г. Чудовой. Барнаул, 2001. 92 с.
114. Сорока О. В. Сутність, наслідки та профілактика мобінгу у трудових колективах [Електронний ресурс]. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer30/1051.pdf> (дата звернення: 13.05.2016).
115. Стандарти надання соціальних послуг особам, які постраждали від насильства в сім'ї: міжнародний досвід та рекомендації для України / наук. ред. О. Кочемировська; заг. ред. С. Павлиш. Київ- Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. 228 с.
116. Терепищій С.О. Сучасні освітні ландшафти: монографія. Київ: Фенікс, 2016. 308 с.
117. Толстой Л. Н. Исповедь. Собр. соч.: в 20-ти томах. Москва, 1960–1965. Т. 16. 559 с.
118. Тучак М. О. До питання про вдосконалення правового регулювання попередження насильства в сім'ї. Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. Одеса, 2003. № 4. С. 66-69.
119. Фельдман О. Б. Альтруїзм та егоманія : роздуми над реаліями сучасного суспільного життя та перспективи людини. Харків : В. В. Кудлай, 2012. 220 с.
120. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник. Пер.с англ. и нем. общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.

121. Фреїк Н. Д. Ентропія й філософські аспекти живого. Фізика й хімія твердого тіла, 2011. № 4. С. 1107–1111.
122. Фрейд З. Я и Оно. Москва : Азбука, 2014. 288 с.
123. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с нем. Э. Телятниковой. Москва : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. 635 с.
124. Фромм Э. Бегство от свободы. Пер. с англ. Г. Ф. Швейника. М.: АСТ, 2011. 175 с.
125. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда. Москва : АСТ, 2000. 448 с.
126. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. Львів : Кальварія, 2005. 243 с.
127. Фуркало В. І. Філософський аналіз проблеми насильства і ненасильства в суспільному розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / М-во освіти і науки України, Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1998. 20 с.
128. Холличер В. Человек и агрессия. Москва, 1975. 273 с.
129. Шаблінський І. «Агресія» і «насильство» – поняття не тотожні. Політ. менеджмент, 2004. № 5. С. 89-93.
130. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2005. 640 с.
131. Шибутани Т. Социальная психология. Ростов–на–Дону : Феникс, 2002. 544 с.
132. Яковлев А. М. Преступность и социальная психология: социально–психологические закономерности противоправного поведения. Москва : Юридическая литература, 1971. 248 с.
133. Ясперс К. Общая психопатология. Москва : Практика, 1997. 1053 с.
134. Яценко Т. С. Глубинная психология. Агрессия : психодинамическая теория и феноменология. Київ : Вища школа–XXI, 2010. С. 60-68.
135. Brunner H. G. et al. Abnormal behavior associated with a point mutation in the structural gene for monoamine oxidase. Sci, 1993. V. 262. 578 p.

136. Buss A. Some determinants of rigidity in discrimination reversion leaning. *Exp. Psycho.* 1952. Vol. 44. P. 222–227.
137. Buss A. *The psychology of aggression.* New York: Wiley, 1961. 325 p.
138. DiLalla L. F. & Gottesman, I. I. Biological and genetic contributors to violence. *Widom's untold tale. Psychological Bulletin.* P. 127-131.
139. Dollard J. L. *Frustration and Aggression.* New Haven : [w. r.], 1939. 387 p.
140. Feshbach N. The Relations Between Empathy and Aggression in Two Age Group. *Developmental Psychology.* 1973. № 1. P. 186–191.
141. Goldberg E. *The Executive Brain : Frontal Lobes and the Civilized Mind.* New York : OxfordUniversityPress, 2002. 272 p.
142. Habermas J. *Der gespaltene Westen. Kleine politische Schriften X.* Frankfurt am Main, 2004. 429 p.
143. Iversen T. N., Larsen L., Solem P. E. A conceptual analysis of Ageism. *Nordic Psychology.* 2009. Vol. 61. Issue 3. P. 4-22.
144. Leymann Heinz [Electronic resource]. URL: <http://www.mobbingportal.com/leymanh.html> (дата звернення: 21.07.2015).
145. National Coalition Against Domestic Violence (NCADV) [Electronic resource]. URL : <http://www.www.ncadv.org> (дата звернення: 02.11. 2015).

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ МІНІМІЗАЦІЇ АГРЕСІЇ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Ритуал та антропотехніка як засіб управління агресією

Третій розділ дисертаційного дослідження присвячено аналізу соціальних практик мінімізації та упередження агресії у сучасному суспільстві шляхом послідовного вирішення дослідницьких завдань, спрямованих на виявлення потенціалу ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії; на аналіз ролі мистецтва як чинника упередження агресивності та розкриття можливостей соціального катарсису у розв'язанні конфліктів; на демонстрацію специфіки релігії як детермінанти рівня агресивності у сучасному суспільстві. Ми усвідомлювали, даний перелік соціальних та антропологічних практик не має претензій на повноту, проте, на нашу думку, саме вони постають ключовими та заслуговують окремої уваги.

У даному підрозділі нами досліджується потенціал ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії. На нашу думку, ритуал та антропотехніка (концепт, що набув популярності у результаті антропологічного повороту у сучасній філософії) як впорядковані набори дій, що мають змістовну логіку, можуть бути інструментом або недопущення актуалізації агресивних проявів у бутті людини, або ж засобом послідовного викорінення агресивних світоглядних орієнтацій та габітусів. Отже, розглянемо послідовно можливості ритуалу та, у другу чергу, антропотехнік, у подоланні агресії у сучасному світі.

Нові умови життєдіяльності суспільства вимагають змін у динаміці вдосконалення людських стосунків, розвитку культури спілкування, що сприяє утворенню нових форм комунікації. Спілкування – це умова й універсальний спосіб існування людини та суспільства, у процесі якого відбувається обмін досвідом, матеріальними й духовними цінностями,

вибудовуються загальні норми, принципи, ідеали, погляди в різних сферах життєдіяльності.

При цьому, що для учасників спілкування неабияку важливість має гарне володіння засобами мови, завдяки яким реалізуються комунікативні акти. При цьому, мова йде про необхідність попереднього осягнення загальних теоретичних знань про мову (фонетика, лексика тощо).

Задля унеможливлення актуалізації агресії у комунікативних актах, безпосередні учасники спілкування мають вміти застосовувати на практиці наявні теоретичні знання: людина може свідомо використовувати інструментальні можливості для актуалізації внутрішніх агресивних інтенцій у вигляді мовної агресії, проте, вона може постати несвідомим ініціатором акту агресії через просте недотримання правил сполучення слів, незнання семантичного навантаження якихось висловів, спотворення смислів через невміння структурно виражати думки тощо. Має враховуватись, що людська комунікація має впорядкований, ритуалізований характер.

Протягом свого існування людство виробило різні способи спілкування, які, відбиваючи об'єктивні потреби колективного способу життя людей, ставали все більш різноманітними в міру розвитку самого суспільства. Будучи традиційними цінностями, вони становлять духовний фундамент життя, історії та культури людського суспільства. Цей процес пов'язаний зі створенням нових ритуалів, що також, як і багато століть назад, фіксують та оформляють ціннісний потенціал через систему стійких повторюваних колективних дій ритуального характеру [53].

Ритуал як філософську та культурологічну проблему вперше спробував концептуально дослідити Е. Дюркгеймом. У його працях було сформульовано авторську класифікації ритуалів крізь інтерпретацію в них понять сакрального та профанного. Саме дана класифікація лягла у основу подальших досліджень Е. Гофмана, А. Радкліффа-Брауна та інших представників функціоналістського напрямку розуміння сутності ритуалу,

а також була розвинута у роботах З. Фрейда, Е. Фромма, К.-Г. Юнга як представників психоаналітичної традиції дослідження феномену ритуалу у людській культурі.

Пізніше, у середині ХХ ст., природа ритуала була проінтерпретованою з застосуванням підходів структуралістського напрямку (К. Леві-Стросс, В. Тернер). Структуралістський методологічний інструментар дозволив розглянути ритуалізовані практики в якості інформаційної (символічної) структури. мову, елементарними структурами якої є символи. Культурологічна, філософсько-антропологічна інтерпретація ритуала рельєфно представлена роботами М. Еліаде, Г. Зіммеля, Е. Кассіра та ін.

В архаїчному дописемному суспільстві ритуал виконував особливо важливу, можна сказати, одну з найбільш значущих функцій: він виступав способом закріплення норм і правил поведінки. За його допомогою здійснювалося спілкування в архаїчних співтовариствах, засвоєння його аксіологічних детермінант. Із появою писемності виникає текст, що в традиційній культурі починає витісняти ритуал, стаючи «охоронцем найбільш важливих знань і змістів, які мають сакральний статус» [83, с. 117]. Письмова культура робить можливою міжлюдську комунікацію, що виступає своєрідною опозицією усній культурі із її діалектами та семантичними розходженнями.

У її рамках кристалізуються засади національної культури, яка консолідує у собі символи, вірування, цінності, норми та взірці поведінки, які характеризують людське співтовариство в тій або іншій країні. Під впливом сучасної теорії інформації та лінгвістики сьогодні ритуал варто розглядати як комунікативний акт. У результаті цього, теорія протиставлення раціонального й ірраціонального в ритуалі одержує продовження: англійський антрополог у галузі дослідження ритуалу Е. Ліч наполягає на тому, що ритуальна дія виконує експресивну сигніфікативну функцію [51].

Г. Пеннер у Британській Енциклопедії дає таке визначення: «Ритуал – це виконання обрядових дій, передбачених традиціями або санкціонованих священиком. Ритуал є специфічним, демонстративним способом поведінки, характерним для будь-якого суспільства. Таким чином, можна розглядати ритуал як спосіб визначення або зображення людей» [92]. В інших словникових джерелах ритуал, зазвичай, окреслюють як закріплений у культурному плані впорядкований, передбачуваний набір дій, легітимізований певною соціокультурної чи релігійною традицією, у виконанні якого, проте, часто складно визначити кінцеву раціональну мету. Із поняттям «ритуалу» часто синонімічно вживають такі поняття, як «церемонія», «обряд», «звичай», «етикет» тощо.

Як зазначає В. Ємельянов, у сучасній культурі слово «ритуал» вимовляється так само часто, як і саме слово «культура». Кажуть, що ритуал – це обряд, ритуал – це магія, ритуал – основа всіх релігій, ритуал – це синонім етикету і хороших манер і що вся культура людства починається з ритуалу. Поняття ритуалу у повсякденній свідомості пов'язано зі святом і скорботою, з будь-якою церемонією, а якщо узагальнити, то це вибудовування подій життя в певному порядку і піклування про те, щоб цей порядок ніколи не порушувався [22, с. 12]. З погляду етимології, «це слово прийшло до нас із санскриту, в якому є корінь ар – «приводити в рух, рухатися». Дієприкметник від цього дієслова рита як прикметник означає «відповідний, підходящий, правильний, праведний», як іменник – «закон (кругообертання всесвіту)», «порядок», «істина», «священний обряд», «жертвопринесення» [22, с. 14].

Ритуал вивчався дослідниками – антропологами, етнографами, соціологами передусім як форма архаїчна, пов'язана з релігійними практиками, поняттям міфу, синкретичними формами культури (Р. Сміт, Е. Тейлор, Ж. Дюмезіль). Значний інтерес до ритуальних форм релігійного життя з позицій соціології вперше привернув відомий французький культуролог Е. Дюркгейм у своїй праці «Первісні форми релігійного

життя». З погляду вченого, «цілком природно релігійні явища поділяються на дві фундаментальні категорії: вірування і ритуали. Перші – це стани громадської думки, вони існують в уявленнях; другі ж постають певними способами дій. Між цими двома видами чинників є та сама відмінність, що відрізняє думку від руху. Ритуали можуть визначатися й відрізнятися від інших людських діянь, зокрема моральних, тільки сутністю свого суб'єкта. Справді, моральне правило приписує нам так само, як ритуал, способи дії, але такі, які адресуються суб'єктам різного роду. Отже, треба було б характеризувати об'єкт ритуалу, щоб отримати змогу характеризувати сам ритуал. Одне слово, можна визначити ритуал, тільки спершу визначивши вірування» [21]. У цій же праці Е. Дюркгейм розробляє досить детальну класифікацію ритуалів, до яких відносить заборони, відтворювальні, поминальні та спокутні ритуали та обряди.

У 1912 р. Е. Дюркгейм, вивчаючи загальну теорію релігії, вказав на деякі функції, притаманні ритуалу. Основні з цих функцій концептуально виклав А. Байбурін наступним чином:

- функція соціалізації індивіда (дисциплінуюча, підготовча): виховує в індивіда такі життєво важливі якості, як самоконтроль, самозречення, підпорядкування вимогам колективу;
- інтегруюча функція: за допомогою ритуалів колектив самостверджується, об'єднується. У процесі ритуального дійства люди не лише спілкуються між собою, але й встановлюють зв'язок з предками, нащадками, сьогоденням та минулим;
- відтворювальна функція: забезпечує оновлення та підтримку колективних традицій, норм, цінностей. Цій функції надають особливого значення, адже, на думку вченого, основною функцією ритуалу є відтворення минулого та перетворення його на сучасне;
- психотерапевтична функція: ритуал створює певні умови психологічного комфорту соціального буття, «ейфорії». Ця

функція об'єднує колектив у критичних ситуаціях (стихійні лиха, смерть членів колективу). Усі чотири функції повинні поєднуватися, оскільки тільки тоді ритуал здатен забезпечити таке психологічне налаштування, результатом якого стане єдність, необхідна для збереження колективу в часі [6, с. 31].

Щодо четвертої функції ритуалу, то думки вчених із цього приводу різняться. Зокрема, А. Хакслей вважає, що в ритуалах знімається емоційна напруга, проте, каталізується агресія [90]. З іншого боку, А. Редкліфф-Браун дотримується думки, що психологічний ефект ритуалу полягає в тому, аби забезпечити учасникам відчуття небезпеки [91]. Як альтернативу, А. Байбурін вводить термін «первинна напруга» (наприклад, екзистенційні ситуації народження та смерті), яка знімається у відповідному ритуалі, але згодом виникає нова напруга через сумнів у ефективності й правильності виконання ритуалу: щоб позбутися цього, людина звертається до нового ритуалу (наприклад, очищення) [6, с. 32-33]

Не менш вагомим для нашого дослідження є мовне наповнення ритуалу, адже будь-яка дія чи текст, використаний в ритуалі, має не те значення, котре було б притаманне цьому ж тексту поза ритуалом. На думку М. Ізвекової, специфіка ритуального дискурсу полягає в тому, що він не є однопорядковим явищем, як інші види дискурсу, хоча ритуальні характеристики притаманні й іншим різновидам спілкування [27, с. 7]. Наголошено, що найжорсткішими є релігійний та юридичний дискурс. Звернено увагу на особливу формальність та нормованість релігійного дискурсу. Основними ознаками релігійного дискурсу, за М. Ізвековою, вважають наступні:

- особливу комунікативну тональність;
- перехід учасників у новий статус, драматургічність;
- статусну нерівність;
- обмежену свободу у виборі мовних засобів [27, с. 180].

Аналогічну думку про ритуальну мову висловлює С. Толстая, стверджуючи, що ритуальна мова має особливий характер. Серед дискурсивних ознак пропонують виділити наявність рефренів, вставок, жорстку клішовану форму, вплив на дійсність загалом та адресованість вищим силам [73, с. 173-174].

У лексичному аспекті для ритуальних текстів характерне часте використання абстрактної лексики, що надає їм особливого формального характеру, спонукає учасників до генералізації та розширення їх висловлювань [27, с. 183].

Особливої уваги вимагає питання щодо реалізації ритуалу в дійсності. Існують дві точки зору на цю проблему. Один табір дослідників вважає, що ритуал – це священне дійство, котре породжує ситуацію виникнення Космосу з Хаосу [76., с. 517]. Інші ж науковці характеризують ритуал як явище первинно святкове, а своїм святковим характером воно завдячує численним трансформаціям, будучи вищим драматичним утворенням [66, с. 32].

На думку В. Топорова, характерною рисою ритуалу є зв'язок із сакральним, священним, що вважається надбанням певної традиції, котра проявляється у вищому типі поведінки під назвою святість [76, с. 35]. Тому потрібно зауважити певний зв'язок сакрального й ритуального: у процесі виконання ритуалу формується найсприятливіше середовище для повного виявлення священного та його видів.

Не можна відкидати й сакральних рис, притаманних ритуалові. Зокрема, у визначенні Н. Хренова ритуал постає як концентрований прояв сакральних цінностей. Сакральність можна співвіднести з надчутливою реальністю – світом предків, божеств, культурних героїв [84]. Отже, сакральність є специфічною рисою ритуалу як соціокультурного феномену.

Часто філософи та культурологи описують ритуал як магічний та/або релігійний обряд, або, який репрезентується у вигляді символічної дії,

причому, сама ця дія виконується для отримання певних результатів в земному або потойбічному житті. У контексті аналізу феномену агресії, нам імпонує розуміння ритуалу як колективно здійснюваного набору дій, що є орієнтованими не на перетворення предметності (створення артефактів тощо), проте, призводять до символічної зміни ситуації. На думку Дж. і А. Тодорсонів, теоретичний спадок яких досліджував В. Смелянов, ритуал – це:

- культурно-стандартизований набір дій символічного змісту, який виконують в ситуаціях передбачуваних традиціями;
- символічна поведінка, повторювана в певні періоди часу, що виражає в стилізованій явній формі певні цінності або проблеми групи (або індивідуума) [22, с. 15].

Ритуал як певний тип суспільно визначеної поведінки корелює в такій перспективі з поняттям комунікативної поведінки, адже йдеться про символічну форму спілкування з природними та надприродними силами та сутностями, з членами власної спільноти та іншими спільнотами і соціальними інститутами.

У дисертаційному дослідженні «Феномен ритуалу в житті суспільства (соціально-філософський аналіз)» О. Лісіна зазначає, що ритуал не є визначеним поведінковим актом або алгоритмом, який потребує відтворення, щоб називатись «ритуалом»; походження ритуалу, як і його існування, глибоко метафізичне; ритуал як феномен породжує в окремих особистостях і соціальних груп ряд екзистенційних потреб, що, у свою чергу, може впливати на систему ціннісних орієнтацій і моделей поведінки, закріплених у певному суспільстві як «правило», «норма», «стереотип» і подібних категорій. Тобто, ритуал не є простою заученою механічною послідовністю конкретних формул – слів, жестів, інтонацій і рухів. Таким чином, він не мав би ніякого сенсу й не містив би емоційного навантаження. Проте у багатьох культурах ритуал є відображенням мікро-

та макрокосмосу етносу, його онтологічних та аксіологічних уявлень, містить у собі елементи пояснення світу [50, с. 17-26].

Набір інтеракцій, який проявляється в ритуалізованій поведінці, допомагає індивідові соціалізуватися й адаптуватися. Саме завдяки відтворенню ритуалів, у яких приховані цінності, погляди, настанови, пріоритети, культурні взірці дають можливість регулювати й адаптувати поведінку індивідів. Їхнє дотримання забезпечує стійкі міжособистісні стосунки, за допомогою яких знімається напруження та занепокоєння. Відповідно, ритуалізація залишає менше простору для актуалізації агресивних потенцій особистості.

Говорячи про комунікативне призначення ритуалу, необхідно відзначити його роль у системі соціального контролю. Механізм соціального контролю виступає організатором або творцем статусних ролей, які й обмежують і спрямовують поведінку людей залежно від мети й завдань соціальної впорядкованості. Яким би не було спілкування за своїми характеристиками (спонтанне, мимовільне або усвідомлено кероване й організоване), воно перебуває в системі регуляторів, якими можуть бути ритуали як стійкі колективні дії, обряди, звичаї (Е. Дюркгейм) або переконання, віра (М. Вебер).

Колективні ритуальні дії, набуваючи масового характеру, дають індивідові нові, не властиві йому раніше риси спілкування, завдяки яким він стає більше розкутим. Відбувається деперсоналізація відповідальності, що переноситься на іншого, ділиться на всіх. Оскільки в цьому процесі на першому плані завжди колективне, загальне, відбувається відмова від особистісного, і всі дії учасників відзначаються високим ступенем наслідування, що носить характер несвідомого. У цій ситуації ритуальне спілкування має високий емоційний заряд, що отримує абсолютний характер для буття окремої особистості.

Усі ритуали поділяють на позитивні та негативні (Е. Гофман, Е. Дюркгейм). Перші за суттю є метафорою наближення учасника до

сфери сакрального (наприклад, ритуал покладання квітів до меморіалу Невідомого солдата, індивідуальний акт голосування). Другі будуються на системі заборон, що покликана розділити священне і вульгарне (приміром, заборона паплюження державної символіки). Широко розповсюдженим є поділ ритуалів на кризові та календарні (А. Байбурін, Е. Дюркгейм). Так, кризові ритуали (зібрання родини на похоронах або звернення голови держави до населення країни під час стихійного лиха) завжди були і залишаються найбільш дієвими та єдино можливими способами індивідуального та колективного переживання екстремальних ситуацій. Календарні ритуали, навпроти, чітко прив'язані до конкретної дати, а їхнє регулярне, із року в рік, повторення є, за суттю, закріпленням відчуття непорушності соціального та політичного порядку (зустріч Нового року, чергова виборча кампанія).

Як зазначає А. Байбурін, членування часу за допомогою ритуалу передбачає, що, незважаючи на природні зміни, світ залишається таким, яким його зафіксував останній ритуал [6, с. 123]. Крім того, ритуали можуть бути класифікованими за масовістю та ступенем структурованості, за характером поєднання аморфності й структурованості, за специфічними ознаками групи, яка здійснює ритуал і заради якої він здійснюється (Л. Юнін). Фундаментальну роль для суспільства мають ритуали переходу, або ритуали ініціації (Е. Дюркгейм) або обряди переходу (А. Геннеп): вони спрямовані на встановлення нової індивідуальної або колективної ідентичності, фіксацію особистого або групового статусу, інтеграцію основних статусних груп (отримання паспорта громадянина країни, ритуал присяги новообраного депутата парламенту тощо) [11].

Домінування екранної культури, високий рівень стресу, опосередкованість технікою у спілкуванні, брак справжнього емоційного спілкування, блокування емоцій, спричинене прогресом та технократичною ідеологією, призводять до того, що людські емоції,

починають «шукати» альтернативних можливостей реалізації, що, призводить не до гармонізації, а до розбалансування стосунків індивіда з самим собою та оточенням. Це виражається в агресивності, ворожості щодо навколишніх, може призвести до психологічних розладів, до психозів. Нерідко нереалізована енергія спрямовує удар на внутрішньо-органічні автоматично регульовані процеси, що призводить до порушення їхнього функціонування та спричиняє різні патології в організмі людини.

Особливо при цьому страждає комунікативний вимір буття сучасної людини, який, одночасно, зазвичай і є простором актуалізації агресії. Власне, страх зазнати невдач у «живому» спілкуванні з іншими призводить до замкнутості особистості, неможливості її вдалої соціальної реалізації, побудови гармонійних стосунків у сім'ї та ін. [15].

Отже, постає питання управління психоемоційними станами особистості, подолання емоційних дисбалансів, забезпечення продуктивного виходу попередньо накопиченої агресивності соціально в унормованих, ритуалізованих формах. Для цього існує ряд соціокультурних механізмів:

- зміна напрямку спрямування агресії, легітимізація можливих конфліктних ситуацій;
- сублімація агресії у соціально унормованих видах діяльності побутового характеру (пересування меблів, сільськогосподарські роботи тощо);
- ритуалізовані форми агресії, такі, як спорт, особливо його екстремальні різновиди, фанатський рух, літні табори із активною спортивною складовою.

Існує думка, що фрустрація вродженої потреби в ініціації, ритуалізовані форми якої існують у будь-якому традиційному суспільстві і раніше задовольнялися в умовах піонерських та комсомольських організацій, призвела до інтенсивної появи агресивних підліткових банд, що реалізують усі основні механізми ініціації, але уже в асоціальній формі.

Хотілося би наголосити, що ми усвідомлюємо амбівалентність ритуалу як соціокультурного феномену та не абсолютизуємо його роль у подоланні агресії: зрозуміло, що існують негативні ритуалізовані соціальні та антропологічні практики, які спрямовані на актуалізацію агресії. Визнаючи дану амбівалентність ритуалу, нами досліджується саме його позитивний інструментальний потенціал, який дозволяє виступати поширенням практик неагресивного співіснування у сучасному суспільстві – при цьому, ритуал розглядається в якості інструменту актуалізації гуманістичного виміру ціннісних та смислових засад людської культури.

Емоційний компонент управління агресивною поведінкою повинен виходити за межі безпосередніх реакцій: від відчуття подолання фрустрацій до відчуття переживання перемоги, тріумфу. Формування навичок переживання емоцій, переформатування емоційних станів та реакцій з агресивних на неагресивні (наприклад, культурною альтернативою агресії є сміх).

Цікавим прикладом ритуалізації соціальних практик з метою унормування процесів актуалізації природних агресивних інтенцій особистості є спорт. Цікаву в даному плані тезу пропонує Дж. Рассел, відомий дослідник філософії спорту, що стверджує наступне: «Хоча найкраща моральна інтерпретація спорту може полягати в тому, щоб описати його як взаємоприйнятне прагнення до досконалості через виклик, вона дозволяє описати характер спорту як певного типу протистояння – свого роду ритуалізований фізичний конфлікт. Бажання «домінувати», «розчавити», «покарати», «зруйнувати», «сплюндрувати», «продемонструвати відсутність милосердя» – це знайомі мотиваційні інструменти, що використовуються гравцями і тренерами для підвищення продуктивності. Усі такі мотиви – і вони абсолютно звичайні в спорті – мають свій початок у людському конфлікті» [93, с. 55]. Отже, визнаючи природність агресії у людському бутті, у процесі еволюції людства були створені можливості для «каналізації» агресивних інтенцій при залучені до

спортивних змагань, де через ритуалізацію (правила гри тощо) агресія обмежується прийнятними формами, не переходячи у стан деструктивності.

Стурбованість деградацією гуманістичного виміру світоглядних орієнтацій у сучасному глобалізованому суспільстві демонструє О. Астаф'єва, наголошуючи на тому, що поширення нових інформаційних технологій ініціює утворення у соціокультурному ландшафті специфічних ціннісно-сміслових полів, які складно визначити в якості демократичних та гуманістичних [5]. Ми солідаризуємось із занепокоєністю авторки, підкреслюючи, що зазначені нею тенденції ставлять під загрозу традиційні підходи до трансляції соціокультурного досвіду молодому поколінню, а саме суспільство набуває все більших ознак «суспільства ризику» (за визначенням У. Бека, Е. Гідденса тощо). О. Астаф'єва надає наступний перелік ризиків:

- «запізнення» культурного розвитку, що породжує інформаційно-комунікативну нерівність;
- втрачання базових характеристик етнічних культур і, відповідно, трансформація моделей етнокультурної ідентичності, «розсіювання» ідентичності;
- перевищення обсягів та ролі інформаційних потоків;
- активізація негативної самоорганізації та втрачених можливостей розвитку у відсутності концепції загальнонаціональної (державної) культурної політики [5].

У нашому дисертаційному дослідженні соціально-філософська рефлексія феномену агресії актуалізується у контексті викликів поточної соціокультурної динаміки. Загальновідомим фактом є те, що фундаментальну основу цієї динаміки складають процеси глобалізації та утвердження соціальної архітектури постіндустріального (інформаційного, знанневого тощо) гатунку. Вищезгадані тенденції інтенсифікують та надають проблемного статусу процесам міжнародної комунікації,

постаючи сприятливим фоном для актуалізації агресії у бутті сучасного суспільства. Комунікативний вимір проблеми міжкультурної комунікації описується Д. Свириденком наступним чином: «Полікультурна продуктивна взаємодія в академічній мобільності ґрунтується на вмінні реконструювати контексти інших культур, вмінні сприймати їх з позиції представника цього Іншого, бачити ситуацію їхніми очима. З свого боку, це вимагатиме від нас вміння дистанціюватись від власних інтересів та особистого досвіду, цілей, понятійного апарату, «включаючи» їх лише на етапі аналізу та критичного сприйняття всього того, що ми змогли побачити, нівелюючи власне ставлення» [67, с. 105].

Розвиток навичок неагресивної міжкультурної комунікації є неможливим без вміння продуктивно розв'язувати потенційні протиріччя комунікації представників різних культур. Центральне місце серед них посідає проблема розуміння Іншого. Ритуал постає способом організації буття суспільства, а також складовою невербального поля культури і має комунікативно-ігрову природу. Він може інтерпретуватись як своєрідний фрагмент буттєвої першооснови, онтологічний принцип упорядкування і гармонізації соціального життя й має здебільшого циклічний характер.

У сучасній психотерапевтичній практиці знайшли комплексно застосування різні ритуалізовані практики, здатні трансформувати наявну у людини структуру взаємин у системі «Я – Інший». Тому індивідуальна та групова психотерапії протистоять патологічним тенденціям, прагнуть перебороти нерозуміння, неузгодженість, десинхронізацію людини із самою собою, з навколишніми, підвищують рівень комунікабельності, розвивають здатність до спілкування. Інакше кажучи, здійснення «лікувальної» ритуальної діяльності допомагає сформувати здатність людини до самореалізації можливостей, які в ній закладено. Будучи знаковим за своєю природою, ритуал виконує функцію мови, яка має єдність вербальної та невербальної сторони. Саме ритуал стає, так би

мовити, посередником у спілкуванні, що може не відбутися, якщо знакове кодування не стає універсальним, зрозумілим для всіх [53].

Сучасна соціокультурна динаміка загострює проблему морально-етичного забезпечення процесів інтерперсональної взаємодії, виходячи із активним утвердженням полікультурної складової комунікативних процесів. До того ж, завдяки утвердженню інформаційно-комунікативного середовища, людина все більше задовольняє комунікативні потреби поза традиційним вербальним спілкуванням (месенджери, Інтернет-форуми, соціальні мережі тощо), нехтуючи, при цьому, ритуалізованим виміром інтерперсональної комунікації, актуалізуючи проблему збереження традиційних комунікативних форм та етичних норм їх здійснення.

Окресливши потенціал ритуалу у мінімізації загроз актуалізації агресії у бутті сучасного суспільства, перейдемо до аналізу антропотехнік у забезпеченні неагресивного співіснування та комунікації у суспільстві на початку третього тисячоліття. У вітчизняному дискурсі соціальної філософії особливості антропотехнічного повороту у сучасній філософії рельєфно представлені роботами О. Гомілко, М. Култаєвої та ін. Антропологічний поворот у сучасній філософії концептуалізовано як один із проєктів ширшого культурологічного повороту, а його риси найбільш рельєфно представлені у теоретичному доробку П. Слотердайка.

Дослідниця соціально-філософських та філософсько-освітніх імплікацій антропологічного повороту М. Култаєва дає йому наступне визначення: «Антропотехнічний поворот сучасної західної філософської думки не належить до крутих віражів. Він радше нагадує вихід на обхідний шлях її культурної та суспільно-політичної історії, щоб, спираючись на нові досягнення біології, медицини, інформаційних технологій, здійснити ревізію усього попереднього досвіду спекулятивного, а також практично орієнтованого людинознавства... Та філософія, якої потребує сучасна людина, повинна зійти з постаменту академічної дисципліни. З бранки університетів, з пихатої королівни езотеричного задзеркала і стиліста на

постмодерних модних показах вона має перетворитись на філософській *modus operandi* життя, роздумів, наукового виробництва, політики тощо» [48, с. 57-58].

Феномен антропотехніки як специфічної впорядкованої практичної діяльності людини є сучасним концептом, концептуалізованим у контексті заявленого низкою представників сучасної соціальної філософії антропотехнічного повороту. Антропотехніка дозволяє особистості, після попередніх процедур самоопису та самокритики, здійснити систематичне, ритуалізоване викорінення деструктивних світоглядних орієнтацій особистості, гармонізувати взаємини із іншими суб'єктами, отримати контроль над власним «темним боком людської природи».

Концепт антропотехніки пропонує розглядати людину як безпосереднього суб'єкта самовдосконалення, здатного долати соціальну інерцію, притаманну сучасному суспільству: реалізуючи філософію повсякденних тренувань (антропотехнік) ментальності та тіла, людина перетворює себе на шляху викорінення деструктивних рис, деавтоматизації людської діяльності, ревізії наявних габітусів – здійснює безпосередню трансформацію людської природи. П. Слотердаjk, за словами М. Култаєвої, вдається до методології історичної антропології, яка надає можливості для пізнання природи людини крізь призму психо-соціогенези людства: «Пафос Слотердаjка руйнує логіку консервативного мислення. Він вважає, що людина має не пестити і виправдовувати свої лінощі, а переробляти їх на енергетичний резерв, необхідний для антропотехнічних тренувань. Через це він зосереджує свою увагу не на феноменології та психології лінощів, а розглядає їх як психополітичні характеристики агентів та адресатів виховання. Адже можна скільки завгодно реформувати суспільне життя, ставити людину у нові рамкові умови, але без радикальних змін у її свідомості та психіці будь-які зміни, принесені ззовні приречені на занепад» [48, с. 63-64]. Отже, лише усвідомивши себе носієм деструктивних агресивних світоглядних настанов

та габітусів, особистість може, долаючи природні лінощі, послідовно змінити себе у кращий бік.

Важливою ідеєю антропотехнічного повороту, що дозволяє стверджувати його можливості в мінімізації агресії у суспільстві, є теза щодо утопічності реформування суспільного життя, накладання обмежень «ззовні» (з боку політико-правових інститутів тощо), якщо вони не резонують із реальними процесами трансформацій людської природи: відповідно, розбудова неагресивного суспільства, в першу чергу, починається зі зменшення агресивності конкретної особистості. Отже, згідно логіки антропотехнік, будь-яке «взагалі» у суспільстві складається із великої кількості індивідуальних «зокрема». Таким чином, не змінивши агресивних настанов та образу дій багатьох особистостей, не варто сподіватись на вирішення проблеми агресії у суспільстві в цілому.

З цього приводу О. Гомілко зазначає: «Методологічні настанови антропотехнічного повороту сучасної філософської думки надають механізми саморефлексії та самокритики. Метафорика очищення та відповідні практики «чисток» дають можливість виявити характер внутрішньої інертності суспільства... Завдяки локальному розкодуванню «темного боку» людської природи стає можливою її редемонізація. Слотердаєк вважає, що ослаблення дії «внутрішніх демонів» може відбутися завдяки деавтоматизації попередніх звичок, габітусних практик та впливових упереджень і гадок» [13, с. 11].

У понятійному апараті теоретиків антропотехнічного повороту активно вживається концепт «антропологічна чистка» – виявлення негативних рис чи світоглядних орієнтацій особистості та їх викорінення шляхом трансформації повсякденних практик: потенціал антропотехнік полягає у можливості самозаглиблення особистості, усвідомлення себе як суб'єкту агресії із подальшою реалізацією системи антропологічних практик, спрямованих на викорінення агресії із буттєвого горизонту особистості.

Розвиток людства у працях П. Слотердайка та інших полягає у активному залученні до глибинних трансформаційних процесів безпосередніх представників цього суспільства, коли роль інституцій у скеровуванні людьми (фактично, у скеровуванні людськими лінощами) перехопить кожна конкретна особистість, шляхом самоопису та самокритики усвідомивши свою суб'єктність. Висхідною ланкою суспільних змін постає конкретна особистість – носій конкретних поглядів та габітусів, і саме їх зміна складає основу трансформацій конкретного життя особистості та суспільства в цілому: «Імператив «Ти мусиш змінити своє життя!», який прокричав Слотердаjk крізь гучномовець потужних культурно-антропологічних метафор, можна вважати закликком приєднатись до змагань у боротьбі з інертністю та закоснілістю у сучасних суспільствах, щоб вийти звідти переможцем» [48, с. 74]. Відповідно, позбутись агресії чи мінімізувати її можливо шляхом актуалізації змін у конкретних членах суспільства, які усвідомлять потребу трансформації власної природи.

Таким чином, у підрозділі виявлено потенціал ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії. Окремо були розглянуті феномени ритуалу та антропотехнік в упередженні та мінімізації агресії, коли останні розуміються в якості специфічних антропологічних практик, спрямованих на ініційовану особистістю трансформацію власної природи. В підрозділі ми виходили із розуміння ритуалу у його широкому розумінні, не стільки в якості атрибуту релігійно-обрядової діяльності, скільки в якості особливого, впорядкованого демонстративного способу поведінки, який є присутнім у будь-якому суспільстві. Ми усвідомлювали, що для архаїчних та домодерних суспільств ритуал мав особливе значення у забезпеченні відповідної соціальної архітектури, проте, він не втрачає своєї ролі і в сучасному суспільстві.

Аналізуючи потенціал ритуалу щодо упередження та мінімізації агресії, вдалося продемонструвати, що у сучасному суспільстві ритуал залишається важливим інструментом в нормування соціального життя. Не втрачаючи свого метафізичного сенсу (ритуал як наближення до сакрального), в умовах сучасної соціокультурної динаміки все частіше набуває значення культурно-стандартизованого набору дій, коли ритуалізована поведінка отримує важливий статус у процесі забезпечення соціальної впорядкованості, постає важливим інструментом відтворення соціальних зразків. Ритуал постає можливістю трансформації агресивних психологічних станів через власну екзистенційну наповненість для його учасників: шляхом ритуалізації, раціональному підпорядкуванню правилам, агресія може бути трансформована у соціально корисну діяльність.

Прикладом ритуалізованої соціальної практики, здатної мінімізувати зростання проявів агресії у сучасному суспільстві виступає спорт, який у моральних інтерпретаціях уособлює простір реалізації прагнення до самовдосконалення, в той самий час, завдяки змагальній природі, постає ритуалізованим, соціально унормованим фізичним конфліктом.

Феномен антропотехніки як специфічної впорядкованої практичної діяльності людини є сучасним концептом, концептуалізованим у контексті заявленого низкою представників сучасної соціальної філософії антропотехнічного повороту, одного з варіантів культурологічного повороту (найбільш рельєфно концепт обґрунтовано П. Слотердайком). Антропотехніка дозволяє особистості, після попередніх процедур самоопису та самокритики, здійснити систематичне, ритуалізоване викорінення деструктивних світоглядних орієнтацій особистості, гармонізувати взаємини із іншими суб'єктами, отримати контроль над власним «темним боком людської природи».

Концепт антропотехніки пропонує розглядати людину як безпосереднього суб'єкта самовдосконалення, здатного долати соціальну

інерцію, притаманну сучасному суспільству: реалізуючи філософію повсякденних тренувань (антропотехнік) ментальності та тіла, людина перетворює себе на шляху викорінення деструктивних рис, деавтоматизації людської діяльності, ревізії наявних габітусів – здійснює безпосередню трансформацію людської природи. Однією із ключових ідей антропотехнічного повороту, що дозволяє стверджувати його можливості в мінімізації агресії у суспільстві, є теза щодо утопічності реформування суспільного життя, накладання обмежень «ззовні» (з боку політико-правових інститутів тощо), якщо вони не резонують із реальними процесами трансформацій людської природи: відповідно, розбудова неагресивного суспільства, в першу чергу, починається зі зменшення агресивності конкретної особистості.

У понятійному апараті теоретиків антропотехнічного повороту активно вживається концепт «антропологічна чистка» – виявлення негативних рис чи світоглядних орієнтацій особистості та їх викорінення шляхом трансформації повсякденних практик: потенціал антропотехнік полягає у можливості самозаглиблення особистості, усвідомлення себе як суб'єкту агресії із подальшою реалізацією системи антропологічних практик, спрямованих на викорінення агресії із буттєвого горизонту особистості.

3.2. Мистецтво та соціальний катарсис як засіб упередження та розв'язання конфліктів

Мистецтво є важливим механізмом саморозвитку й самопізнання людини, засобом накопичення та засвоєння цього пізнання, фундаментом для розбудови важливих цінностей в масштабах особистості та суспільства. Мистецтво відіграє велику роль у процесі соціалізації особистості, впровадженні актуальної системи моральних та естетичних

цінностей, канонів поведінки. Концептуалізувати роль мистецтва у сучасному суспільстві дещо складно, оскільки сьогодні соціокультурна динаміка висуває нові виклики, а саме мистецтво як соціокультурний феномен зазнає оновлення власних традиційних канонів.

Характерною рисою сучасної культури виступає утвердження системи цінностей, у якій роль мистецтва носить проблемний характер: існує необхідність пошуку мистецтвом нових відповідей для людини, коли воно розглядається як засіб гармонізації буття людини. Концепт катарсису, спорідненою із мистецьким дискурсом, є метафорою, яка виглядає плідною для поширення ідеї неагресивного суспільного розвитку. Спробуємо проаналізувати роль мистецтва як чинника упередження агресивності та розкрити можливості соціального катарсису у розв'язанні конфліктів.

Високе мистецтво, згідно положень традиційної естетики, є гуманістичним за своєю природою, виховуючи у людині світоглядні орієнтації, здатні забезпечення сприйняття «іншого» як «Іншого», а не як ворога, мінімізуючи простір можливої агресії.

Вплив мистецтва на особистість, зокрема, на його можливість у подолання агресивних інтенцій, намагалися визначити дослідники різних філософських шкіл. Вже давньогрецький філософ Аристотель у своїй праці «Метафізика» порушував питання значущості мистецтва, трактуючи його як «знання загального». Аристотель виділяв наступні три функції мистецтва – пізнавальну, виховну та емоційну, і саме остання інтерпретувалась ним у гедоністичному контексті: мислитель зазначав, що мистецтво проявляється тоді, коли на основі отриманих на досвіді думок формується один загальний погляд на подібні предмети [3, с. 65-67]. Центральною концепцією у вченні Аристотеля є теорія катарсису як процесу духовної трансформації особистості при глибинному сприйнятті мистецьких об'єктів, а також через прослуховування музики, відвідування театру чи занурення у літературні сюжети.

Досліджуючи роль естетичних феноменів у бутті суспільства, І. Кант був глибоко переконаний у тому, що «природа прекрасна, якщо вона в той же час схожа на мистецтво, а мистецтво може бути названо прекрасним тільки в тому випадку, якщо ми усвідомлюємо, що воно мистецтво і тим не менше здається нам природою» [29, с. 322].

В свою чергу, класик теорії виховання І. Песталоцці, стверджував, що «уся сила мистецтва заснована на тому, що його вплив і результати співпадають з істотними діями самої фізичної природи – вся діяльність мистецтва повинна стати тим самим, що і діяльність природи» [58, с. 122].

З. Фрейд був глибоко переконаним, що у процесі культурної еволюції створюються соціальні механізми сублімації інстинктів, в результаті чого виникає простір для вищої розумової діяльності, наукової та мистецької творчості – аби виступати активним суб'єктом культури, людина трансформує сексуальну енергію у її психічний аналог [78].

Незважаючи на свій внесок у становлення психоаналітичного напрямку філософії, інстинктивна теорія З. Фрейда у наступні роки зазнала суттєвої та обгрунтованої критики. В якості альтернативи, стверджувалось, що інстинктивна поведінка не є ключовою детермінантою, адже сама людина протистоїть створеному нею самою середовищу, розвиваючи здатність адаптуватися до змін у ньому [82, с. 82-83]. Таким чином, надмірна «інстинктизація» (біологізація) людської природи дистанціює нас від важливих особливостей ролі соціального у її природі. Прикладом може слугувати феномен мистецтва, який має яскраво виражену соціальну природу та значення у трансляції людяності тим, хто із ним контактує.

Цікаву інтерпретацію феномену мистецтва пропонує Л. Сандюк, стверджуючи, що «мистецтво – це особливий спосіб духовно-практичного освоєння світу крізь призму людських цінностей, життєвих смислів та значень» [65]. Дослідниця продовжує, стверджуючи, що мистецтво прагне відобразити життя в образній та, важливо, емоційній формі, а не у формі «сухих» наукових категорій, а також постає можливістю долучитись до

ілюзорного, ігрового начала, постаючи учасником уявних сюжетів, пропонованих автором, реалізуючи сентенцію Ф. Ніцше, який наголошував, що «мистецтво нам потрібне для того, щоб не померти від істини» [65].

Дійсно, мистецтво у будь-яких своїх формах виступає детермінантою розвитку творчих задатків того, хто його сприймає. Характерними рисами мистецтва в зазначеному нами контексті, за визначенням Л. Сандюк, є наступні сутності:

- створення художніх образів, що характеризуються чуттєвою конкретністю та узагальненістю, завдяки чому мистецтво виражає та творчо перетворює життя відповідно до людських сенсів та цінностей;
- інтуїтивно–емоційний спосіб осягнення дійсності, що доповнює раціонально–логічний;
- у мистецтві людина виражає себе у своїй цілісності – на відміну від інших видів діяльності, де вона реалізує якусь одну свою сторону;
- наявність вимислу та умовності – мистецтво не призначено для точного копіювання життя: через мистецтво людина поринає у світ художніх образів, але при цьому вона завжди усвідомлює цю ілюзорність та умовність;
- мистецтво завжди несе на собі відбиток особистості митця – на відміну від безособового характеру мови науки [65].

Дослідниця Л. Сморгж демонструє позицію, згідно з якою «мистецтво – це особливий вид духовно-практичного освоєння дійсності за законами краси» [72, с. 25]. Особливість же спілкування із мистецтвом полягає, як стверджує інша авторка Г. Дворцева, полягає саме у образно-художній формі трансляції цінностей, завдяки чому вплив на неї має наступний перелік характерних рис:

- за його допомогою людина здатна сприймати оточуючий її світ у цілісності;
- воно може проникати в найпотаємніші куточки людської душі, хвилювати і роботи людину величною;
- безпосередньо контактує з емоційною сферою особистості, найбільш рухливою і пластичною сферою людської психіки;
- за допомогою мистецтва ідея втілюється в такій формі, яка збуджує емоції, активізує уяву, викликає особливі переживання, які називають естетичними, або художніми [16].

Дослідник С. Абрамович зазначає, що мистецтво виступає в якості «книги життя», а прихована у ньому пізнавальна інформація є дуже великою за обсягом та значущою за своєю роллю – воно значно розширює знання людини про світ, а аналізуючи творчий спадок відомого англійського теоретика мистецтва Дж. Рескіна, відзначає, що великі культури записують власну автобіографію у трьох книгах – книгах слів, справ та мистецтва [1, с. 65]. Разом із тим, як вказував досліджуваний ним англійський автор, лише книга мистецтва заслуговує найбільшій довіри: адже саме мистецтво у найбільш сприйнятливій та об'єктивній формі намагається відтранслювати відповідні конкретній культурі чи епосі вірування, ідеали, взлети та падіння, а також притаманне їм світовідчуття, постаючи інструментом самопізнання та пізнання світу [1, с. 65].

Хотілося би наголосити на потенціалі мистецтва у формуванні світоглядно-мотиваційної сфери повсякденної діяльності індивіда. Мистецтво прагне продемонструвати цілісність та гармонію буття, формуючи цілісну картину світу у тих, хто його осягає. На думку Н. Хамітова, мистецтво в сучасних соціальних умовах не може існувати тільки у піднесено-очищаючих формах, воно має сприяти розв'язанню буденних протиріч людського життя, наповнюючись вольовими та раціональними імпульсами, наближаючи його до прикладної науки [81, с. 82].

Різні форми мистецтва, на відміну від спеціалізованих форм суспільної активності, які мають забезпечувати відповідь на духовні та матеріальні запити людства, такі як наука, освіта, культура, мова тощо, необхідне людству як засіб цілісного соціального виховання індивідів, їх інтелектуального та емоційного піднесення, як спосіб долучити їх до акумульованого культурного досвіду людської цивілізації, до мудрості минулих поколінь. Але, актуалізувати свій трансформаційний потенціал мистецтво може лише за умови резонансу із поточними протиріччями буття людини: мистецтво має відображати (моделювати) життя в його справжній цілісності та структурній диверсифікованості, проте, дистанціюючи індивідуума від проявів агресії.

Разом із тим, пише О. Коломієць, «мистецтво має «подвоювати» достеменну життєву діяльність людей, являти її уявлюване продовження та доповнення і тим самим збагачувати та розширяти життєвий досвід конкретної особистості, надаючи їй змогу «проживати» немало ілюзорних «життів» в «світах», що створили письменники, музиканти, живописці» [44, с. 310]. Репрезентуючи у образній формі специфіку буття людини, динамічність та ускладнений характер взаємовідносин людей, пропонуючи чуттєві реакції, які суб'єкти відчують одне до одного і до оточуючого світу, мистецтво робить внесок у еволюцію світогляду особистості, робить його більш багатим та насиченим.

Оцінюючи потенціал різних видів мистецтва, виглядає обґрунтованим стверджувати, що, завдяки ньому люди трансцендують за межі своєї повсякденності й отримують потенційну можливість ефективно оновлювати, безкінечно розвивати свою картину світу. А якщо вона стає багатшою, то більш екзистенційно насиченими можуть поставати людські взаємовідносини з оточуючою дійсністю, і тим більш «озброєною» постає людина на шляху унеможливлення проявів агресії.

Специфічною рисою мистецтва є його здатність у образно-емоційній формі доступно інтерпретувати життєвий досвід людини у всій його

повноті – мистецтво надає можливості актуалізувати уяву та фантазію, та відчутти багатий спектр екзистенційно-психологічних станів – тривогу, радість, страх, насолоду, смуток тощо. Занурення у світ мистецтв дає людині можливості уявно змінювати поточні темпоральні та просторові характеристики її буття – переміщуватись у інші географічні місця та епохи, виходити за межі власної тілесності тощо.

Саме цей досвід трансгресування за власні межі у дозволяє мистецтву змінювати людину: «Людина не відчуває всього того тертя життя, яке отрує і пригнічує насолоди дійсного життя, та однак одержує всі ті хвилювання життя, які складають його сутність і привабливість, і отримує їх з тим більшою силою, що ніхто не заважає їм. Завдяки мистецтву людина безнога або старезна відчуває насолоду від танцю, дивлячись на танцюючого художника-скомороха, людина, що не виходила із свого північного будинку, відчуває насолоду від південної природи, дивлячись на картину; людина слабка, сумирна звідує насолоду сили і влади, дивлячись на картину, читаючи або слухаючи героїчну музику; людина холодна, суха, яка ніколи не бажала, не кохала, відчуває насолоду кохання, жалість» [74, с. 316].

Мистецтво, у його модерному розумінні, завжди розумілося в якості дієвого чинника перебудови ієрархії цінностей, спрямовуючи розвиток світоглядних орієнтацій на відповідність ідеалам краси та гармонії, що, логічно, не залишало би місця деструктивності, насиллю та агресії у зазначеній ієрархії. Естетична вихованість здатна унебезпечити людину від того, щоб агресія постала стратегією розгортання власного життєвого проекту.

Таким чином, головна функція мистецтва – створювати різноманітні картини світу. Це зумовлено тим, що художня культура безпосередньо пов'язана з визначенням баченням світу. Через світобачення, яке поєднує в собі гаму різноманітних оцінок явищ дійсності, митець висловлює особисте ставлення до світу в якому він живе. Предмет мистецтва –

картина світу, що формується за допомогою художніх образів. Сам же художній образ варто розуміти як специфічну для мистецтва форму вираження думок і почуттів художника.

Певний духовний зміст, зароджуючись в уяві митця, через художні образи втілюється у створеному ним творі за допомогою мови відповідного виду мистецтва – живописної або пластичної, словесної або музичної, сценічної або екранної. Ця образна мова сприймається аудиторією, в результаті чого духовний зміст твору стає надбанням внутрішнього світу глядача, читача, слухача. Тобто, приєднується до картини світу митця, певною мірою її змінюючи. Це стає можливим тому, що художній образ, відображаючи деякі аспекти дійсності, разом з тим несе в собі цілісно-емоційне та інтелектуальне ставлення художника до світу. Краса і потворність художніх образів, засвоєна людиною, здатна виступити регулятивом її повсякденної діяльності, дистанціюючи людину від «потворних», агресивних, деструктивних вчинків.

У теорії мистецтва, художній образ постає у вигляді поєднання зображення та смислу, і саме він постає ключовим інструментом трансляції авторського задуму, його персоніфікованого проекту реальності, яким він намагається поділитися із тими, хто спілкується із мистецьким твором. Цілісна система художніх образів утворює художній твір, який є одним із найскладніших явищ у світі. Як пише О. Животкова, сума художніх образів пропонують авторський відбиток реальності, специфічне персонально забарвлене віддзеркалення буття людини [23, с. 40]. Через осягнення світу мистецтва людина вчиться розв'язувати протиріччя свого буття у неагресивний спосіб..

Визнаючи, що мистецтву іманентно властивий подвійний контекст пізнавальної орієнтації, яка включає знання про світ і самопізнання митця, ми повинні зосередитися на дії психологічного механізму творення поетичного змісту мистецького доробку, через який з'ясовуються самопочуття автора і мотивація його інтересу до певного життєвого явища.

Оскільки в мистецтві взаємодоповнювальними є такі два типи художньої творчості, як зображення і враження, то його пізнавальна інформація містить відразу два виміри осягнення істини – об'єктивний і суб'єктивний.

На слушну думку С. Жукова, мистецтво постає вираженням еталонної моральної рівноваги як ідеального переживання суб'єкта: воно підтримує у людині орієнтованість на утвердження прекрасного, шляхетного, утверджуючи тезу, що життя само по собі є дивом: за своєю природою воно є духовним оздоровленням особистості, що має бути плідно використано з метою виховання – воно здатне викликати сумнів, зароджувати думки та підказувати правильний в етичному плані вибір, допомагати утверджувати гуманістичні зразки життєвої поведінки [24, с. 67]. Не маючи цієї моральної рівноваги у естетичному досвіді, людина не зможе постати транслятором прекрасного та шляхетного, не зможе тримати під контролем «темний бік» людської природи, в тому числі, людську агресію.

Видатний композитор та педагог Д. Кабалевський акцентував свою увагу на тому, що мистецтво – це велика цінність, яка прикрашає життя людини, облагороджує її, збагачуючи духовний світ: воно не тільки бере участь у житті людини, але й збагачує її серце, удосконалює розум, зміцнює почуття і переконання, адже непідвладне впливу моди і здатне жити століття, збагачуючи духовний світ не лише окремої людини, а й усього суспільства [28, с. 103].

Мистецький твір ніби занурює нас у певні рольові ситуації, які залучаються до нашого особистого життя, адже завдяки мистецтву ми можемо пережити те, що в реальному житті для нас могло би залишитися нез'ясованим. Це своєрідний спосіб спілкування людини зі світом, який передбачає не стільки логічні знання, скільки розширення реального життєвого досвіду через ціннісне відношення до світу, і це ж ціннісне відношення виступить регулятивом вчинків – агресивних чи неагресивних.

Отже, кожен емоційно пережитий фільм, літературний твір, художня фотографія виявляється для людини ще одним додатковим життям, що значно збільшує час, відведений для неї в цьому світі. А спроби осмислення тем та ідей цих мистецьких здобутків утворюють на цій основі поглиблений досвід як саморефлексії, так і відчуття різноманітних нюансів духовних переживань інших людей. Водночас у сучасному суспільстві важливого значення набуває досвід саморефлексії в масштабах історичної пам'яті, яка виконує діахронну функцію. Тобто, приборкує сам час, що віддаляє нас від життя предків, а також дає усвідомлення того, що наші зв'язки з історією – це велична і життєво важлива цінність [25].

Дослідниця Т. Шмельова зазначає, що «мистецтво є оптимальним об'єктом, що максимально впливає на естетичний розвиток особистості, при цьому, доцільно стверджувати, що сприймання творів мистецтва являє собою головний, базовий елемент у формуванні естетичного світосприймання особистості і необхідно враховувати, що кожна цивілізацію, соціальну систему характеризує свій особливий засіб сприймання світу» [87, с. 271].

Цікавою є триступенева модель здійснення естетичного виховання, запропонована Г. Разумною, сформульована авторкою наступним чином:

- естетичне виховання починається зі створення певного запасу елементарних естетичних знань та вражень, без яких не можуть виникнути схильність, тяжіння, інтерес до естетично значущих предметів і явищ. Різнобічність та багатство знань про естетичне освоєння природи, про самого себе, просвіт художніх цінностей – основа формування широких інтересів, потреб та здібностей, які проявляються у тому, що їх володар у всіх способах життєдіяльності поводить себе як естетично розвинута особистість. У поєднанні естетичних знань з життям людини проявляється один із шляхів всебічного розвитку особистості;

- завданням естетичного виховання є розвиток соціально-психологічних якостей особистості, які забезпечують їй можливість емоційно переживати та оцінювати естетично значущі предмети та явища і насолоджуватися ними;
- естетичне виховання пов'язане з формуванням у кожного вихованця естетичної творчості головною метою цього процесу є виховання та розвиток таких якостей, потреб та здібностей особистості, які сприяють перетворенню індивіда в активного творця естетичних цінностей, дозволяють йому не тільки насолоджуватися красою світу, але й змінювати його за законами краси [64, с. 10]

У чому ж полягає виховна роль мистецтва? Відповідь ми знаходимо у працях Т. Андрущенко, яка стверджує, його виховна роль полягає у особливому психологічному впливі на людину, в результаті чого зовнішні культурні смисли трансформуються на внутрішні, особистісні шляхом актуалізації психологічних механізмів емоційного уподібнення та співпереживання [2]. Можна бути впевненим, що людина, не здатна емоційно переживати процес спілкування із творами мистецтва, не зможе контролювати наявні власні агресивні інтенції.

Зазначений психологічний механізм має потенціал у формуванні настанов, здатних стримувати агресивні потенції особистості, рівень якої зростає в умовах сучасної глобалізаційної соціокультурної динаміки. Аналізуючи причини зростання агресії у сучасних умовах, Т. Яценко, пропонує інтерпретувати соціально усічені лібідні спрямування та їх підміну енергією мортидо чинниками агресії, пропонуючи діагностико-корекційна процедура, що має бути спрямована на розблокування енергії лібідо (потенціал креативності) та зниження мортирних детермінант людської активності [88, с. 38].

Цікаву інтерпретацію виховних можливостей мистецтва у мінімізації загроз утвердження агресивності у дітей та підлітків пропонує Н. Нападій.

Дослідниця стверджує наступне: «Можна гіпотетично припустити, що творчий характер мистецьких занять допоможе дитині творити саму себе, відкривати у собі нове, краще, зрозуміти себе, розвинути свої стосунки з іншими людьми та світом. Потрібно прагнути до створення таких умов, які дадуть можливість дитині виразити себе, показати свої здібності, які допоможуть їй відкрити у собі нові якості. Самовираження, на наш погляд, неминуче веде до розвитку відчуття віри у себе, а ця впевненість дозволить дитині відчувати себе щасливою. Творчий імпульс поступово пошириться на всі аспекти життя, допомагаючи у подоланні різних труднощів, зокрема і під час спілкування та навчання у школі» [54]. Отже, долучення до мистецтва надавати внутрішнім структурам дітей цілісності.

Дійсно, потенціал мистецтва як засобу упередження агресивності дітей та підлітків може сприяти у них емоційної насиченості сприйняття оточуючої дійсності, прагнення вибудовувати відносини із оточуючими на засадах краси. Саме даної відкритості світу рельєфно не вистачає людині сучасної технократичної доби.

Відомо, що спілкування із мистецтвом сприяє розвитку творчих здібностей особистості. Разом із тим, це ініціює логічне запитання, який саме характер творчості може бути ним сформованим, чи буде зазначена творчість спрямована на прогрес людства у гуманістичному напрямку, чи, навпаки, постане можливістю творчо реалізувати агресивні життєві стратегії? У нашому дисертаційному дослідженні ми солідаризуємось із підходом О. Коломієць, яка наголошує, що мистецтво розвиває творчі здібності неагресивного гатунку: «Можливість людини в кожному неповторному акті свого творчого життєвияву діяти (творити) за мірами істини, добра та краси, практично, теоретично, морально й художньо, адже творчість – це корисне здійснення блага через істину у красі» [56, с. 224].

Евристичним концептом для дослідження потенціалу мистецтва у подоланні агресивних світоглядних настанов постає катарсис.

Взаємозв'язок сприйняття мистецтва із катарсисом Л. Виготський описує через те, мистецтво апелює до потаємних пристрастей людини, та примушує протікати у вигляді боротьби почуттів, яка обов'язково завершується катарсисом [10, с. 295].

Цікаву сучасну інтерпретацію сутності катарсису подає Л. Сморгж. У її положеннях рельєфно показано динаміку глибинної екзистенціальної трансформації особистості під час занурення у уявний світ мистецького твору: «Катарсис передбачає подолання і витіснення небажаних компонентів духовного світу людини бажаним і «очищеним»... Це та світлість і ясність, та тиша і умиротворення духу, той глибокий спокій і впевненість, те розширення і олюднення нашого «Я», яке викликає відчуття особливої причетності до світу людей, добра, злагоди, братства. Для тих, хто сприймає твір мистецтва, це є суто суб'єктивним актом, під час якого виражений художніми засобами смисл замість болісного стану викликає специфічне переживання і специфічне задоволення, просвітлює почуття і полегшує душу» [72, с. 67].

Спроби на концептуальному рівні досягнути цю трансформаційну природу катарсису, зокрема, музики, здійснюються ще з доби Античності. Зокрема, Піфагор наголошував, що музика є інструментом лікування душевних негараздів, опанування гнівом та іншими проявами темного боку людської природи. У більш близькій ретроспективі, лікувальні можливості музики у теорії та на практиці були досліджені лікарями С. Забеліним і М. Мудровим, а відомий психіатр В. Бехтерев обґрунтував цілісну концепцію використання музики з лікувальною та профілактичними цілями у тогочасній психіатричній практиці.

На профілактичному та терапевтичному ефекті стосовно нервової системи людини також наголошує Л. Сморгж. У наступній тезі авторка демонструє позицію щодо можливостей надавати світоглядним орієнтаціям цілісного характеру, схожу із тою, що ми стверджували вище: «Мистецтво не лише переробляє і нейтралізує негативні почуття,

пристрасті, афекти, але й "виключає" ті зони мозку, які пов'язані з позитивними почуттями, оскільки лише якийсь оптимальний їх рівень відіграє своєрідну захисну роль. Надмір позитивних почуттів і емоцій, як свідчить сучасна психологія, в окремих випадках може викликати зворотну реакцію, яка сприяє виникненню негативних емоцій і почуттів... Якщо людина установлюється на безтурботність і необтяженість, то спеціальні фізіологічні механізми в мозку людини, призначені за несприятливих обставин формувати відповідні емоції і почуття — тривогу, страх, печаль, нудьгу тощо, починають працювати "вхолосту" і в людини однак виникають ті ж самі негативні почуття, що виникають при несприятливих і обтяжливих обставинах. Тому мистецтво повинне знайомити людину з усім діапазоном впливів і відчуттів, реакцій і емоцій» [72, с. 292-293]. Дійсно, зрозуміти, що таке «добро» важко, не знаючи нічого про «зло», а «краса» не може бути досягнутою без свого антагоніста – «потворності».

У даному дисертаційному дослідженні ми не перевідкриваємо принципову роль мистецтва у процесах упередження та мінімізації агресії. Протягом вже не одного століття загальновідомим фактом є терапевтична роль музики у процесах розв'язання протиріч буття людини в неагресивний спосіб. На початку розвитку людської цивілізації активну роль музика відігравала під час проведення шаманських ритуалів, допомагаючи ввести у стан трансу учасників ритуального дійства – цілі племена.

Цікавим дослідницьким феноменом виступає музика у інструмент психологічного впливу (музикотерапія), відомі факти цілеспрямованого застосування музики для зміни світоглядної парадигми суспільства (досвід Німеччини у повоєнні роки тощо). Не занурюючись у специфіку саме музичних можливостей упередження агресії у сучасному суспільстві, ми виходимо із її розуміння в якості складової частини мистецтва, яка здатна, відповідно, ініціювати катарсичні трансформативні процеси у світогляді людини.

Як інструмент мінімізації рівня агресивності особистості, мистецтво прагне допомогти їй із діагностикою «проблемних ділянок» психічного життя, гармонізувати баланс між усім спектром психічних компонентів. З одного боку, мистецтво є загально визнаним інструментом впливу на внутрішній світ людини, проте, при «спілкуванні» із мистецтвом кожна особистість відчуває глибоко індивідуальні почуття (співпереживання, радість, співчуття тощо), що проблематизує обґрунтування факту універсальності мистецтва як інструменту мінімізації агресії у сучасному суспільстві.

Музикотерапія, станом на сьогодні, залишається визнаним перспективним інструментом зменшення агресивних орієнтацій людини. Зазвичай, спираючись на біологічно-орієнтовані теорії агресивності, вважається, що музика на фізичному рівні здатна резонувати із біоритмами людського організму та, за умови визначеності ролі тих чи інших органів, гормонів тощо, впливати на процеси актуалізації агресивних потенцій людини.

Аналізуючи можливості мистецтва у формуванні неагресивних світоглядних орієнтацій, стилів мислення та образу дій, хотілося би зазначити, що мистецтво, через образне поєднання бінарних позицій «любов-ненависть», «хаос-гармонія», «вірність-зрада» тощо, демонструє суперечливу природу буття людини та суперечності, закладені у людську природу. Саме через демонстрацію цієї багатоплановості, мистецтво й пропонує можливості виходу особистості саме у простір актуалізації позитивних рис особистості, мінімізуючи непередбачуваність та агресивність у її вчинках.

Ця вроджена суперечливість людської природи створює сприятливі умови для існування протиріч, в тому числі агресивного характеру, в процесі взаємодії однієї людини із іншою. На мистецтво покладаються сподівання, щодо здійснення комунікативного «прориву» людини до людини, у якому би долались відмінності світоглядного та іншого гатунків

на користь продуктивної інтерперсональної взаємодії. Мистецтво допомагає «очистити» душу, нейтралізувати фактори напруженості, перепони на шляху конструктивного спілкування, надмірну стереотипізацію комунікативних процесів. Воно дозволяє розглядати іншу людину як «Іншого», а не чужого чи ворожого, розглядати особистість у її цілісності, проникаючи у багатоманітність людських стосунків у неагресивний спосіб.

Таким чином, ми побачили, що феномен мистецтва, у контексті дослідження стратегій мінімізації агресивності, виступає не стільки впорядкованим внутрішній логіці процесом «спілкування із прекрасним», але носієм важливої у зазначеному плані катарсичної функції, виступаючи ефективним інструментом подолання агресії у бутті людини.

Ми виходимо із усвідомлення, що мистецтво здатне надати зразки гармонізації відносин у сучасному соціумі, тому використання творів мистецтва виглядає евристичним для розв'язання проблеми формування неагресивної особистості: «Мистецтво вчить придивлятися до людини, вдивлятися в її обличчя, вслухатися в її голос, заглядати в її душу, долати її ізольованість і відчуженість. Викликаючи співчуття і співстраждання до чужого нещастя, чужої біди, мистецтво не тільки робить тоншим почуття того, хто сприймає твір, виховує чуйність, допомагає людині повернутись до себе як Людини, а й спонукає до благородства, запобігає небезпеці огрубіння» [72, с. 288].

Отже, мистецтво постає носієм позитивних зразків сприйняття світу та пропонує широкі можливості для духовного розвитку особистості, відповідно, докладаючи зусиль до забезпечення сталого розвитку людства на принципах гуманізму. Через живопис, театр, музику чи літературу людина здатна відшукати відповідь на складні запити соціальної практики, розв'язуючи колізії взаємодії із іншими у неагресивний спосіб.

При цьому, ми не абсолютизуємо можливості мистецтва у подоланні агресії, вважаючи її лише одним із чинників упередження утвердження

агресивних орієнтацій особистості. Проте, нам імпонує, саме трансформативна природа мистецтва, адже мистецьким способом подолання агресії виступає катарсис: мова йде не про «знищення» агресії через спілкування з мистецтвом, а про еволюцію світоглядних орієнтацій, ревізію ієрархії цінностей тощо. Однак визначення інтегральних характеристик катарсису, спрямованих на подолання агресії, ще потребує ґрунтовних наукових досліджень.

Одним із найбільш поширених є трактування катарсису (грец. *catarsis*) як процесу очищення, оздоровлення, трансформації поганих якостей у позитивні. У соціогуманітаристиці його пропонують тлумачити як естетичний, релігійний та медичний феномени. Інші ж автори виділяють форми емоційного та фізичного катарсису: емоційний катарсис – зняття напруги через відреагування емоцій; фізичний катарсис – зняття (зниження) емоційної напруги через здійснення яких-небудь енергійних дій [32].

На нашу думку, вадливо підкреслити мультдисциплінарний статус концепту «катарсис», яких досліджується в межах філософських, культурологічних, психологічних та, зрозуміло, мистецтвознавчих дискурсів. Проте, у кожному із них, генералізовано, він розуміється в якості інструменту трансформації негативних емоцій на користь утвердження позитивних її аналогів. Як естетична проблема, катарсис є засобом утвердження у світоглядному горизонті особистості ідеалів гармонії та краси, зрозуміло, у їх складному взаємозв'язку. Класикою катарсичних творів мистецтва у вітчизняній дослідницькій традиції визнають «Трійцю» Рубльова – у мистецтвознавчих дослідженнях, «Реквієм» Моцарта – у музикознавчих працях, «Злочин і кара» Достоевського – у літерознавчій ділянці тощо – усі вони формують гуманістично-орієнтоване світовідчуття і світогляд людини.

Розглянемо сутність катарсису у релігійній теорії та безпосередніх культово-обрядових практиках. Українська релігієзнавча енциклопедія дає

релігійному катарсису наступне визначення – психологічний стан віруючого, що виникає після молитви, богослужіння чи інших культових дій та полягає у почутті полегшення, заспокоєння, умиротворення, є своєрідною психологічною антитезою релігійного страху, який через релігійний катарсис урівноважується або знімається зовсім, та є яскравим проявом втішньо-компенсаційної функції релігії, яку вона виконує в суспільстві [31]. Тезаурус релігійного катарсису (полегшення, заспокоєння, умиротворення тощо) резонують із нашим розумінням можливості катарсису зменшувати, зокрема, трансформувати агресивність особистості.

Вітчизняний культуролог В. Шейко наполягає на багато вимірності поняття «релігійний катарсис». Зокрема, автор пропонує античну релігійну інтерпретацію катарсису як релігійних очищень від гріховності, наводячи наступний показовий приклад: «Такі очищення повинні були пройти не тільки окремі люди, а й цілі міста або війська. Найвідоміший епізод – очищення грецького війська після образи, завданої Агамемноном богові Аполлону. Агамемнон забрав у рабство Хрисеїду, дочку жерця Аполлона – Хриса, й відмовив жерцеві, котрий приніс величезний викуп за полонену дочку. Лише повернення Хрисеїди батькові, жертвопринесення Фебу (Аполлону) й очищення всього війська врятували греків» [86].

Також у античній культурній традиції зустрічаються згадування про медичні імплікації катарсису. Зокрема, пише В. Шейко, медичні очищення розглядалися давніми греками в якості процедур, спрямованих на оздоровлення, очищення організму, а концептуально, як показують його дослідження, зазначена теорія була викладена у поемі Емпедокла «Про природу» [86].

Катарсис як естетичний концепт також почав вживатись в соціокультурному ландшафті Давньої Греції, а вперше був використаний Арістотелем як засіб очищення при переживанні трагедії як літературного та театрального жанру. Як бачимо, широкий спектр культурних вимірів, у

яких давні греки використовували концепт катарсису, призвів до його поширеного вжитку в якості метафори, що намагається описати трансформаційні процеси, що призводять до очищення, духовного зростання особистості. В межах підрозділу нами буде здійснений додатковий аналіз можливостей катарсису саме у контексті пошуку ефективних стратегій мінімізації агресивності особистості та рівня агресії у суспільстві з використанням потенціалу мистецтва.

Інтернет-джерела зазначають, що у психоаналітичній інтерпретації літературі концепт катарсису вперше з'являється в праці «Дослідження істерії» (*Studien uber Hysterie*, 1895) Й. Брейера та З. Фрейда, хоча й використання терміну, і сам метод були запропоновані Брейером: він здійснював пошук інструментарію усунення симптомів істерії, спонукаючи пацієнтів у стані гіпнозу оживляти або згадувати забуті події дитинства – часто, але не завжди травматичні, – і пов'язані з ними почуття [32].

З. Фрейд стверджував, що агресія, яка не знайшла виходу, призводить до страждань і загрожує важкими руйнуваннями для особистості індивіда, проте сучасний цивілізований світ не надає можливості для актуалізації соціально прийнятних проявів закладених природою схильностей і сублімації агресивних спонук: якщо витіснення агресії не вирішує проблеми, то треба зруйнувати інше та інших, щоби не зруйнувати самого себе [77, с. 365] Але така ідея руйнування інших є, щонайменше, неетичною. Тому З. Фрейд вводить поняття катарсису, що пов'язується з розрядкою агресивності на об'єктах, зокрема, такими об'єктами агресії можуть бути: лялька; перегляд теле- чи відеофільму агресивного змісту; комп'ютерні ігри; спортивні змагання з боротьби (псевдоагресія за Е. Фроммом) тощо [80].

Катарсис є найбільш «природною» духовною потребою соціальної людини. Зміст катарсису, отже, не може бути вичерпаний тільки фізіологічними чи психологічними його функціями, хоча й вони відіграють важливу роль у життєдіяльності людей. Наприклад, на думку

Н. Джинджихашвілі, «психологічну потребу катарсису варто розуміти як загальну психічну потребу людини у вирівнюванні своєї свідомості з навколишнім світом» [19].

Л. Виготський оновлює сучасне йому естетичне вчення про катарсис відмінним від фрейдівського проекту змістом. У інтерпретаціях З. Фрейда, цей феномен постає можливістю захисту особистості від глибинних деструктивних інтенцій, своєрідний стримувач наявних у людини низьких, в тому числі, сексуальних інстинктів. Проте, і в інших психоаналітичних теоріях його ж авторства, катарсис тлумачиться в якості особливого поведінкового акту, укоріненому у минулому людини та глибинах природи людини, у якій й приховані темні психічні сили. Л. Виготський привносить у теорію катарсису потребу тлумачення катарсису як сутності, яка вказує на орієнтованість цієї реакції у майбутнє: від розуміння того, як мистецтво актуалізує катарсис у психологічному вимірі, залежить і те, які сили воно надасть людському життю; [10]. Отже, мистецтво є лише потенцією та може не бути актуалізованою.

Актуалізація через мистецтво у образній формі природи та сутнісних ознак людини є дієвим інструментом культивування «людського у людині». І саме цю роль мистецтва, з позицій гуманізму, доречно визначити як здатність «запускати» аутентичні процеси практичного, морального, художнього та інших способів світосприйняття.

Продемонструвавши традиційні можливості мистецтва у подоланні агресивних світоглядних настанов, варто зазначити, що процеси утвердження глобалізованого постіндустріального суспільства формулюють оновлений горизонт чинників агресії у сучасному суспільстві. Наприклад, постає питання, чи здатне мистецтво, музика чи література виступати інструментом зняття протиріч міжкультурної взаємодії?

У переважній своїй більшості, так, але, з методологічної точки зору, варто наголошувати на тому, що у контексті оновлення дисциплінарних

меж естетики, музикознавчої та літературознавчої науки, традиційні погляди на упередження провів агресії у мультикультурному світі вимагають теоретичного обґрунтування неklasичних підходів, що становить окрему складану задачу, аналіз якої виходить за межі нашого дисертаційного дослідження. Схожу тезу свого часу обґрунтував І. Зязюн наступним чином: «Великої значущості набуває принцип естетичного діалогу, що є своєрідною перекличкою культур. Принцип естетичного діалогу є провідним у змісті методики формування культури майбутнього вчителя в процесі інтерактивного спілкування. Результативність діалогу залежить від сумісних ціннісно-орієнтаційних установок, визначення проблем, доступних і особистісно значущих для суб'єктів спілкування, від рівня реалізації естетичного самопізнання» [26].

Наведені факти актуалізують проведення соціально-філософської рефлексії щодо статусу мистецтва як універсального чинника зменшення агресії у суспільстві, що перебуває у стані фундаментальної трансформації. У контексті культурних змін останніх кількох десятиліть, трансформація сутності мистецтва (виникнення та популяризація нетрадиційних, часто, маргінальних його форм тощо), а також концептуальне оновлення дисциплінарних меж сучасної естетики, яка починає інтерпретуватись в якості неklasичного та постнеklasичного феномену. Якісну експлікацію викликів оновленого проекту естетики здійснила О. Павлова, виокремивши низку питань щодо розуміння сучасної естетики в якості дієвого інструменту розвитку світоглядних орієнтацій особистості:

- неklasична естетика перериває лінійну спадкоємність і являє собою історичне поєднання декількох естетичних шкіл, що існують і розвиваються паралельно;
- вона висуває на перші ролі інші здібності, які мають естетичне забарвлення (воля у Ф.Ніцше, інтуїція у А.Бергсона, несвідоме у З.Фрейда, уява у А.Бретона);

- в її контексті моделюються інваріанти власної реальності, тоді як класика намагалась їх описати;
- заперечується єдність істини добра і краси, на якій ґрунтувалась класична естетика;
- в результаті, бачить світ не як певну тотальність, яку можна осягнути розумом і лише одна із проєкцій якого може бути осягнута як прекрасне, а висуває естетичне як виклик існуючому і його розумовим поясненням;
- принципом зв'язку нова естетика обирає не гармонію, а конфлікт, контраст, що знаходить яскраве вираження у художній практиці;
- некласична естетика порушує чітку розмежованість філософських дисциплін, а тому стає різновидом міждисциплінарних досліджень, поєднуючи у собі історичні, соціологічні, антропологічні, освітні стратегії;
- саме вона однією із перших філософських дисциплін порушує сталу бінарну опозицію суб'єкту і об'єкту, що спочатку знаходить вираження у руйнації монолітності суб'єкту (фрейдизм, позитивізм, феноменологія), а завершується «смертю автора» (Р. Барт);
- відбувається руйнація не лише меж із певними філософськими дисциплінами, але і з філософією як такою, що починається з обґрунтування можливості «поетичного мислення», а завершується постмодерністською агресією, яка репрезентує філософствування взагалі як різновид літератури (Р. Рорті, А. Данто) [57, с. 163-164].

У нашому дослідженні наведені експлікації О. Павлової дають підстави стверджувати, що оновлені мистецтво та естетика проблематизують свій статус в якості чинника розв'язання протиріч міжособистісної взаємодії, актуалізуючи потребу дослідження зазначеного

статусу. Дійсно, некласична та постнекласична естетика пропонують, переважно, опозиційний проект естетики, ставлячи під сумнів можливості мистецтва в упередженні агресії, відповідно, ускладнюючи обґрунтування стратегій його можливого застосування для вирішення проблеми агресії у суспільному розвитку, яка має значну актуальність для цивілізаційного поступу людства.

Ми солідаризуємось із занепокоєнням А. Сергієнко поточною роллю естетичного у агресивному світі: «Під впливом швидкозмінної інформації «усталене естетичне», що склалось в духовному світі людини в минулому, активно руйнується; «нове естетичне», що мало б народитись як відтворення нової соціокультурної реальності, запізнюється. Натомість приходить «віртуально-естетична реальність», що заміщає дійсно естетичне штучними, фантомними утвореннями. Люди, особливо молодь, втрачають можливість відчутти й пережити прекрасне, вони втрачають смаки, барви, а слідом за цим – настрої, творчість, соціальну активність, оптимістичний світогляд» [71, с. 55].

Вище ми вже згадували, що у традиційному мистецтві та естетиці одним із евристичних інструментів розв'язання суперечностей виступає концепт катарсису, актуалізація якого дозволяє трансформувати трагізм та жорстокість у переживання екзистенціалів співчуття, прощення та покаяння, творення простору актуалізації почуттів краси, гармонії та порядку. Природа катарсису у традиційній естетиці полягала у подоланні себе повсякденного при «зустрічі» із мистецьким твором, у екзистенціально забарвленому прориві до справжнього буття шляхом розв'язання протиріч трагізму та радості, відчаю та гордості тощо.

Проте, фундаментальне оновлення канонів та дисциплінарних меж естетичної науки ставить під сумнів можливості катарсичних практик у мінімізації агресії у сучасному суспільстві, та, відповідно, перспектив використання зазначеної естетичної емоції як одного з вищих видів духовної активності особистості на шляху утвердження суспільства

неагресивної природи. Не у повній мірі, зважаючи на утвердження нових концептуальних засад естетики, можна сподіватись на наступне: «Основою естетичної реакції є викликані мистецтвом афекти, що сприймаються нами зі всією реальністю і силою, але знаходять собі розряд у тій творчій діяльності, що вимагає від людини сприйняття мистецтва. Завдяки цьому центральному розряду надзвичайно затримується і пригнічується зовнішня моторна сторона афекту, і тоді людині здається, що вона переживає тільки примарні почуття. На цій єдності почуттів і фантазії засновується будь-яке мистецтво... Зіштовхуючи протилежні імпульси, знищує афекти змісту афектами форми, приводячи до вибуху та розряду нервової енергії. У цьому перетворенні афектів, у вибуховій реакції, що призводить до розряду тих емоцій, які тут же були викликані, полягає катарсис естетичної реакції, що є найвищою формою трагізму, котрий очищує і просвітлює того, хто сприймає будь-який мистецький твір» [14, с. 46].

Сучасне мистецтво дозволяє говорити про феномен антикатарсису, що актуалізується через почуття агресії, відчуження, гніву, приниження, безвиході та, антиномічно до катарсису, не сприяє гармонізації внутрішнього світу людини, поглиблює хаос та дисгармонію в ньому. Все це постає черговим аргументом щодо потреби подальшого пошуку стратегій інкорпорації мистецького впливу у загальну стратегію подолання агресивності сучасної особистості.

На нашу думку, одним із феноменів, здатних збагатити інструментарій пошуку стратегій унебезпечення сучасного суспільства від подальшого утвердження ідеалів агресії у соціальній практиці постає концепт соціального катарсису. У даному концепті поняття катарсису вживається у метафоричному, широкому сенсі, як екзистенційно насичений процес переходу на якісно новий світоглядний рівень шляхом переживання значущих для конкретної особистості подій та очищення від деструктивних ціннісних орієнтацій.

Соціальний катарсис, виходячи із цього, означає широке залучення соціальних об'єктів у трансформативні процеси, спрямовані на переосмислення соціокультурного досвіду та утвердження гармонії та краси в якості ключових детермінант соціального буття, здатний поставати інструментом розв'язання протиріч сучасної соціокультурної динаміки. Використаний як метафора, концепт катарсису втрачає свій проблематизований статус як складової сучасного естетичного дискурсу, а соціальний катарсис постає теоретичним концептом, що плідно може бути застосованим для гармонізації конфліктних ситуацій та мінімізації агресії на соціальному рівні (міжкультурна комунікація, постколоніальні виклики, дискримінації, загрози військової конфронтації тощо).

Разом із тим, ми намагаємось об'єктивно розглядати можливості концепту «соціальний катарсис», дистанціюючись від претензії на його універсальність. Зрозуміло, що можливості соціального катарсису для розв'язання конкретних конфліктогенних протиріч, що мають місце у контексті сучасної соціокультурної динаміки, мають резонувати із особливостями конкретного соціокультурного ландшафту їх актуалізації, а методологічний інструментарій сучасної соціальної філософії здатен виступити евристичним дослідницьким для пошуку конкретних стратегій соціального катарсису, здатних мінімізувати рівень агресії у контексті розв'язання протиріч соціальної практики глобальної доби.

Таким чином, у підрозділі вирішено дослідницьке завдання проаналізувати роль мистецтва як чинника упередження агресивності та розкрити можливості соціального катарсису у розв'язанні конфліктів. Виходячи із потреби аналізу можливостей мистецтва у зменшенні агресії саме у контексті складної сучасної соціокультурної динаміки, здійснено ревізію його можливостей у поширенні ідей неагресивної міжособистісної взаємодії. Продемонстровано, що у своєму традиційному розумінні, мистецтво зберігає свій потенціал в якості інструменту розв'язання протиріч буття людини у неагресивний спосіб.

З іншого боку, характер сучасних протиріч, ініційований процесами утвердження глобалізованого постіндустріального суспільства, формулює оновлений горизонт чинників агресії у сучасному суспільстві, актуалізуючи необхідність соціально-філософської рефлексії щодо статусу мистецтва як універсального чинника зменшення агресії у суспільстві. Іншим полюсом виступає трансформація сутності мистецтва (виникнення та популяризація нетрадиційних, часто, маргінальних його форм тощо), а також концептуальне оновлення дисциплінарних меж сучасної естетики, яка починає інтерпретуватись в якості некласичного та постнекласичного феномену: відповідно, оновлені мистецтво та естетика проблематизують свій статус в якості чинника розв'язання протиріч міжособистісної взаємодії, актуалізуючи потребу дослідження зазначеного статусу. Некласична та постнекласична естетика пропонують, переважно, опозиційний проект естетики, ставлячи під сумнів можливості мистецтва в упередженні агресії.

У традиційному мистецтві та естетиці одним із евристичних інструментів розв'язання суперечностей виступає концепт катарсису, актуалізація якого дозволяє трансформувати трагізм та жорстокість у переживання екзистенціалів співчуття, прощення та покаяння, творення простору актуалізації почуттів краси, гармонії та порядку. Природа катарсису у традиційній естетиці полягала у подоланні себе повсякденного при «зустрічі» із мистецьким твором, у екзистенціально забарвленому прориві до справжнього буття шляхом розв'язання протиріч трагізму та радості, відчаю та гордості тощо.

Оновлення канонів естетичної науки ставить під сумнів можливості катарсичних практик у мінімізації агресії у сучасному суспільстві, перспектив використання зазначеної естетичної емоції як одного з вищих видів духовної активності особистості на шляху утвердження суспільства неагресивної природи. Сучасне мистецтво дозволяє говорити про феномен антикатарсису, що актуалізується через почуття агресії, відчуження, гніву,

приниження, безвиході та, антиномічно до катарсису, не сприяє гармонізації внутрішнього світу людини, поглиблює хаос та дисгармонію в ньому.

Одним із феноменів, здатних збагатити інструментарій пошуку стратегій унебезпечення сучасного суспільства від подальшого утвердження ідеалів агресії у соціальній практиці постає концепт соціального катарсису. У даному концепті поняття катарсису вживається у метафоричному, широкому сенсі, як екзистенційно насичений процес переходу на якісно новий світоглядний рівень шляхом переживання значущих для конкретної особистості подій та очищення від деструктивних ціннісних орієнтацій. Соціальний катарсис, виходячи із цього, означає широке залучення соціальних об'єктів у трансформативні процеси, спрямовані на переосмислення соціокультурного досвіду та утвердження гармонії та краси в якості ключових детермінант соціального буття, здатний поставати інструментом розв'язання протиріч сучасної соціокультурної динаміки.

У зазначеному метафоричному розумінні, концепт катарсису втрачає свій проблематизований статус як складової сучасного естетичного дискурсу, а соціальний катарсис постає теоретичним концептом, що плідно може бути застосованим для гармонізації конфліктних ситуацій та мінімізації агресії на соціальному рівні (міжкультурна комунікація, постколоніальні виклики, дискримінації, загрози військової конфронтації тощо). Проте, не претендуючи на універсальність концепту, обґрунтована потреба пошуку стратегій соціального катарсису для конкретних конфліктогенних протиріч, що складаються в умовах сучасної соціокультурної динаміки, в першу чергу, з використанням методологічного інструментарію сучасної соціальної філософії.

3.3. Релігія як детермінанта рівня агресивності у сучасному суспільстві

Сучасне суспільство у своєму розвитку стоїть перед загрозою реалізації агресивних геополітичних стратегій, які використовують релігію в якості одного із інструментів їх легітимізації. З іншого боку, логічно вбачати у релігії потужний інструмент для актуалізації саме світлого боку людської природи, завдяки чому процеси соціокультурних трансформацій мають набути безконфліктного, діалогічного характеру, незважаючи на широкі процеси секуляризації культурного та соціального життя.

Із актуальністю запланованого дослідницького кроку в межах пошуку стратегій мінімізації та упередження агресивності у сучасному суспільстві погоджуються низка дослідників, зокрема, стверджуючи наступне: «Тема актуалізації релігії та релігійних інституцій у контексті їх протидії насильству та збереження миру сьогодні дуже важлива. Тут ми не маємо на увазі якусь певну релігію або конкретну церкву як релігійну організацію. Ми говоримо про релігію в філософському сенсі, як про соціальний феномен, зростаюча значущість якого представляється очевидним фактом, а етично коректне його використання може привнести позитивний зміст у вирішення деяких гуманітарних проблем сучасності. XXI ст., на жаль, підносить безліч фактів, коли про релігію можна судити як про фактор, що сприяє розпалюванню війни, конфліктів або ланцюга терористичних актів» [85, с.118].

Дослідження цієї двоякої природи релігії як чинника активізації та, в той самий час, мінімізації агресії у суспільстві входить до складу тих дослідницьких кроків, які вирішуються в межах завдання до підрозділу.

На початку підрозділу хотілося би продемонструвати нашу позицію щодо легітимності вважати релігію впливовим суб'єктом сучасного цивілізаційного розвитку. Дійсно, на порядку денному цивілізаційного процесу лежать протиріччя глобалізації та регіоналізації, складні процеси

утвердження споживацького та інформаційного типів суспільств, а ключовими суб'єктами цих соціокультурних трансформацій є транснаціональні корпорації, міжнародні організації – від Організації Об'єднаних Націй до Всесвітнього Банку. Визнаним фактом є тенденція до секуляризації суспільного життя, в результаті чого релігійні виміри буття суспільства втрачають своє значення.

Разом із тим, глибинні трансформаційні процеси та споріднені із нею процеси секуляризації мають амбівалентний характер, який дозволяє нам стверджувати факт, що релігійні інституції та сама релігія як духовний феномен глобалізованого суспільства має свою «нішу» у складній соціальній архітектурі: незважаючи на тенденції секуляризації соціальної і культурної сфер суспільства, що намітилися в останні десятиліття, релігія все більше «входить» в персональну історію індивіда, заміщаючи деяким чином жорсткі форми управління регулюючої бюрократії, декларативну політичну діяльність, нескінченні витки всіляких реформ і нововведень з новими «правилами гри» (З. Бауман), про які ніхто не попереджає і яким, проте, людина зобов'язана підкорятися [85, с. 116]. Отже, зарано говорити про виведення релігії на периферію проблематики упередження та мінімізації агресії у сучасному суспільстві.

Отже, розпочинаючи безпосередню експлікацію проблеми можливостей релігії у мінімізації проявів агресії у сучасному суспільстві, хотілося би наголосити, що ми поділяємо підхід С. Борисова, у якому наголошується на наступному: однією з проблем в дослідженні феноменів агресії та насильства в філософії та інших соціально-гуманітарних науках є той факт, що наявний дискурс має, переважно, етичну і соціально-політичну спрямованість, разом з тим, філософсько-антропологічний аналіз насильства та агресії завжди є неповним без звернення до їх зв'язку із релігією, міфом та магією [9, с. 139].

Отже, звернення до потенціалу релігії виглядає евристичним як в межах дисертаційного розділу, так і в цілому, має потенціал поглибити

своїми положеннями наявний у сучасній вітчизняній філософії дискурс агресії.

В межах підрозділу нам із необхідністю доведеться відповісти на складні питання, сформульовані О. Чистяковою наступним чином: «Чи сприяє релігія виникненню напруженості, ворожості людини до людини іншої етнокультури, але не обов'язково іншої релігійної ідентифікації? Який потенціал релігійного протистояння насильству, коли останнє оформлено у потужні інститути політичної влади, армії, мас-медіа та економічно сконцентровано в руках окремих суб'єктів? Все ж фундаментальне питання тут – як релігія може сприяти встановленню або зміні уявлень людини про подолання (краще, передбачення) здійснюваного насильства?» [85, с. 118]. У цьому плані, мабуть, можна згадати, що християнство, на відміну від східних релігійно-світоглядних течій, все ж займає активну, діяльнісну позицію щодо перетворення світу в цілому, та викорінення зла та агресії у ньому зокрема.

Та й, взагалі, можна зробити припущення, що людина, яка щиро дотримується релігійних настанов, має розвинені почуття співчуття та орієнтацію на ненасильницьке вирішення протиріч суспільної практики. У цьому плані евристичним, на нашу думку, є звернення до соціологічного дослідження Е. Шмідта та П. Яновскі «Чинники опосередкованої агресії та модеруюча роль релігійності», у якому стверджуються наступні результати соціального опитування: високий рівень доброзичливості, розвинені навички поведінкової саморегуляції фіксуються у осіб, які мають високий рівень релігійності (включеність у діяльність приходу, регулярність відвідування релігійних заходів тощо) [94, с. 342-343].

Не абсолютизуючи пропоновані у дослідженні Шмідта результати, можна все ж стверджувати, що дійсно, знайомство із релігійними текстами, дає людині досвід розв'язання протиріч повсякденності з моральної точки зору; дотримання заповідей (якщо говорити про

християнську релігійну традицію) унеможлиблює агресивні прояви у бутті релігійної людини.

Наголосимо, що у своєму дослідженні ми намагатимемось дистанціюватись від суб'єктивного вирішення дослідницького завдання аналізу релігії як детермінанти агресивності у сучасному суспільстві, обмежившись лише положеннями християнської етики. Щодо можливостей релігії як соціокультурного феномену в цілому у подоланні агресивних протиріч глобалізації, зокрема, у політичному її вимірі, ми погоджуємось із наступним підходом: «Релігії нелегко на ділі проявити свої позитивні можливості у поточних умовах. Але навіть в цих, практично антирелігійних умовах, релігія здатна багато зробити, наприклад, для зниження рівня викликів і загроз сучасності. Розглянемо ці можливості. Дуже значною на сьогодні загрозою є агресивність світової політики. Ця загроза практично непереборна ніякими іншими засобами, крім релігійних. Чому? Та тому, що будь-яка політична протидія агресивності світової політики буде тільки сприяти зростанню цієї агресивності, що ми повсюдно й спостерігаємо. Релігія ж здатна «розчиняти» агресивність, пом'якшувати її, тому що в її арсеналі є єдиний засіб проти агресії – не відповідати злом на зло, але відповідати добром» [46, с. 54-55].

На нашу думку, масштабні процеси глобалізації кидають виклик традиційним релігійним настановам та тим глибинним функціям, які вина споконвічно виконувала протягом історії людства. Більше того, релігія та глобалізація вступають у логічне протиріччя, маючи два принципово різних образи людини у центрі власних аксіологічних систем. З цього приводу А. Косіченко наголошує: «Сутністю релігії є порятунок душі для вічного життя, звідси, для релігії важлива окрема людина з її специфічним особистісним змістом. Глобалізація ж уніфікує все, в тому числі й людину. Тому глобалізм та релігія являють собою дві ідейно-світоглядних системи, що протистоять один одному» [46, с. 47]. На нашу думку, протиріччя релігії та глобалізму можуть бути розв'язані у продуктивному руслі, коли

релігія постане інструментом забезпечення цивілізаційного розвитку неагресивного характеру.

При цьому, існують й небезпідставні алармістські настрої щодо ролі релігії у поширенні агресії у сучасному суспільстві: глобалізація посилила політичну складову релігійного життя, включила її у складні процеси реалізації геополітичних стратегій, відповідно, створивши сприятливі умови для релігійних форм екстремізму та навіть тероризму, не властивих їй відповідно до традиційних уявлень про релігію.

Напрочуд складний характер пошуку місця релігії у соціальній архітектоніці глобалізованого суспільства концептуалізовано наступним чином: «Релігія протистоїть глобалізму. Тут стикаються дві системи світогляду, що не зводиться одна до одної. Релігія ясно говорить про те, що єдність всього сущого має витік з Бога, що від Нього все сталося, в Ньому є підстава всього, Він є кінцева мета всього. Тобто, якщо навколо релігії якась форма глобалізації й може скластися, то «глобалізаційним» ядром при цьому виступає Бог. У тих же процесах, які ми сьогодні називаємо глобалізацією, Бог взагалі «виведений за дужки», адже глобалізм, заснований на лібералізмі, відторгає ідею Бога як таку, що підриває основи лібералізму» [46, с. 50-51].

Усім нам відомий гуманізуючий потенціал світових релігій – вони нас вчать повазі та любові, прагнуть духовного зростання, засуджують погані вчинки, в першу чергу, насилля та агресію. В той самий час, інституційно релігії завжди намагаються встановити домінуючий характер у культурному ландшафті, залучити до лав вірян максимальну кількість людей, жорстко маркуючи «своїх» та «чужих» за конфесійною ознакою. Взагалі, з часів становлення людської цивілізації, соціокультурні механізми активно використовували дихотомію «свій – чужий», забезпечуючи різні інтегративні та дезінтегративні функції у суспільстві.

Як відомо, штучне чи природне загострення протиріч у системі «свій – чужий» логічно призводить до протистоянь агресивного характеру:

«Роль релігії виняткова і в зв'язку з тим, що релігійні цінності лежать в основі культур та цивілізацій. Та коли ми сьогодні цілком виправдано говоримо про діалог культур і цивілізацій як про єдину альтернативу хаосу і нестабільності сучасного світу, то слід пам'ятати, що в діалог вступають не якісь абстрактні ідеї, пов'язані з культурами і цивілізаціями, але саме ці основоположні цінності релігій. Тому міжрелігійний діалог є стрижнем діалогу культур і цивілізацій. Активна позиція релігій в даному діалозі – ще один значний внесок релігії в зниження напруженості сучасного світу» [46, с. 57].

Розвиток цивілізації активно використовував потенціал релігії для інтеграції спільнот в усі часи, надаючи можливості для стійкого формування релігійної та культурної ідентичності, легітимізуючи протиставлення «свої – чужі», «наша релігія – їх релігія», «ми – вони», які лягали як в основу міжконфесійних, так і військових протистоянь. Щодо ролі пари «свій – чужий» у процесах цивілізаційного розвитку в цілому А. Григоренко зазначає наступне: «Сьогодні багато дослідників вважають матрицю «свій – чужий», в якій домінує відмінність між людьми і спільнотами, однією з найбільш фундаментальних в історії людства, в історії людської психіки та мислення» [16, с. 41].

У своєму дослідженні ми виходимо із усвідомлення, що етичні положення переважної більшості релігійних вчень носять гуманістичний характер. Дійсно, ключові догмати усіх релігій апріорі виступають антагоністами ідей агресії та насилля. Разом із тим, під тиском соціокультурних трансформацій, релігія поставала ініціатором активної боротьби щодо позиціонування конкретного конфесійного напрямку в якості домінуючого, адже, кожен із них апріорно прагне максимального поширення своїх ідей через інститути місіонерства (залучення до лав віруючих атеїстів та язичників), прозелитизму (прагнення залучили до своєї віри представників інших конфесій та вірувань), та, не в останню чергу, агресивними репресивними чи військовими засобами.

Достатньо вичерпна сучасна експлікація зазначених агресивних подій у міжконфесійному протистоянні наведена у роботі А. Григоренка «Свій-чужий у історії релігії»: «Не було в історії жодної релігії, яка б обійшлася без демонстрації своєї переваги і переслідувань іновірців. Згадаймо переслідування хананеян – ізраїльтянами; перших християн – спочатку ізраїльтянами, а потім – давніми римлянами; «відьом», єретиків та іудеїв – християнами; протестантів – католиками, а католиків – протестантами; мусульман – християнами, а християн – мусульманами; анабаптистів – лютеранами; суфіїв – правовірними мусульманами; квакерів – пуританами в Англії; буддистів – синтоїстами в Японії; старовірів та сектантів – Православною Церквою» [16, с. 43].

Виходячи із зазначеної хронології, перед сучасними релігіями стоїть дуже складне завдання – розірвати безперервний ланцюг агресивних спроб утвердження власного домінуючого статусу на користь реалізації ідеї розвитку сучасної глобальної цивілізації у неагресивний спосіб. Дослідник А. Григоренко продовжує, що претензії релігій на абсолютний характер свого віровчення надають релігійну санкцію для практики нетерпимості і дискримінації, а сама ж релігійна нетерпимість та ворожнеча пов'язані із нездатністю одного релігійної спільноти зрозуміти і визнати право іншого на істину, на володіння нею: таке нерозуміння призводить спочатку до ворожнечі, а потім – до репресій, гонінь і, нарешті, до релігійних воєн [16, с. 44].

При цьому, ми усвідомлюємо, що релігійна толерантність становить собою дуже складний феномен, а його актуалізація у сучасній соціокультурній динаміці має характер, додатково ускладнений масштабними процесами глобалізації. Проте, саме на неї ми покладаємо надії при обґрунтуванні можливостей сучасних релігій виступити ефективними чинниками мінімізації та упередження агресії у глобальному світі.

Дійсно, толерантність у її секулярних та релігійних вимірах має низку ключових відмінностей, зберігаючи при цьому, результат актуалізації принципу толерантності – мирне співіснування. Скоріш за все, зазначена ситуація детермінована тим, що секулярна культура та відповідний їй аксіологічний стрижень позбавлений ознак ієрархічності, догматичності, традиційності, що дає змогу говорити про секулярну культуру як відкриту систему, здатну імплементувати принципи плюралізму та відносності будь-який ідеалів.

Релігійна ж культура реалізує інші, більш жорсткі ієрархічні принципи. Релігійна толерантність, відповідно гарантує лише відсутність висловлювань або дій, які могли б бути розцінені як принизливі або образливі для представників іншої релігійної традиції і були б спрямовані на обмеження прав і свободи віросповідання і відправлення культу (закриття храмів, заборона на місіонерську діяльність тощо), адже будь-яка релігійна культура, на відміну від культури «секулярної», є жорстко структурованою система з єдиним сакральним центром, який в кожній релігії розуміється по-своєму, отже, релігійна толерантність не може включати в себе в якості свого обов'язкового компонента вимогу доктринальної терпимості, прагнення до зближення віровчень, до визнання їх рівної цінності [40, с. 46].

Дійсно, вимагати від релігій діалогу на предмет узгодженості сакральних положень їх доктринальних вчень є нонсенсом, проте, вимога до відсутності агресивної полеміки домінування виглядає реальною в умовах сучасної складної соціокультурної динаміки. Вимога модернізації релігій у відповідь на вимоги часу дійсно йдуть у розріз із онтологічними засадами цього соціокультурного феномену, зміст яких визначає дотримання традиції. Разом із тим, релігія має ставити питання розв'язання нагальних проблем людства та пошуку відповідей на фундаментальні соціальні запити, аби не втратити своєї ролі учасника процесів цивілізаційного поступу.

З цього приводу ми солідаризуємось із тезою А. Косіченко, яка зазначає наступне: «Світові релігії не можуть модернізуватися без втрати своєї сутності. Найбільше, на що вони можуть піти, – це на деякі нові постановки колишніх проблем, якщо це потрібно для донесення істин релігії до сучасної людини. Релігії можуть розвивати форми відповідей на нові запити та нові проблеми, з якими стикається людство, але абсолютність релігійної істини залишається незмінною» [46, с. 52].

Отже, суспільство може та має легітимні підстави вимагати від релігії актуалізації її потенціалу у подоланні агресії, яка набула світових масштабів, у тому числі, й у релігійному житті суспільства, проте, з урахуванням наступного факту: «Усі світові релігії вкрай скептично ставляться до ідей власного розвитку. Сила релігії (якщо не розглядати тут глибинної сутності релігії – спасіння душі для вічного життя) – в її прихильності традиції та догматам, які лежать в її основі. Догмати релігії здатні на деякий розвиток (в основному, на деяку їх актуалізацію в зв'язку з новітніми вимогами епохи), але суть догматів незмінна» [46, с. 51].

Разом із тим, якщо догмати певних релігій починають відігравати спекулятивну роль для дестабілізації безагресивних процесів цивілізаційного розвитку, ставлячи під загрозу можливість толерантного співіснування культур та конфесій, під знак питання потрапляє сама можливість цивілізаційного розвитку через актуалізацію агресивних, до модерних, ірраціональних механізмів суспільного розвитку.

Релігійна нетерпимість, яка підігривається у контексті реалізації геополітичних стратегій не враховує положення Декларації принципів терпимості, підписаної у 1995 р. в Парижі 185-ю державами, що є членами ЮНЕСКО. Зокрема, суперечить безальтернативному шляху розвитку людства через актуалізацію терпимості для забезпечення культурної та релігійної багатоманітності: «Терпимість означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй

сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Терпимість – це гармонія в різноманітті. Це – не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Терпимість – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою світу» [18].

Логічним виглядає твердження, що будь-яка інша альтернатива – це шлях агресії та протистояння релігій та культур, що не відповідає логіці глобалізаційного розвитку людства. В цілому, продуктивною в даному плані є ідеологія мульткультуралізму як теорії, яка обґрунтовує можливість плідної взаємодії представників різних культур та релігій.

При цьому, важливим на сьогодні є компліментарне доповнення раціональними механізмами сфери релігії із подальшим розгортанням релігійного життя сучасного суспільства на більш раціональних засадах. Саме раціональні механізми здатні надати ефективного характеру процесам релігійної протидії агресії та насиллю у сучасну секулярну добу. При цьому, ми погоджуємось, що сучасна суха раціональність, глуха до сакральності, нездатна увійти в сучасний міжкультурний діалог, а апеляція до священних духовних підстав кожного народу та його розуму необхідна у зв'язку із конфліктами, що множаться та поглиблюється взаємним нерозумінням – треба знаходити можливості розширення простору раціональності та усувати силу й примус у міжкультурних взаєминах [85, с. 127].

Дійсно, для визнання Іншого, необхідно більше інтелектуальних та душевних зусиль, навіть мужності, аніж для визнання його в якості чужого та ворожого. І саме релігія із її розвиненим етичним доробком, здатна виступити, вкупі із раціональністю, ефективним тандемом у розв'язанні конфліктів цивілізаційного розвитку у третьому тисячолітті. На нашу думку, саме зазначене поєднання здатне забезпечити і прагматичний, і аксіологічний виміри цивілізаційного поступу без проявів агресії.

У сучасній філософії, у контексті загострення протиріч цивілізаційного розвитку, все частіше говориться про потребу виділення у окрему галузь досліджень такої проблеми, як філософія ненасилля. Ми погоджуємось із цим методологічним кроком у царині філософського знання, адже існує потреба теоретичного обґрунтуванні цілісних світоглядно-ідеологічних концептів, які б в zasadничували діяльність сучасних миротворчих, правозахисних, пацифістських, екологічних організацій. У контексті нашого ж дослідження потенціалу релігії у забезпеченні неагресивного поступу людства, виглядає продуктивним включити до зазначених теоретичних пошуків релігійно-етичну проблему, щоб продемонструвати, наскільки ідея подолання агресії є укоріненою у положеннях різних конфесій.

При цьому, ми виходимо із потреби розглядати релігію у широкому сенсі, дистанціюючись від одновимірного (відповідно, одноконфесійного) розгляду релігійного потенціалу подолання агресії. Наприклад, долаючи центрованість нашого дослідження на релігійно-етичній традиції християнства, зазначимо наступне: ідея ненасилля є основоположною для східних релігій (індуїзм, джайнізм, буддизм), в яких кожна істота має душу – відповідно, не можна зривати квіти та траву без необхідності, вбивати тварин тощо, адже, відповідно до уявлень про круговерть зла, воно завжди повертається до того, хто його заподіяв [45, с. 194].

Дійсно, ненасильство необхідно розуміти не стільки як смиренність і терплячість, скільки як активне духовне протидія насильству і обмеженню як соціальному злу, яке прагне зрозуміти і прийняти противника та вибирає лише засоби переконання, діалогу та відмови від виконання несправедливих законів [63, с. 217]. Отже, сучасна релігія має розкрити зазначений потенціал, дещо поступившись амбіціями щодо рельєфної демонстрації власних переваг над іншими конфесіями на користь раціонального примирення, здійснивши крок до утвердження власного

потенціалу у процесах неагресивного, безконфліктного цивілізаційного поступу.

Таким чином, маємо підстави здійснити теоретичне узагальнення викладеного у підрозділі матеріалу. Релігія в усі часи становила собою важливий чинник впливу на агресію у суспільстві. Виходячи із положень християнської етики та етичних положень інших світових релігій, релігія має транслювати цінності примирення, прощення, скромності тощо, здатні унебезпечити особистість від проявів агресії.

В той самий час, історія демонструє здатність релігії як інституціолізованого феномену поставати ініціатором масових, інституціоналізованих насильницьких актів, таких як хрестові походи, релігійний фанатизм, інквізиція тощо. Таким чином, досліджуючи потенціал релігії в упередженні агресії, варто враховувати її амбівалентний характер: з одного боку, вона є чинником активізації та, в той самий час, мінімізації агресії у суспільстві.

Релігія ініціює конфлікти та агресію в результаті непродуктивного розв'язання міжконфесійної дихотомії «свій-чужий». На нашу думку, в умовах сучасної соціокультурної динаміки, саме раціоналізація міжконфесійних відносин, всупереч апеляції до догматичних засад різних конфесій, здатна мінімізувати агресивне міжконфесійне протистояння та сприяти поглибленню діалогу між ними. Надмірна спекуляція в межах бінарної опозиції «свій-чужий» намагається апелювати до архаїчної свідомості, маргіналізуючи раціональні моделі розв'язання протиріч релігійного характеру.

Важливим на сьогодні є компліментарне доповнення раціональними механізмами сфери релігії із подальшим розгортанням релігійного життя сучасного суспільства на більш раціональних засадах. Раціональність у релігійній сфері здатна унеможливити загрози демодернізації, екстремізму та фундаменталізму, допомогти раціонально визначити потенційну конфліктну ситуацію та розв'язати її без апеляції до релігійних догм. Таке

поєднання здатне забезпечити і прагматичний, і аксіологічний виміри цивілізаційного поступу без проявів агресії, створити простір актуалізації такого складного явища, яким є релігійна толерантність.

На нашу думку, світові релігії здатні актуалізувати власний потенціал в якості інструментів поширення ідеалів добра, планетарної етики тощо, імплементуючи підходи мультикультуралізму із його правом на культурну та релігійну самоідентифікацію, із декларованою орієнтованістю на мирне продуктивне співіснування в межах єдиного глобального соціокультурного простору. Історія релігії демонструє конфліктогенну ситуацію в межах опозиції «свій-чужий», а глобальний світ сприяє її загостренню, проте саме на її пом'якшенні акцентовані аксіологічні пріоритети концепції мультикультуралізму, створюючи справді сприятливі умови для реалізації принципів релігійної толерантності.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі послідовно вирішуються дослідницькі завдання, спрямовані на виявлення потенціал ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії; аналіз ролі мистецтва як чинника упередження агресивності та розкриття можливостей соціального катарсису у розв'язанні конфліктів; демонстрацію специфіки релігії як детермінанти рівня агресивності у сучасному суспільстві.

На початку розділу авторка зосереджує увагу на виявленні потенціал ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії, виходячи із розуміння ритуалу у його широкому розумінні, не стільки в якості атрибуту релігійно-обрядової діяльності, скільки в якості особливого, впорядкованого демонстративного способу поведінки, який є присутнім у будь-якому суспільстві. Авторка усвідомлювала, що для архаїчних та домодерних суспільств ритуал мав особливе значення у забезпеченні відповідної соціальної архітектури, проте, він не втрачає своєї ролі і в сучасному суспільстві. Аналізуючи потенціал ритуалу щодо упередження та мінімізації агресії, вдалося продемонструвати, що у сучасному суспільстві ритуал залишається важливим інструментом внормування соціального життя.

Не втрачаючи свого метафізичного сенсу (ритуал як наближення до сакрального), в умовах сучасної соціокультурної динаміки все частіше набуває значення культурно-стандартизованого набору дій, коли руталізована поведінка отримує важливий статус у процесі забезпечення соціальної впорядкованості, постає важливим інструментом відтворення соціальних зразків. Ритуал постає можливістю трансформації агресивних психологічних станів через власну екзистенційну наповненість для його учасників: шляхом ритуалізації, раціональному підпорядкуванню правилам, агресія може бути трансформована у соціально корисну

діяльність. Прикладом ритуалізованої соціальної практики, здатної мінімізувати зростання проявів агресії у сучасному суспільстві виступає спорт, який у моральних інтерпретаціях уособлює простір реалізації прагнення до самовдосконалення, в той самий час, завдяки змагальній природі, постає ритуалізованим, соціально унормованим фізичним конфліктом.

Феномен антропотехніки як специфічної впорядкованої практичної діяльності людини є сучасним концептом, концептуалізованим у контексті заявленого низкою представників сучасної соціальної філософії антропотехнічного повороту, одного з варіантів культурологічного повороту (найбільш рельєфно концепт обґрунтовано П. Слотердайком). Антропотехніка дозволяє особистості, після попередніх процедур самоопису та самокритики, здійснити систематичне, ритуалізоване викорінення деструктивних світоглядних орієнтацій особистості, гармонізувати взаємини із іншими суб'єктами, отримати контроль над власним «темним боком людської природи».

Концепт антропотехніки пропонує розглядати людину як безпосереднього суб'єкта самовдосконалення, здатного долати соціальну інерцію, притаманну сучасному суспільству: реалізуючи філософію повсякденних тренувань (антропотехнік) ментальності та тіла, людина перетворює себе на шляху викорінення деструктивних рис, деавтоматизації людської діяльності, ревізії наявних габітусів – здійснює безпосередню трансформацію людської природи. Однією із ключових ідей антропотехнічного повороту, що дозволяє стверджувати його можливості в мінімізації агресії у суспільстві, є теза щодо утопічності реформування суспільного життя, накладання обмежень «ззовні» (з боку політико-правових інститутів тощо), якщо вони не резонують із реальними процесами трансформацій людської природи: відповідно, розбудова неагресивного суспільства, в першу чергу, починається зі зменшення агресивності конкретної особистості.

У понятійному апараті теоретиків антропотехнічного повороту активно вживається концепт «антропологічна чистка» – виявлення негативних рис чи світоглядних орієнтацій особистості та їх викорінення шляхом трансформації повсякденних практик: потенціал антропотехнік полягає у можливості самозаглиблення особистості, усвідомлення себе як суб'єкту агресії із подальшою реалізацією системи антропологічних практик, спрямованих на викорінення агресії із буттєвого горизонту особистості.

Далі у розділі авторкою акцентовано увагу на потребі аналізу можливостей мистецтва у зменшенні агресії саме у контексті складної сучасної соціокультурної динаміки, ревізії його можливостей у поширенні ідей неагресивної міжособистісної взаємодії. У своєму традиційному розумінні, мистецтво зберігає свій потенціал в якості інструменту розв'язання протиріч буття людини у неагресивний спосіб. З іншого боку, характер сучасних протиріч, ініційований процесами утвердження глобалізованого постіндустріального суспільства, формулює оновлений горизонт чинників агресії у сучасному суспільстві, актуалізуючи необхідність соціально-філософської рефлексії щодо статусу мистецтва як універсального чинника зменшення агресії у суспільстві.

Іншим полюсом виступає трансформація сутності мистецтва (виникнення та популяризація нетрадиційних, часто, маргінальних його форм тощо), а також концептуальне оновлення дисциплінарних меж сучасної естетики, яка починає інтерпретуватись в якості некласичного та постнекласичного феномену: відповідно, оновлені мистецтво та естетика проблематизують свій статус в якості чинника розв'язання протиріч міжособистісної взаємодії, актуалізуючи потребу дослідження зазначеного статусу. Некласична та постнекласична естетика пропонують, переважно, опозиційний проект естетики, ставлячи під сумнів можливості мистецтва в упередженні агресії.

У традиційному мистецтві та естетиці одним із евристичних інструментів розв'язання суперечностей виступає концепт катарсису, актуалізація якого під впливом мистецтва дозволяє трансформувати трагізм та жорстокість у переживання екзистенціалів співчуття, прощення та покаяння, творення простору актуалізації почуттів краси, гармонії та порядку. Природа катарсису у традиційній естетиці полягала у подоланні себе повсякденного при «зустрічі» із мистецьким твором, у екзистенціально забарвленому прориві до справжнього буття шляхом розв'язання протиріч трагізму та радості, відчаю та гордості тощо.

Оновлення канонів естетичної науки ставить під сумнів можливості катарсичних практик у мінімізації агресії у сучасному суспільстві, перспектив використання зазначеної естетичної емоції як одного з вищих видів духовної активності особистості на шляху утвердження суспільства неагресивної природи. Сучасне мистецтво дозволяє говорити про феномен антикатарсису, що актуалізується через почуття агресії, відчуження, гніву, приниження, безвиході та, антиномічно до катарсису, не сприяє гармонізації внутрішнього світу людини, поглиблює хаос та дисгармонію в ньому.

Одним із феноменів, здатних збагатити інструментарій пошуку стратегій унебезпечення сучасного суспільства від подальшого утвердження ідеалів агресії у соціальній практиці постає концепт соціального катарсису. У даному концепті поняття катарсису вживається у метафоричному, широкому сенсі, як екзистенційно насичений процес переходу на якісно новий світоглядний рівень шляхом переживання значущих для конкретної особистості подій та очищення від деструктивних ціннісних орієнтацій. Соціальний катарсис, виходячи із цього, означає широке залучення соціальних об'єктів у трансформативні процеси, спрямовані на переосмислення соціокультурного досвіду та утвердження гармонії та краси в якості ключових детермінант соціального

буття, здатний поставати інструментом розв'язання протиріч сучасної соціокультурної динаміки.

У зазначеному метафоричному розумінні, концепт катарсису втрачає свій проблематизований статус як складової сучасного естетичного дискурсу, а соціальний катарсис постає теоретичним концептом, що плідно може бути застосованим для гармонізації конфліктних ситуацій та мінімізації агресії на соціальному рівні (міжкультурна комунікація, постколоніальні виклики, дискримінації, загрози військової конфронтації тощо). Проте, не претендуючи на універсальність концепту, обґрунтована потреба пошуку стратегій соціального катарсису для конкретних конфліктогенних протиріч, що складаються в умовах сучасної соціокультурної динаміки, в першу чергу, з використанням методологічного інструментарію сучасної соціальної філософії.

Останню частину розділу присвячено демонстрації специфіки релігії як детермінанти рівня агресивності у сучасному суспільстві виходячи із факту, що вона в усі часи становила собою важливий чинник впливу на агресію у суспільстві. Виходячи із положень християнської етики та етичних положень інших світових релігій, релігія має транслювати цінності примирення, прощення, скромності тощо, здатні унебезпечити особистість від проявів агресії. В той самий час, історія демонструє здатність релігії як інституціалізованого феномену поставати ініціатором масових, інституціоналізованих насильницьких актів, таких як хрестові походи, релігійний фанатизм та фундаменталізм, інквізиція тощо. У підрозділі зауважено, що досліджуючи потенціал релігії в упередженні агресії, варто враховувати її амбівалентний характер: з одного боку, вона є чинником активізації та, в той самий час, мінімізації агресії у суспільстві.

Релігія ініціює конфлікти та агресію в результаті непродуктивного розв'язання міжконфесійної дихотомії «свій-чужий». В умовах сучасної соціокультурної динаміки, саме раціоналізація міжконфесійних відносин, всупереч апеляції до догматичних засад різних конфесій, здатна

мінімізувати агресивне міжконфесійне протистояння та сприяти поглибленню діалогу між ними. Надмірна спекуляція в межах бінарної опозиції «свій-чужий» намагається апелювати до архаїчної свідомості, маргіналізуючи раціональні моделі розв'язання протиріч релігійного характеру.

Важливим на сьогодні є компліментарне доповнення раціональними механізмами сфери релігії із подальшим розгортанням релігійного життя сучасного суспільства на більш раціональних засадах. Раціональність у релігійній сфері здатна унеможливити загрози демодернізації, екстремізму та фундаменталізму, допомогти раціонально визначити потенційну конфліктну ситуацію та розв'язати її без апеляції до релігійних догм. Таке поєднання здатне забезпечити і прагматичний, і аксіологічний виміри цивілізаційного поступу без проявів агресії, створити простір актуалізації такого складного явища, яким є релігійна толерантність.

Світові релігії здатні актуалізувати власний потенціал в якості інструментів поширення ідеалів добра, планетарної етики тощо, імплементуючи підходи мультикультуралізму із його правом на культурну та релігійну самоідентифікацію, із декларованою орієнтованістю на мирне продуктивне співіснування в межах єдиного глобального соціокультурного простору. Історія релігії демонструє конфліктогенну ситуацію в межах бінарної опозиції «свій-чужий», а глобальний світ сприяє її загостренню, проте саме на її пом'якшенні акцентовані аксіологічні пріоритети концепції мультикультуралізму, створюючи справді сприятливі умови для реалізації принципів релігійної толерантності.

Список літератури до третього розділу

1. Абрамович С. Культурологія. Київ : Кондор, 2005. 351 с.
2. Андрущенко Т. Виховна функція мистецтва в освітньому процесі шкільної та студентської молоді [Електронний ресурс]. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_14/PDF/3.pdf (дата звернення: 12. 07. 2016).
3. Аристотель. Метафизика. Москва : Мысль, 1975. 550 с.
4. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Москва : Мысль, 1976. 550 с.
5. Астафьева О. Информационно–коммуникативная доминианта современной культуры. Единство и многообразие в религии и культуре : Философские и психологические корни глобальных противоречий. 2006. Вып. 22. С. 164–176.
6. Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре : структурно–семантический анализ восточнославянских обрядов. Санкт-Петербург: Наука, 1993. 253 с.
7. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. К.: Видавничий центр «Академія», 2004. 342 с.
8. Беланова Р. А. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах (Україна – США). Київ: Центр практичної філософії, 2001. 216 с.
9. Борисов С. Н. Насилие – миф – религия: о механизмах локализации насилия в традиционной культуре. Наука – Искусство – Культура. 2012. №1. С. 139-143.
10. Выготский Л. С. Психология искусства. Москва : Искусство, 1986. 302 с.
11. Геннеп А. Ван. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов. Москва: Восточная литература, 1999. 198 с.
12. Гессен С. И. В защиту педагогики. Москва: Издат. дом Шалвы Амонашвили, 2004. 224 с.
13. Гомілко О. Є. Антропологічне у викликах глобального, або про ризики письменною людини стати дикуном. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2015. Вип. 45(2). С. 3-13.
14. Гончаренко Ю. В., Гудко І. І. Фактори художньо-естетичного сприйняття театрального мистецтва. Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки. 2010. № 2 (13). С. 45–48.

15. Гордін Л. Е. Спілкування як сенс екзистенції людини [Електронний ресурс]. URL: <http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/GCH /2014/GCH414/pdf/6.pdf> (дата звернення: 07.11.2016).
16. Григоренко А.Ю. «Свой–чужой» в истории религии. Известия РГПУ им. А.И. Герцена. 2012. №146. С.41-47.
17. Дворцева Г. В. Мистецтво як каталізатор образу людини культури у студентській молоді. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2013. № 1 (54). С. 53–59.
18. Декларация принципов терпимости (принята резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года) [Электронный ресурс]. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (дата обращения: 03.02.2016)
19. Джинджихашвили Н. Я. К вопросу о психологической необходимости искусства. Бессознательное: Природа, функции, методы исследования : В 4 т. Т. 2. Тбилиси, 1978. 550 с.
20. Дзвінчук Д. І. Розвиток освітніх систем у ХХ столітті та нові запити ХХІ століття. Вища освіта України. 2007. № 1. С. 27–35.
21. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. Київ Юніверс, 2002. С. 423 с.
22. Емельянов В. В. Ритуал в древней Месопотамии. Санкт-Петербург: Азбука–классика; Петербургское Востоковедение, 2003. 320 с.
23. Животкова О. В. Мистецтво як форма вираження свідомості суспільства Вісник ХДАДМ. 2008. № 5. С. 38-41.
24. Жуков С. М. Сутність мистецтва та духовність. вплив мистецтв на гармонійний розвиток особистості. Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки. Черкаси, 2008. Вип. 127. С. 60-73.
25. Здоровенко В. Можливості мистецтва в дослідженні соціально-культурних трансформацій в сучасній Україні [Електронний ресурс]. URL: http://ddpu.drohobych.net/filos_gum/wp-content/uploads/2016/04/2015_10.pdf (дата звернення: 10.02.2016).

26. Зязюн І.А. Діалектика особистісних цінностей та смислів у розвитку особистості [Електронний ресурс]. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/3231/зязюн5.pdf> (дата звернення: 13.04.2016)
27. Извекова М. Г. Прагмалингвистические характеристики ритуального дискурса: автореф. дис. на соискание уч. степени кандид. филол. наук: 10.02.19 «Теория языка» / Министерство образования и науки России, Государственное образовательное учреждение Высшего профессионального образования «Волгоградский государственный педагогический университет». Волгоград, 2006. 204 с.
28. Кабалевский Д. Воспитание ума и сердца. Москва: Просвещение, 1981. 204 с.
29. Кант И. Сочинения в 6 т. Москва: Мысль, 1966. Т. 5. 564 с.
30. Катарсис [Електронний ресурс]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Катарсис> (дата звернення: 08.06.2016).
31. Катарсис релігійний. Українська релігієзнавча енциклопедія [Електронний ресурс]. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/katarsys-religijnyj> (дата звернення: 06.11.2016).
32. Катарсис. Психологіс – енциклопедія практичної медицини [Електронний ресурс]. URL: <http://psychologis.com.ua/katarsis.htm> (дата звернення: 12.06.2016).
33. Качмар О. В. Тролінг як форма соціальної та індивідуальної агресії у віртуальних мережах. Гілея: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 109(6). С. 147-150.
34. Качмар О. В. Пасивна агресія: особливості та шляхи протидії. Гілея: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 114 (11). С. 192-195.
35. Качмар О. В. Вербальна агресія та шляхи її подолання. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 12. С. 55-58.
36. Качмар О. В. Мобінг як різновид психологічного насильства в трудовому колективі. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 14. С. 58-62.
37. Качмар О. В. Культурна компетентність особистості як чинник упередження агресивності. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. 2016. Вип. 65. С. 135-143.

38. Качмар О.В. Метафізика агресії: смисли та дуалістична природа. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Філософія. 2016. Вип. 47 (Ч. II). С. 47-60.
39. Качмар О.В. Фрустраційна теорія агресії. Наукові праці: наук.-метод. журнал. 2016. Вип. 274. Т. 286. С. 30-36.
40. Качмар О.В. Соціальна деструктивність та насильство в сім'ї. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2016. № 2. С. 43-54.
41. Качмар О.В. Інформаційна агресія як компонент інформаційно-психологічної війни. Вісник Черкаського університету. Серія Філософія. 2016. №2. С. 46-54.
42. Качмар О.В. Філософські витoki концепції ненасильницького спілкування. Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. Дрогобицького державного пед. ун-ту ім. І. Франка. Серія «Філософія», 2017. Вип. 37. С. 4-15.
43. Качмар О. В. Основні методи та прийоми попередження та контролю агресивної поведінки в соціумі. Вісник Львівського університету: зб. наук. праць. Філософсько-політологічні студії. Львів, 2017. Вип. 10. С. 47- 53.
44. Коломієць О. Г. Філософська парадигма упередження агресивності в сучасному суспільстві: дис. на здобуття наукового ступеня док. філос. наук 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 396 с.
45. Конухова А.В. Диалектика насилия и ненасилия в восточной и отечественной религиозно-этических традициях. Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. 2012. №3. С.194-198.
46. Косиченко А.Г. Глобализация и религия. Век глобализации. 2013. №1. С.47-58.
47. Корсак К. В. Освітньо–науковий комплекс України і четверта хвиля ноотехнологій. Філософія освіти. Постметодика. № 5 (96). 2010. С. 2–7.
48. Култаєва М. Антропотехнічний поворот та його соціально-філософські та філософсько-освітні імплікації у теоретичних розвідках П. Слотердайка. Філософія освіти. 2014. № 1. С. 54-76.
49. Культура. Нравственность. Религия. Материалы круглого стола. Вопросы философии. 1989. № 1. С. 17.

50. Лисина Е. А. Феномен ритуала в жизни общества (социально–философский анализ) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук 09.00.11 «Социальная философия» / Министерство образования и науки России, Оренбургский государственный Университет. Оренбург, 2008. 22 с.
51. Лич Э. Культура и коммуникация : логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии. Москва: Изд. фирма «Восточная лит–ра» РАН, 2001. 142 с.
52. Медведев Н. П. Толерантность и образование: грани соприкосновения. Качество образования как социальная проблема: Материалы региональной научной конференции. Ставрополь, 2002. 609 с.
53. Мельник Е. А. Ритуал як засіб створення стереотипів культурних форм спілкування та поведінки [Електронний ресурс]. URL: <http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/GCH/2013/GCH113/pdf/08.pdf> (дата звернення: 11.07.2016).
54. Нападій Н. Оздоровлення та розвиток дітей дошкільного віку засобами мистецтва [Електронний ресурс]. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_14/PDF/14.pdf (дата звернення: 06.11.2016).
55. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. URL: <http://www.medunif.lviv.ua/files/info/nats.strategia.pdf> (дата звернення: 16.01.2016).
56. Новіков Б. В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму. Київ: НТУУ «КПІ», 2006. 224 с.
57. Павлова О. Трансформація освітніх стратегій у некласичній естетиці. Філософія освіти. 2007. № 1. С. 159-168.
58. Песталотци И. Г. Избранные педагогические сочинения в 2 т. Москва: Педагогика, 1981. Т. 1. 334 с.
59. Поліщук Н. В. Науково-технічний прогрес і духовно-моральне становлення молоді. Рівне: О. Зень, 2012. 464 с.
60. Поліщук Н. В. Освітні стратегії формування духовності молоді у контексті інформаційно-високотехнологічного прогресу : дис. на здобуття наукового ступеня

- докт. філос. наук 09.00.10 «Філософія освіти» / Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 466 с.
61. Проэктор Д. М. Мировые войны и судьбы человечества. М.: Мысль, 1986. 318 с.
62. Психологія: Як музика впливає на вас? [Електронний ресурс]. URL: http://toplutsk.com/articles-article_37.html (дата звернення: 01.07.2016).
63. Пыхтеева Е.В. Насилие и ненасилие: политико-философский анализ. Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. 2012. №1(120). С.215-219.
64. Разумна Г. І. Підготовка майбутніх вчителів трудового навчання до естетичного виховання учнів основної школи : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук 13.00.02 «Теорія і методика трудового навчання» / Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2002. 26 с.
65. Сандюк Л. О. Основи культурології [Електронний ресурс]. URL : http://pidruchniki.ws/10440708/kulturologiya/spetsifichni_risi_mistetstva_duhovnoyi_sferi_su_spilnogo_zhittya#332 (дата звернення: 09.10.2016).
66. Сарингулян К. С. Культура и регуляция деятельности. Москва : Изд-во АМ АрмССР, 1986. 158 с.
67. Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. 279 с.
68. Свириденко Д. Б. Потенціал педагогіки трансгресії в епоху глобалізації. Гілея: Зб. наук. праць. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 88 (9). С. 128–132.
69. Свириденко Д. Б. Феномен віртуальної реальності в європейській філософії на межі ХХ – ХХІ ст. (історико-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: 09.00.05 «Історія філософії» / М-во освіти і науки України, Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2008. 18 с.
70. Свириденко Д. Б. Феномен віртуальної реальності як інституціональний чинник інформаційного суспільства. Наукові записки КУТЕП: Збірник наукових праць. Серія : філософські науки. Київ, КУТЕП, 2010. Вип. 7. С. 197–208.

71. Сергієнко А.В. Ціннісний пріоритет естетичної культури сучасного студента: теорія і практика. Педагогічна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць. 2014. № 22. С. 54 – 59.
72. Сморгж Л. О. Естетика : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2009. 416 с.
73. Толстая С. М. Вербальные ритуалы в славянской народной культуре. Логический анализ языка : Язык речевых действий. Москва, 1994. № 3. С. 172–177.
74. Толстой Л. Н. Исповедь. Собр. соч. : в 20–ти томах. М., 1960–1965. Т. 16. 559 с.
75. Толстой Л. Про мистецтво. Київ, 1979. 455 с.
76. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. М.: Прогресс, Культура, 1995. 517 с.
77. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. Москва: Наука, 1989. 456 с.
78. Фрейд З. Недовольство культурой [Электронный ресурс]. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Freid/ned_kult.php (дата звернення: 08.06.2016).
79. Фрейре П. Педагогіка пригноблених. Київ: Юніверс, 2003. 168 с.
80. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: ВЛАДОС, 1994. 354 с.
81. Хамитов Н. Философский словарь: человек и мир. Киев: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. 303 с.
82. Холличер В. Человек и агрессия. З. Фрейд и К. Лоренц в свете марксизма. Москва: Прогресс, 1975. 130 с.
83. Хоруженко К. М. Культурология. Энциклопедический словарь. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. 640 с.
84. Хренов Н. А. Ритуал в контексте переходных эпох. Мир психологии. 2003. № 1. С. 26–55.
85. Чистякова О. В. Насилие и религия как социальные феномены современности (философско-антропологический контекст). Вестник РУДН. Серия: Философия. 2015. №1. С.116-136.
86. Шейко В. М. Давньогрецьке поняття "катарсис" [Електронний ресурс]. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/32809-35-davnogretske-ponyattya-quotkatarsisquot.html> (дата звернення 12.04.2017)

87. Шмельова Т. В. Вплив мистецтва на формування естетичного світосприймання майбутніх учителів. Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. Житомир, 2005. Вип. 24. С. 270-272.
88. Яценко Т. С. Агрессия : психодинамическая теория и феноменология. Київ: Вища школа–XXI, 2010. 271 с.
89. Bhabra G. Rethinking modernity: Postcolonialism and the sociological imagination. Springer, 2007. 200 p.
90. Huxley J. Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences, 2016 : P. 249–272.
91. Radcliff–Brown A. R. Structure and function in primitive society. London : Cohen and West, 1952. P. 148–149.
92. Ritual [Electronic resource]. URL: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/504688/ritual> (дата звернення: 23.09.2016).
93. Russell J. S. Robert L. Simon on Sport, Values, and Education. Journal of the Philosophy of Sport. 2016. Issue 43(1). P. 51-60.
94. Schmidt E.M.B., Jankowski P.J. Predictors of Relational Aggression and the Moderating Role of Religiousness. Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma. 2014. Vol. 23. PP. 333–350.
95. Young Robert. Postcolonialism: An historical introduction. John Wiley & Sons, 2016. – 536 p.

РОЗДІЛ 4. ПОТЕНЦІАЛ ОСВІТИ В УПЕРЕДЖЕННІ ТА ПОДОЛАННІ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Гуманістичний етос освіти як засіб упередження агресивності

У розділі, який починається з підрозділу, що має обґрунтувати можливість освіти як інструменту утвердження гуманістичний світоглядних орієнтацій, розглядаються можливості освіти як соціокультурного феномену здійснювати ефективне упередження проявів агресивності у суб'єктів освітнього процесу, а також реалізувати механізми упередження утвердження агресивності як риси сучасного освітнього простору.

Згідно задуму, в межах даного підрозділу, авторкою буде продемонстровано, яким саме чином у освіті має розгортатись логіка мінімізації проявів ненависті, ворожості, гніву, нетерпимості та інших форм агресії, а також будуть окреслені особливості сучасного періоду розвитку освіти, властивою рисою яких є актуалізація глобалізаційних тенденцій, що ініціює загострення соціальних протиріч та, відповідно, потребує розробки більш ефективних механізмів подолання та упередження агресивності.

Здійснивши обґрунтування потенціалу освіти як соціокультурного інструменту подолання агресивних світоглядних орієнтацій, способів мислення та дії, будуть підстави у наступних підрозділах розглянути конкретні можливості освіти у становленні неагресивної особистості на різних етапах її становлення. Отже, перейдемо безпосередньо до вирішення дослідницького завдання виявлення можливостей освітнього гуманізму в упередженні формування агресивних світоглядних орієнтацій. При цьому, ми усвідомлюємо, що у сучасному дискурсі філософії освіти дана проблема отримала значну розробку, проте, виходимо із потреби

надати чіткіше концептуалізувати напрацювання попередників з точки зору авторської концепції.

Зазначимо, що даним підрозділом ми не відкриваємо нову сторінку соціально-філософських та філософсько-освітніх досліджень, а розвиваємо цікаві положення попередніх дослідників. Спробами знайти відповідь на дані та низку інших запитань у вітчизняному філософському в цілому та соціально-філософському дискурсі зокрема, намагались низка вітчизняних дослідників, серед яких окремо варто виділити наступних: В. Бітаєв [6], Д. Дзвінчук [8; 9], Ю. Качанова [15], О. Коломієць [20], Н. Чеботарьова [33] та низка інших дослідників.

Здійснюючи аналіз гуманізму як метатеорії, яка має багатовікову традицію, зазначимо, що, з одного боку, здається інтуїтивно зрозумілим факт, що освіта, спрямована на актуалізацію ідей гуманізму робить свій внесок у процеси упередження агресивності як антигуманістичної риси особистості. Здавалося би, у сучасних умовах, процеси дегуманізації освіти оголюють проблему упередження агресії у тих хто навчається: «Розвиток сучасної цивілізації, на думку багатьох дослідників, характеризується зростанням тенденцій дегуманізації. Причому, ці тенденції мають системний характер і знаходять прояв в усіх сферах людського життя – суспільній практиці, між людських взаєминах, в індивідуальному життєздійсненні людини. Зростання цих тенденцій супроводжується ескалацією агресії, яка із антропологічного чинника самозбереження і виживання людини перетворюється на антропологічну загрозу для подальшого продуктивного розвитку людини і як особистості, і як представника людського роду» [4, с. 98].

Разом із тим, характеристика гуманізму як метатеорії, у якій знаходиться місце для сучасних проектів гуманізму (прикладом є «новий гуманізм»), якраз і надає можливості до неоднозначних інтерпретацій гуманізму у його продуктивному зв'язку із агресією. Дослідниця Т. Бикова зазначає: «Якщо для філософії доби Просвітництва, на засадах якої і

зростав «модерн - гуманізм», притаманним було зосередження уваги на позитивних проявах людського, то сучасна філософія намагається осмислити людину в усій різноманітності її проявів – як позитивних, так і негативних, а визнання зв'язку людської творчості як вищого прояву здатності людини до трансцендентування не тільки із продукуванням нового, але і з деструкцією старого дає можливість і у феномені агресії краще осмислити та розкрити діалектику «доброякісного» і «злроякісного» із застосуванням евристики нового гуманізму» [1, с. 14-15].

Сучасні футурологічні концепції постгуманізму, трансгуманізму тощо пропонують ще менш однозначні трактування зв'язку між гуманізмом та агресивністю. Тому, на нашу думку, говорячи про гуманістичний потенціал освіти в упередженні агресії, ми будемо перебувати на методологічній позиції його розуміння у класичних, модерних конотаціях.

Початок ХХІ ст. для процесів цивілізаційного розвитку людства позначений складною динамікою процесів, логічно не позбавлених низки протиріч. Спираючись у своїй логіці на ідеї глобалізації та антиглобалізації, у суспільствах виникають колізії, розв'язання яких прогресивна частина людства вбачає крізь призму потреби їх раціонального розв'язання, в той час, як інші обирають шлях відкритого військового протистояння, гібридної війни чи тероризму. Разом із тим, і військова агресія у сучасному світі також, переважно, визначається раціональними чинниками: «Намагаючись визначити місце війни в майбутньому глобального світу, варто відзначити, що в умовах сучасності відкрита агресія, як на індивідуальному, так і на колективному рівні, значною мірою сублімується, природна агресивність відходить на другий план, і визначальну значущість набувають цілеспрямований розрахунок, раціональний вибір» [22, с. 9].

Здавалося би, що становлення суспільства знань має сприяти розбудові людської цивілізації на засадах толерантної взаємодії

представників різних культур та світоглядно-релігійних традицій, сприяти реалізації коеволюційних ідей, поширюючи етос людини як планетарної особистості. Проте, саме у сучасному світі агресія набула як великих за обсягом масштабів, так і «збагатилася» широтою форм її проявів, коли мові йде насильство та вандалізм підлітків в школах та спільнотах; агресія, спрямована на дітей та жінок й інші форми сімейного насильства; напади, грабежі та вбивства; тероризм із політичними мотивами; расові дискримінації; економічно мотивоване насильство; агресія в багатьох, в тому числі військових формах, прямо або побічно, ініційоване державою; тортури та жорстокість поліції й військових і багато, багато іншого.

Різноманітність, інтенсивність, частота та загальна поширеність агресивної поведінки по всьому світу жахливо має високі показники, які навіть не підлягають якісній оцінці. Ускладненого характеру надає специфіка оцінки кількісних та якісних проявів агресії через її латентний характер, адже жертва, у переважній частині випадків, намагається приховати факти вчинення над нею акту агресії чи насилля. Освітня сфера не є виключенням із зазначеної тенденції.

Протиріччя глобалізаційних процесів залишають помітний відбиток на динаміці агресивності у сучасному суспільстві: «Дегуманістичні тенденції в сучасному соціумі, які набули загрозливого масштабу, свідчать про суттєвий розлад у духовному світі людини і на особистісному рівні... Духовна спустошеність, відсутність міцних внутрішніх духовних основ підбивають здатність особистості до повноцінного духовного розвитку і самореалізації, підбивають її життєстійкість і здатність гідно долати життєві труднощі і кризи. Усі ці духовні негаразди можна діагностувати як духовну хворобу особистості, оскільки у фізіологічному плані хвороба і означає певний розлад у функціонуванні живого організму, його нездатність під час хвороби функціонувати у нормальному режимі життєздійснення... Порушення духовного здоров'я є глибинною причиною

ескалації деструктивної агресії, що спостерігається у сучасному житті суспільства та на індивідуальному рівні» [4, с. 98].

Трагічний досвід України останніх років, активізація терористичних загроз та міждержавних конфліктів свідчить про те, що масштабні появи агресії залишаються реальною загрозою на шляху цивілізаційного поступу людства, на тлі чого рельєфно проступає низька ефективність державних та глобальних стратегій щодо локалізації та мінімізації проявів агресивності у сучасному глобальному світі.

Оточуюча нас дійсність актуалізує пошук відповіді на питання, чи взагалі можливим є ненасильницький світ, і якщо він можливий, то які сама риси він має, та й що треба зробити на шляху його утвердження? Ми виходимо із стверджувальної відповіді на це запитання, особливе місто у розбудові ненасильницького світу відводячи інституту освіти.

Все це додатковий раз свідчить, що пропоновані багатьма громадськими діячами, політиками, футурологами моделі соціального порядку не здатні протистояти темному боку людської природи. У зазначеному контексті виникають загрози звернення до моделей соціального устрою, які б легітимізували агресивність в якості атрибуту соціальних взаємин, коли людство стане на шлях демодернізації. У зазначеному контексті ми солідаризуємось із тезою Н. Чеботарьової: «Ненависть та брутальне насилля *homo sapiens* лякає своєю первозданністю. Виникає думка, що саме на сучасному етапі історичного розвитку суспільства “темний бік” людської природи якимось чином вийшов з-під контролю. Цивілізованому ХХ століттю більше, ніж попереднім, “вдалося” сконцентрувати і гіпертрофувати зло у вигляді деструктивних процесів за допомогою сучасної науки і розроблених на її основі технологій. Науково-технічний прогрес забезпечив людство засобами ведення сучасних війн, руйнівний потенціал яких перевищує найфантастичніші уявлення» [33, с. 1].

У своєму дослідженні ми виходимо із методологічної позиції, що у подоланні агресії у сучасному суспільстві особлива роль має бути відведена не стільки пошуку державних чи загальнолюдських стратегій її упередження та мінімізації, скільки виявленню дієвих механізмів безпосередньої трансформації особистості. Таким чином, у своєму дослідженні ми спускаємось з соціального рівня дослідження проблеми упередження та подолання агресії із розмитими та, як зазначено вище, малоефективними механізмами впливу на суспільство у його цілісності, на рівень конкретної особистості у спробах виявити чинники, які б стримували актуалізацію темного боку людської природи.

Виходячи із зазначеної позиції, евристичним виглядає розглянути, яке місце у подоланні агресивних феноменів має сучасна освіта. На продуктивності пропонованого нами підходу також наголошує й О. Коломієць, стверджуючи наступне: «Освіта, в широкому розумінні цього слова, є не лише цілеспрямованою пізнавальною діяльністю з отримання знань, але й процесом формування характеру особистості. Упередження агресивності в освітній діяльності на усіх її ланках можливе в процесі виховання і навчання. Але, оскільки це процес між двома сторонами, з одного боку учня, а з іншого вчителя, то і зусилля мають бути обопільними, хоча безумовно роль вчителя є вирішальною» [20, с. 194]. Відшукавши шлях до освіти, яка є здатною масово формувати Особистість, здатну тримати темний бік своєї природи під контролем, залишаючись активним суб'єктом цивілізаційного розвитку людства та носієм світогляду, співмірного із сучасними викликами, людство стане на шлях досягнення стану примирення та співпраці заради майбутнього цивілізації. До цього ж моменту, зазначена мета виглядає як мінімум мало досяжною, якщо не утопічною.

На новизну не претендує теза, що рівень агресивності як риса особистості є результатом освітньо-виховного впливу, отже, від характеру зазначеного впливу залежатиме динаміка утвердження агресивності, або ж

динаміка її упередження чи подолання. Також ми усвідомлюємо, що освіта на дошкільному, шкільному рівнях, а також на рівні вищої освіти, мають низку відмінностей. Разом із тим, ми виходимо із постулату, що на усі рівні освіти за своїм фундаментальним покликанням тісним чином пов'язані із проблематикою агресивності.

Проте, у даному підрозділі, ми намагатимемось дистанціюватись від виявлення та детального розгляду особливостей освітньо-виховного впливу на різні вікові групи, проте, ми маємо здійснити їх загальний огляд. Певним проясненням методологічних орієнтирів нашого дослідження може виступити наступний підхід: вихідним пунктом для організації змісту освіти має бути поточна, конкретна, екзистенціальна ситуація, що відображає сподівання людей, яку, використовуючи певні базові суперечності, педагог повинен подати як виклик, що вимагає відповіді [32, с. 77].

Уся освітня траєкторія сучасної особистості має виступати середовищем для «відпрацювання» практик реальної взаємодії у сучасному суспільстві, готувати людину до ролі активного суб'єкту соціального життя. При цьому, вже на етапі дошкільної освіти у дитини формуються ключові життєві настанови, які, в залежності від їх характеру, потребують або ж підтримки та розвитку, або з уваги та корекції. Проте, чи можна бути впевненим, що шкільна освіта може розумітись нами в якості соціального інституту, спрямованого на упередження агресії та насильства?

Нажаль, шкільне освітнє середовище також є ареною актуалізації агресивності у різних проявах – від конфліктів між учнями до утисків з боку учителів. Не маючи в наявності статистичних показників щодо проявів агресивності у шкільних закладах нашої держави, ми пропонуємо звернутись до дослідження Р. Гейбла та Р. Ван Аккера, які наводять наступні кількісні показники щодо рівня агресії у американських школах наприкінці 90-х років минулого століття: щороку у школах відбувається

близько трьох мільйонів серйозних злочинів, відповідно, близько шістнадцяти тисяч злочинів кожного навчального дня [41, с. 1].

При цьому, варто нагадати, що «агресивність дитини – це насамперед відображення її внутрішнього неблагополуччя, невміння адекватно реагувати на події, що відбуваються навколо, агресивною поведінкою дитина намагається привернути до себе увагу: агресивна дитина потребує розуміння, тому актуальною є психологічна підтримка таких дітей» [20, с. 200]. Зрозуміло, що дитина засвоює логіку зняття протиріч інтерсуб'єктивної взаємодії не тільки у процесі навчання через отримання певних знань та навичок перебування у колективі, але й, чи не більше, безпосередньо у сім'ї, будучи активним учасником чи споглядачем сімейних стосунків, потенційно не позбавлених проявів агресії.

Саме тому, слід зазначити, у своєму дослідженні ми не намагаємось абсолютизувати роль освіти у становленні гуманістичної, цілісної особистості, здатної розв'язувати протиріччя соціальної практики у неагресивний спосіб. Проте, саме освіта, ще на дошкільному своєму рівні, має відшуковувати шляхи виявлення та успішного подолання агресивних настанов незалежно від середовища їх виникнення (навчальний заклад, сім'я, позанавчальне дозвілля тощо). В цьому ж плані О. Коломієць зазначає, що «дошкільна освіта має розбудовувати гуманістичні стратегії упередження та мінімізації агресивності з урахуванням досвіду комунікації дитини та членів родини, оцінюючи перспективи розбудови взаємин в сім'ї та екстраполюючи їх на потенційні перспективи формування агресивних моделей поведінки під їхнім впливом» [20, с. 205].

На нашу думку, саме етос відповідальності вчителя за цілісний розвиток особистості, може постати аксіологічним центром сучасної освіти, коли потреба у розвитку особистості на засадах взаємної поваги, діалогу, толерантності виступає в якості аксіологічного пріоритету освітньо-виховної діяльності доби глобалізації із властивими їй складними протиріччями взаємодії на рівні особистостей та соціальних груп різних

масштабів: «В початковому процесі важливо певним чином організувати колективне життя де кожен учень зможе творчо і духовно реалізувати себе, відкрити для себе радість активного пізнання та спілкування з однолітками. Дуже важливо, щоб кожна дитина (учень) сприймала свій колектив не вороже, а як певну сферу для самовираження, самоствердження тощо. І це важливо не тільки з точки зору формування пізнавальної активності учнів та їх інтересу до навчальної діяльності, а є одним з важливих факторів упередження дитячої агресивності» [20, с. 202].

Разом із тим, дана проблема набуває ускладненого характеру у контексті масштабних процесів соціального розшарування, який може провокувати прояви агресивності при спілкуванні однолітків. На особливостях виховання дітей та молоді в умовах соціальної нерівності, як є сприятливими для надбання молодим поколінням агресивних ознак, наголошує Д. Дзвінчук [8].

Не втрачає свого значення цей підхід і для шкільної освіти. Зрозуміло, що у дидактичному плані, освіта здійснює вплив, спрямований на упередження агресивності, враховуючи психологічні особливості специфічної вікової групи. Проте, на нашу думку, наскрізною для усіх щаблів освіти, по яких крокує сучасна особистість, має бути орієнтованість на можливість розбудови комунікації та можливість дії, спираючись на ідею продуктивної взаємодії між носіями різних точок зору, світоглядних переконань тощо.

Ми усвідомлюємо складність розробки зазначеної наскрізної стратегії подолання та упередження агресивності, адже навіть для рівня шкільної освіти американський дослідник проблеми агресивності А. Голдстейн зазначав наступне: для того, щоб забезпечити тривалий успіху у наступі проти агресії у школах, ми маємо приймати до відома усю складність чинників, що її спричиняють, а безпосередня боротьба із нею бути спрямована не тільки на агресора, але й на батьків, вчителів, адміністрацію школи – на більш широкий контекст спільноти, коли

комплекс заходів, спрямованих на скорочення агресії та насильства у школах, буде використовувати широкий діапазон каналів впливу [42, с. 16].

Освіта може та, не побоїться перебільшити, має бути наочною демонстрацією принципів діалогічності, толерантного відношення до інших як Інших, а не як чужих. У зазначеному контексті, набувають актуальності пошуки освітніх моделей, у яких би долалися потенційні протиріччя міжособистісної взаємодії: у сучасних науках про освіту набувають популярності підходи гендерної, трансгресивної (граничної), радикальної педагогіки, в яких значної трансформації зазнають традиційні уявлення щодо ролі вчителя (викладача), відбувається змістовний перехід до суб'єкт–суб'єктних відносин у освіті, мінімізуються або унеможлиблюються будь-які прояви дискримінацій [24, с. 129].

Плідним у цьому плані, на думку Д. Свириденка, виступає концепт трансгресії (долання меж), який набув концептуального оформлення у вигляді трансгресивної педагогіки, яка прагне створювати екзистенціальні ситуації у навчанні, переживаючи які, особистість трансформує світоглядні, культурні, ідентифікаційні детермінанти, відповідно, гнучко реагуючи на складні явища сучасної соціокультурної динаміки та реагуючи на запити декваліфікації знань, етноплуралізму, релятивізму ціннісних орієнтацій [24, с. 128-130]. Але чи можна сподіватись на розбудову освіти на зазначених підходах, якщо сам вчитель чи викладач не буде поставати зразковим носієм та, що не менш важливо, транслятором ідей рівності у освіті, у яких долалися би дискримінаційні прояви з його боку, були відсутніми ієрархії, здатні утверджувати в учнів настанови неефективності взаємодії у суспільстві на засадах діалогу та визнання цінності Іншого?

На потребі перегляду усталених відносин у системі «вчитель-учень» у свій час наголошував П. Фрейре, стверджуючи наступне: «Визвольна освіта полягає в пізнавальній діяльності, а не в передачі інформації...

Практика проблемно-орієнтованої освіти виходить з уявлення про те, що суперечність вчитель-учень можна подолати. Діалогові стосунки – неодмінні для реалізації здатності дійових осіб процесу пізнання співпрацювати в дослідженні того ж самого пізнавального об'єкта – неможливі в інших умовах» [32, с. 61]. Отже, згідно П. Фрейре, справжня освіта має починатися із зняття суперечностей у системі «вчитель-учні» шляхом примирення полюсів протистояння, коли обидві сторони одночасно отримують ролі вчителя та учня [32, с. 54].

Питання упередження та подолання агресивності особистості набуває також особливого звучання у системі вищої освіти, яка, станом на сьогодні, постає ареною втілення глобалізаційного проекту розвитку людства – формується глобальний простір освіти; на освіту у необмежених масштабах поширюється неоліберальна ідеологія, поглиблюючи соціальну нерівність між країнами та всередині суспільств; розуміння освіти в якості товару чи послуги (GATS – General Agreement on trade in Services – документ ЮНЕСКО, визнаний Світовою торговою організацією, що офіційно закріпив у 1995 році за освітою статус послуги, що продається [36]) ініціює масштабне застосування сучасних розвинених комп'ютерних технологій у освіті тощо.

Дійсно, утвердження знаннево-орієнтованої економіки у контексті розбудови постіндустріального (інформаційного, знанневого тощо) суспільства висунуло на передній план модернізаційних кроків у освіті потребу у відповідності ринковим запитам, що призвело до закономірних дискусій щодо ролі освіти як виховного інструменту, який формує світоглядні орієнтації майбутніх активних суб'єктів глобалізованого суспільства [26].

Для країн із розвинутою знанневою економікою актуальності набуває потреба розробки компліментарних освітніх стратегій, здатних, з одного боку, забезпечити студентам відповідність утилітарним запитам сучасного суспільства, з іншого – забезпечити мінімізацію протиріч

міжкультурної взаємодії як у процесі навчання у полікультурному освітньому просторі, там і у подальшій фаховій та повсякденній діяльності. Проте, для українських реалій виміри освіти, що є дотичними до проблематики агресивності залишаються другорядними у контексті пошуку та обґрунтування модернізаціонного горизонту освіти, у контексті невизначеності щодо місця гуманітарної складової у структурі підготовки вітчизняного фахівця тощо.

Таким чином, у підрозділі була здійснена авторська експлікація потенціалу сучасної освіти в упередженні та подоланні агресивності. Користуючись методологічними підходами соціальної філософії та філософії освіти, вдалося продемонструвати потребу у концептуалізації цілісної наскрізної освітньої моделі, орієнтованої на формування цілісної особистості – активного суб'єкта цивілізаційного поступу, який у своїй діяльності дистанціюється від проявів агресії на користь потреби у раціональному розв'язанні протиріч соціальної практики, спираючись на ідеї толерантності, діалогу тощо.

Спроби осягнути потребу пошуку ефективних стратегій упередження та подолання агресивності за допомогою освітніх механізмів продемонстрували, що у сучасних соціальних концепціях постіндустріального, інформаційного, знаннєвого суспільства, освіта логічно розуміється в якості необхідної умови якісної інтеграції особистості до пропонованого соціального порядку з технократичних позицій. У той самий час, переважно на периферії дослідницького дискурсу залишаються питання відповідності освіти не тільки утилітарним вимогам суспільства нового типу, але й її можливості щодо утвердження у суб'єктів освіти розвинених навичок розв'язання протиріч сучасної соціальної динаміки у неагресивний спосіб.

Ефективними в даному контексті виглядають неklasичні педагогічні стратегії (педагогіка трансгресії, визвольна педагогіка П. Фрейре тощо), аксіологічним пріоритетом яких є потреба у набутті особистістю життєвих

орієнтацій на подолання агресивних інтенцій, на вирішення колізій інтерсуб'єктивної взаємодії на засадах діалогу та толерантності, на можливість виходу (трансгресії) за межі наявного культурного досвіду з метою досягнення консенсусу тощо.

У зазначеному ж контексті модернізаційні кроки у галузі освіти на усіх її рівнях демонструють дистанційованість від потреби формування зазначеного типу особистості – відбувається планомірне скорочення обсягів вивчення дисциплін гуманітарного циклу, предметом гострих суперечок постають питання щодо ролі філософії та інших дисциплін при підготовці сучасної молоді, поглиблюючи небезпеку демодернізації у освіті, ознакою яких логічно буде подальша її неспроможність надавати ефективну відповідь на загрози утвердження соціального устрою із високим рівнем агресивності.

4.2. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу

В пропонованому підрозділі розглядаються освітні стратегії дошкільної та шкільної освіти, спрямовані на упередження та подолання агресивності учнів. В Україні декларується потреба у вихованні толерантної, гуманістично-орієнтованої особистості, що виступає одним із фундаментальних принципів освіти для дітей та підлітків, проте самі процеси упередження агресивності сповнені колізій.

Освітні стратегії мають на теоретично обґрунтованому рівні поєднувати можливості низки теорій упередження та подолання агресивності (теорія контролю, катарсису тощо), враховувати широкий спектр чинників актуалізації агресивних інтенцій у дітей та підлітків (психологічні, фізіологічні, культурно-релігійні тощо) аби мати ефективний характер в умовах складної сучасної соціокультурної динаміки. Отже, перейдемо до вирішення дослідницького завдання –

концептуалізації освітньої стратегії упередження агресивності дітей та підлітків.

На початку третього тисячоліття все більш активного характеру набувають процеси утвердження глобальної цивілізації. Динаміка та, взагалі, успішність утвердження зазначеного нового типу планетарного світового порядку, перебувають у прямій залежності від відповіді на запитання, чи здатне буде це суспільство існувати на засадах плідної співпраці, чи здатне воно буде конструктивно долати логічні колізії взаємодії між різними державами та релігіями, чи постане толерантність та прагнення до діалогу імперативом міжкультурної взаємодії тощо?

В умовах зазначених викликів, на кожную особистість покладається відповідальність бути активним суб'єктом утвердження зазначених аксіологічних пріоритетів цивілізаційного розвитку. Особливе місце у зазначених процесах логічно виділяється сучасній молоді, яка виступатиме рушійною силою соціокультурних перетворень найближчих кількох десятиліть. Відповідно до цієї логіки, на систему освіти покладаються великі сподівання щодо утвердження ідеалів неагресивної міжособистісної взаємодії, виховання дітей та підлітків в гуманістичному руслі, транслювання принципів консенсусу та відкритості у комунікативних стратегіях: «Всебічний, гармонійний розвиток особистості та проблеми виховання нових поколінь стають тією стратегічною метою вирішити яку можливо лише спільними зусиллями всіх соціальних інститутів та держави. Водночас, проблеми виховання, в широкому їх розумінні слід розглядати, як складну, цілісну систему. І лише застосування комплексного підходу може принести бажані, позитивні результати» [20, с. 198].

Саме на дослідження можливостей дошкільної та шкільної освіти в упередженні утвердження агресивності особистості й спрямоване наше дослідження. При цьому, здійснити аналітику викликів сучасної соціокультурної динаміки із притаманними їй високими рівнями

непередбачуваності, колізій та агресивності, а також оцінити можливості різних освітніх стратегій щодо їх мінімізації та упередження, буде доречно, застосувавши методологічний потенціал соціальної філософії та філософії освіти: «Філософія як теорія і методологія освіти має розгорнути категоріально узгодженим чином зміст і сенс “духу епохи”, яка наближається. Вона має розкрити й делегувати його в освіту і саме на цій основі змінити її (освіти) ідеологію... Філософія освіти, як її теорія і методологія, розгортає освітній процес до рівня всезагальності розуміння людини і людяності, гуманізму і фундаментальних цінностей, за якими – історія, сьогодення і майбутнє» [30, с. 18-19].

Відповідно до заявленої вище логіки, доречно буде розпочати із аналізу евристичного потенціалу дошкільної освіти. Намагаючись дослідити філософські виміри дошкільного освітнього впливу на агресивність особистості, вважаємо за доцільне звернутись до законодавчої бази у галузі дошкільного виховання. На нашу думку, це дозволить прояснити, чи розуміється потреба у мінімізації агресивності підростаючого покоління в якості одного із фундаментальних завдань дошкільної освіти та виховання. У зазначеному плані плідним виглядає звернення до Закону України «Про дошкільну освіту».

Стаття 4 зазначеного закону містить наступні положення: «Дошкільна освіта – цілісний процес, спрямований на забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб; формування у дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду» [13]. У цій же статті, наголошується, що «дошкільний вік – базовий етап фізичного, психологічного та соціального становлення особистості дитини» [13].

Стаття 6 декларує принципи дошкільної освіти, серед яких, зокрема, рівність умов для реалізації задатків, нахилів, здібностей, обдарувань, різнобічного розвитку кожної дитини; єдність розвитку, виховання,

навчання і оздоровлення дітей; єдність виховних впливів сім'ї і дошкільного навчального закладу; особистісно-орієнтований підхід до розвитку особистості дитини; демократизація та гуманізація педагогічного процесу тощо [13].

Отже, на декларативному рівні, дошкільна освіта чи не в першу чергу розуміється в якості інструменту розбудови дитячого світогляду із неагресивними ціннісними орієнтаціями, саме вона має поставати середовищем соціалізації, у якому дитина би засвоювала моделі поведінки, орієнтовані на ненасильницьке, неагресивне зняття життєвих протиріч. Цей підхід гармонійно вписується у загальносвітову тенденцію до демократизації соціальних інститутів, що створювало би сприятливі можливості для самореалізації та само актуалізації особистості як вимог суспільства на сучасному етапі розвитку. Дійсно, «постіндустріальне суспільство ще більше покращує умови існування людини, вони почувають себе захищеними в соціальному плані, а в суспільстві відбувається зсув від цінностей виживання до цінностей самовираження, який виражається емансипацією від влади та авторитетів» [14, с. 52].

Відомі дослідники процесів трансформації ціннісних пріоритетів сучасного людства Р. Інглхарт та К. Вельцель, стверджують, що сучасна доба утверджується, в тому числі, шляхом створення сприятливих можливостей для реалізації життєвих стратегій саме у неагресивний, демократичний спосіб: «Свобода вибору та емансипація стали лейтмотивом в усіх сферах життя, від політики до виховання дітей, відносин між полами, мотивації до праці, релігійної орієнтації та громадянської активності. Ствердження цінностей самовираження та свободи вибору створює вельми сприятливі об'єктивні умови, що дозволяють прагненням усіх людей до незалежності грати пріоритетну роль. Поворот до свободи вибору веде до надзвичайно важливих наслідків, оскільки супроводжується вимогами щодо розширення прав та можливості

жінок, підвищенні «чуйності» еліт, дієвості громадянських і політичних свобод та демократизації інститутів [14, с. 78].

Акцентувавши увагу на тенденції до демократизації в усіх сферах буття суспільства, вважаємо за доцільне звернутись до ролі сім'ї у становленні неагресивних орієнтацій дитини дошкільного віку. Стаття 8 згадуваного вже нами Закону України «Про дошкільну освіту» окреслює роль сім'ї у дошкільній освіті, наголошуючи на тому, що «відвідування дитиною дошкільного навчального закладу не звільняє сім'ю від обов'язку виховувати, розвивати і навчати її в родинному колі, а самі батьки несуть відповідальність перед суспільством і державою за розвиток, виховання і навчання дітей, а також збереження їх життя, здоров'я, людської гідності» [13]. Разом із тим, в українських реаліях система дошкільної освіти залишається «один на один» із дитиною у питанні розбудови внутрішніх світоглядних та психологічних механізмів упередження агресії та її подолання: у суспільстві, всупереч заявленим у законодавстві принципам, культивується ідея відповідальності освіти за духовний розвиток дитини.

Закріплені в законодавстві положення щодо компліментарного характеру виховного процесу у закладах дошкільної освіти, що мають разом забезпечувати навчальний заклад та сім'я, не реалізуються на практиці, ініціюючи складні колізії не тільки у процесах утвердження орієнтацій на неагресивну міжособистісну взаємодію, але й в вітчизняній усій системі виховання дитини цієї специфічної вікової категорії. Варто пам'ятати про наступне: «Саме в сім'ї дитина проходить первинну соціалізацію і на її прикладі вчиться взаємодіяти з іншими людьми... Реакції батьків на агресивну поведінку дитини, характер стосунків між ними і дітьми, рівень сімейної гармонії – це ті фактори, які можуть зумовити агресивну поведінку дитини в сім'ї, а також поза нею впливати взаємовідношення з оточуючими. Засвоєні в дитинстві моделі поведінки, залишаються практично незмінними до кінця життя, тому упередження

агресивності в дітей засобами сім'ї є вкрай важливими та необхідними» [20, с. 187].

Батьки, реалізуючи індивідуалістичні життєві стратегії, заробляючи гроші та творячи власну кар'єру, прикриваються міфологемами «вони за це отримують зарплату» стосовно тих, хто виховує дітей у системі дошкільної освіти. В результаті, процеси розбудови стійких механізмів неагресивної взаємодії у колективі та суспільстві в цілому набувають деформованого, безсистемного характеру: сім'я має виступати важливим середовищем для підтвердження пропонованих дошкільною освітою життєвих стратегій, розкривати їх потенціал та демонструвати практичну ефективність. Проте, складається ситуація наступного характеру: «В дошкільній освіті у багатьох випадках вихователі повинні не просто виступати трансляторами неагресивних моделей поведінки, а здійснювати глибинну корекцію агресивних підходів, які можуть оточувати дитину в сімейному середовищі» [20, с. 196].

Переходячи до огляду можливостей шкільної освіти, хотілося би зазначити, що особливістю суб'єктів навчання та виховання є актуалізація пізнавальних процесів, що відповідним чином враховується у освітніх стратегіях упередження та подолання агресивності. Якщо дитина дошкільного віку здійснює засвоєння моделей поведінки, здебільшого, без глибинного раціонального оволодіння їхньою логікою, керуючись системою заохочень та заборон тощо, то на наступному щаблі освіти моделі поведінки набувають глибшого раціонального наповнення, а зовнішні заборони мають бути інтерновані, постаючи складовими частинами світоглядних орієнтацій дітей та підлітків. В цьому плані О. Коломієць зазначає: «В процесі навчання, оволодіваючи новими знаннями в дитини відбувається формуються і розвиток форм розсудливої діяльності. Мислення осягає новий зміст, систематизований і відносно узагальнений зміст досвіду, який на відміну одиничних ситуацій, стає головною опорною базою розумових операцій. Ми погоджуємось, що

відкритість до трансформації, оновлення знань має культивуватись викладачами та підтримуватись у школярах» [20, с. 202].

При цьому, варто пам'ятати, що школярі також постають широкого спектру впливів, що значно ускладнює процеси пошуку ефективних стратегій упередження та подолання агресивності. Таке завдання висуває високі вимоги до сучасного вчителя, який має одночасно володіти фаховими компетенціями; бути носієм знань в галузі підліткової психології та активно застосовувати їх на практиці; розумітись на особливостях сучасних субкультур, орієнтуватись у просторі сучасних інформаційних технологій тощо.

Вміння оцінити потенціал чи загрози сучасних гаджетів та технологій в упередженні агресивності є також необхідною рисою сучасного вчителя – носія та транслятора ідеї, що у сучасному технологічно розвиненому суспільстві завжди має залишатись простір для міжособистісної комунікації у неагресивний спосіб: «Сучасне суспільство під впливом засобів мас-медіа, комп'ютерів та Інтернету перебуває у стані радикальної трансформації, коли змінюється людське сприйняття світу, повсякденне соціальне середовище, географія, політичні практики тощо. Слід підкреслити, що визначення цілей та задач інформатизації суспільства потребує існування розвиненої теорії феномену віртуальної реальності, що ґрунтується на дослідженні проникнення до життя суспільства віртуальної реальності та її впливі на індивіда» [26, с. 1].

Разом із тим, сучасний вчитель має раціонально оцінювати можливості та недоліки, наприклад, комп'ютерних технологій, уникаючи «демонізації» досягнень науково-технічного прогресу, використовуючи їх на користь розбудови освітнього середовища, сприятливого для упередження та мінімізації агресивності. На потребі урахування викликів розвитку сучасних технологій на шляху утвердження нових стратегій розвитку освіти наголошує Д. Дзвінчук [10, с. 31-32]. Для вчителя та, відповідно, сучасної педагогічної освіти, важливо володіти навичками саме

комплексної багатовимірної оцінки чинників та факторів утвердження агресивності у школярів, що дозволить їм творчо, на індивідуальному рівні реалізувати стратегії її мінімізації: «Можна стверджувати, що попередження шкільного насильства вимагає комплексного підходу, в основі якого лежать гуманістичні психологічні принципи й ідеї. Оскільки агресивні діти часто є "продуктом" негативних впливів як з боку батьків, так і сучасного суспільства загалом, то реалізація програми повинна бути спрямована на родину, на школу (дітей і вчителів) та інші соціальні інституції, які відвідують діти. Ця стратегія є важливою як для громад, так і для суспільства в цілому» [35, с. 197].

Цікавим практичним кейсом для пошуку стратегій унебезпечення від утвердження агресивних світоглядних орієнтацій у школярів може виступити досвід уроків толерантності, який є поширеною практикою європейського простору вищої освіти вже більше десяти років. На цих уроках, відповідно до теоретично обґрунтованої для конкретного національного освітнього простору, з урахуванням соціокультурної специфіки (поточних проблем міжкультурної комунікації із мігрантами тощо), а також з метою забезпечення утвердження у школярів загальнолюдських цінностей рівності прав для доступу до освіти, цінностей інклюзії та толерантного ставлення до Іншого, здійснюється інтерактивне занурення школярів у соціальні ролі, наприклад, людей із вадами зору, або ж людей, які мають особливі релігійні переконання та потребують участі у специфічних релігійних практиках тощо.

Зрозуміло, що соціокультурний простір об'єднаної Європи вже зустрів інтенсивні виклики глобалізації та запровадив механізми, які б надали б їм ефективну відповідь, мінімізуючи загрози проявів агресивності у освітньому середовищі, проте, Україна мала би скористатись зазначеним досвідом та випередити потенційні загрози розв'язання протиріч міжкультурної освітньої комунікації у продуктивному руслі. У цьому плані ми солідаризуємось із наступною тезою: «Сучасний світ досяг тієї межі,

коли загострення протилежних точок зору до антагонізмів неминуче поглиблює проблематичність існування людства, а складність та невизначеність сучасного світу вимагає від людини здатності до здійснення нелегкої світоглядної процедури – визнання багатозначності та багатовимірності світу разом із переходом до позиції діалогічної взаємотерпимості замість зарозуміло-непогрішимої нетерпимості» [31, с. 85].

На нашу думку, в навчанні школярів потребують аналізу наступні чинники, що впливають на рівень агресивності школярів: фізіологічна «сприятливість» до агресії (сила, зріст, витривалість); темперамент; культурно-релігійний контекст сім'ї; потенційний негативний вплив сучасної екранної культури (Інтернет, телебачення, візуальне мистецтво тощо); здатність до самоконтролю; вплив можливих «поганих звичок» (алкоголь, наркотики тощо); амбіційність та лідерські якості, що можуть реалізуватись у агресивний спосіб; вікові переваги над іншими членами соціальної групи тощо. При цьому, зазначений перелік не претендує на закінченість та повноту в межах нашого дослідження, а його обґрунтування виходить за межі завдань нашого підрозділу.

Переходячи до формулювання висновків підрозділу, хотілося би звернутись до американського досвіду пошуку освітніх стратегій упередження та подолання агресивності засобами дошкільної та шкільної освіти. У своїй роботі «Стратегії зменшення агресії», А. Голдстейн зазначає, що у американській освітній традиції для подолання та упередження агресії існують три ключових стратегії:

- теорія контролю, згідно якої покарання та контроль є максимально ефективним засобом стримування агресії, який реалізується у школі та сім'ї за допомогою вербальних та фізичних технік покарання;
- теорія катарсису, який передбачає дієві механізми знаття стресу, пом'якшення емоційних проявів, які мають форми негативної

експресії, які емпатично ідентифікуються з іншою особою. Автор пропонує метафору «спуску пари» для даної стратегії;

- теорія «співмешкання», згідно якої, агресивність має бути визнана в якості невід'ємної складової людської природи, а незначні її прояви мають толеруватись суспільством [42, с. 16].

У роботі зазначеного вище автора робиться наголос, що використати у освіті лише одну стратегію не можливо для досягнення ефекту мінімізації проявів агресивності в учнів. На нашу думку, ефективна стратегія має складатись із збалансованих між собою підходів цих та інших систем упередження агресивності.

На евристичності зазначеного вище підходу також наголошує Д. Свириденко, стверджуючи потребу виходити за межі лінійних когнітивних стратегій класичної освіти на користь нелінійних багатовимірних підходів: сучасна соціокультурна динаміка, експоненційне зростання кількості інформації й знань вимагають відходу від традиційних форм організації навчального процесу [24, с. 129].

До того ж, кожна із цих систем не є досконалою та може справедливо поставати об'єктом критики з філософських позицій. Наприклад, теорія контролю пропонує широкий спектр правил, обмежень та покарань, концентруючись довкола проблеми «що не можна робити», в той самий час, не даючи відповідей на питання, як саме треба діяти у тій чи іншій ситуації. Стратегія контролю не пропонує механізмів прийняття «правильних», неагресивних рішень, відповідно, має бути доповнена іншими підходами для можливості її використання в умовах складної соціокультурної динаміки глобалізованого світу, у якій цінність готових рішень для вирішення непередбачуваних колізій соціальної практики наближується до нуля.

Отже, підбиваючи підсумки підрозділу, зазначимо, що дошкільна та шкільна освіта виступають важливими соціокультурними феноменами, які здатні впливати на кількісні та якісні характеристики агресивності

особистості. Саме вони є за своїм покликанням дієвими засобами утвердження світоглядних та психологічних механізмів, здатних регулювати характер діяльності дитини чи підлітка, надаючи їй агресивного чи неагресивного характеру.

Даний підхід відповідним чином відображений у законодавчій базі в галузі освіти: декларується, що потреба у вихованні толерантної, гуманстично-орієнтованої особистості є одним із фундаментальних принципів освіти для дітей та підлітків. Разом із тим, соціокультурний український ландшафт та складні процеси утвердження глобального суспільства надають безпосереднім процесам мінімізації агресивності змісту, сповненого колізій.

До того ж, вдалося продемонструвати, що стратегії подолання агресивності мають дистанціюватись від одновимірного трактування проблеми, коли причиною агресії вважаються фізіологічні, психологічні особливості суб'єктів виховання, або особливості сімейного виховання, або якість виховного супроводу у навчальному закладі тощо. Отже, зазначена стратегія має на теоретично обґрунтованому рівні поєднувати можливості низки теорій упередження та подолання агресивності (теорія контролю, катарсису тощо), враховувати широкий спектр чинників актуалізації агресивних інтенцій у дітей та підлітків (психологічні, фізіологічні, культурно-релігійні тощо) аби мати ефективний характер в умовах складної сучасної соціокультурної динаміки, яка також має місце й у шкільній та дошкільній освіті: зазначена стратегія має поставати не в якості «закритої» системи обмежень із відомою кількістю чинників, а бути здатною демонструвати евристичність на засадах відкритості та з урахуванням багатовимірності потенційних загроз утвердження агресії у освітньому середовищі шкільної та дошкільної освіти.

4.3. Стратегії подолання агресивності студентів у сучасній вищій освіті

У підрозділі запропонована авторська концептуалізація стратегій вищої освіти, орієнтованих на упередження, подолання чи мінімізацію агресивності студентів. Дослідження стратегій здійснюється довкола ключових викликів сучасній вищій освіті (інформаційні технології та глобалізаційні тенденції), що дозволило виявити ускладнений характер обґрунтування цілісної концепції подолання агресивності, адже зазначені виклики носять динамічний характер.

У якості відправної точки, ми виходили із усвідомлення, що гідно зустріти виклики поширення ідей агресивності здатна університетська освіта, яка спирається на імператив діалогічної взаємодії, потребу розбудови гнучкості мислення та підтримку відкритості світоглядних орієнтацій, а не на конкретні механізми протидії наперед визначеним формам агресивності у освітньому просторі. Таким чином, перейдемо безпосередньо до вирішення дослідницького завдання підрозділу – розробки механізму подолання агресивності сучасних студентів.

В якості аналогу прологу до частини дослідження, хотілося би навести плідну тезу Дж. Дьюї, проголошену ним ще у 1916 році, яка не втрачає актуальності і сьогодні, в глобальну добу: «Кожна експансивна ера в історії людства співпадала з функціонуванням чинників, які мали тенденцію до усунення відстані між народами та класами, які раніше були відірвані один від одного. Навіть переваги війни, наскільки про це можна вести мову, полягають в тому, що конфлікти народів принаймні забезпечують спілкування між ними, а отже, ситуативно дозволяють їм навчатися один від одного і тим самим розширювати свої горизонти. Подорожі, економічні та комерційні тенденції в даний час намагаються розірвати зовнішні бар'єри щоб наблизити людей та класи до більш тісного

зв'язку між собою. Здебільшого залишається забезпечити інтелектуальне та емоційне значення цієї фізичної анігіляції простору» [39, с. 110].

Проголошена цим відомим американським філософом освіти теза також може бути екстрапольована й на нашу добу – інтенсивні процеси глобалізації розмивають кордони, сприяють зближенню народів, підвищують інтенсивність міжкультурної комунікації, тому на плечі освіти лягає одна із ключових функцій – забезпечити продуктивність цього зближення, підготувати молодь до нових соціокультурних умов. При цьому, у галузі вищої освіти, яка найбільш інтенсивно включається до процесів глобалізації та інтернаціоналізації, проблема мінімізації агресії у контексті інтенсивної міжкультурної взаємодії набуває особливого значення.

Сучасна епоха визначається динамічністю та багатовимірністю модернізаційних процесів, які розгортаються у планетарних масштабах. У переважній більшості, вектор зазначених соціокультурних трансформацій носить глобалізаційну спрямованість: відбувається ревізія «соціальної архітектури» окремих суспільств, здійснюється пошук нових ролей для звичних соціальних інститутів, обґрунтовуються моделі нових інститутів та, в цілому, відбувається утвердження антропологічного проекту людини третього тисячоліття.

Відповідно до зазначених процесів, система освіти на усіх її рівнях намагається здійснити пошук власних модернізаційних проектів, які б забезпечили співмірність надаваних освітніх послуг суспільному запиту. З цього приводу М. Папастефану наголошує на амбівалентному взаємозв'язку між процесами глобалізації та сучасною освітою: «Однією із перспектив є дослідження способів, за допомогою яких глобалізація вплинула на практику, інститути, дискурси та структури освіти. Інша зосереджує увагу на способах формування освітньої політики та реагування на тиск глобалізації» [47, с. 537]. На нашу думку, існує ще й

третій полюс досліджень – як сама освіта сприяє утвердженню глобалізації.

З одного боку, за своєю сутністю, глобалізаційні процеси спрямовані на зближення культур, на високу діалогічність міжкультурної взаємодії, на забезпечення ширших можливостей для людини в плані реалізації нею своїх невід’ємних прав та свобод – права на освіту, вільного переміщення, свободи віросповідання та свободи слова тощо. Разом із тим, маємо визнати, що процеси утвердження нового світового порядку не позбавлені складних протиріч, а пропоновані ідеали залишаються поза межами реальних перетворень. Нажаль, проекти глобальної етики, рельєфно представлені у соціогуманітарному дискурсі, залишаються теоретичними конструктами, що складно реалізуються на практиці. До ключових положень глобальної етики, зазвичай, відносять наступне:

- «справедливість, яка ґрунтується на невідчужуваній людській гідності, повазі до кожної людини та рівності людей (справедливість зростає там, де люди культивують глибинну повагу одне до одного; справедливий та рівний доступ до інформації є передумовою для взаєморозуміння);
- свобода доступу до інформації, свобода вираження, свобода віросповідання є ядром людської гідності та розвитку людства: свобода, рівність та відповідальність балансують одна з одною;
- турбота та співчуття створюють передумови для емпатії, поваги та підтримки одне одного, що призводить до солідарності;
- причетність, що є правом та можливістю приймати участь у суспільному житті та прийнятті важливих рішень;
- сталість, в якості довгострокової перспективи для «зелених технологій»;
- відповідальність як оцінка власних вчинків. Рівень відповідальності повинен співвідноситись із рівнем влади

здібностями. Ті, хто мають більші ресурси, переймають на себе й більшу відповідальність» [40, с. 9].

Більше того, динаміка соціокультурних трансформацій свідчить про небезпеки ефекту Матфея, коли, здавалося би, позитивні суспільні зрушення в дійсності лише поглиблюють кризових стан існуючих речей: глобалізація насправді не стільки реалізує ідею рівності можливостей, скільки поглиблює нерівність між багатими та бідними країнами; процеси міжкультурної взаємодії набувають більш агресивного, конфліктогенного характеру тощо.

Дана проблема більш прозоро виглядає у наступному твердженні: «Існує позитивний бік у ставленні до глобалізації та освіти, який, стосується, в першу чергу, нових форм заохочення багатокультурності, групового диференційованого громадянства, різноманітності та міжкультурних зв'язків. Проте, це допущення не повинно бути надмірним і перебільшеним, щоб негативна сторона не затушувалась та не заховалась. Деякі педагоги вже визнали, що освітні системи нових держав, що виникають внаслідок останніх подій у світовій політиці, можуть певною мірою бути сформовані свого роду колоніалізмом» [47, с. 544].

Отже, суспільство, не позбавлене щоденних проявів агресивності, стоїть на порозі потенційної небезпеки, коли глобалізація зможе виступити каталізатором проявів агресивності за умов тимчасової відсутності дієвих механізмів її упередження та подолання. У цьому плані важливим застереженням може слугувати відома теза І. Берліна, що періодів в історії розвитку людства, які б поважали громадянські свободи, та толерантно відносились до суджень та вірувань інших, було небагато та їх розділяли «оази в пустелі людської одноманітності, нетолерантності й деспотизму» [5, с. 232]. І саме молодь, як найбільш соціально активний прошарок суспільства, на нашу думку, здатні виступити у авангарді суспільного розвитку, у якому ідеї агресивності якщо не відійдуть у минуле, то хоча б набудуть маргінального статусу.

Зазначена вище ситуація, на нашу думку, актуалізує пошук освітніх стратегій мінімізації агресивності у сучасному суспільстві. Особливий інтерес у цьому контексті становить система вищої освіти, яка безпосередньо готує потенційних активних суб'єктів суспільного розвитку, і саме від характеру їх діяльності залежатиме, чи рухатиметься суспільний прогрес шляхом реалізації продуктивної стратегії неагресивної взаємодії, раціонального розв'язання потенційних протиріч тощо, або ж шляхом актуалізації агресії у повсякденній діяльності, відступаючи від гуманістичних ідеалів розвитку людства.

Саме через вищу освіту як ефективний інструмент упередження агресивності, зазначає О. Коломієць, має відбуватись трансляція наукових здобутків у галузі гуманітарного знання та суспільної практики, соціокультурний досвід людства, досягнення вітчизняної та світової культур, та «утверджуватись загальна спрямованість на всебічний та гармонійний розвиток кожної людини та поширення гуманістичних цінностей» [20, с. 226-227].

У своїй роботі ми плануємо сконцентрувати увагу на можливостях університетської освіти щодо мінімізації та упередження агресивності особистості, долучивши до дослідницьких контекстів специфіку освітніх феноменів, що виникають в результаті утвердження глобального інформаційного суспільства. Отже, в якості полюсів дослідження, концептуалізуються проблеми, пов'язані із трансформацією ролі знань та інформації у сучасній вищій освіті; із впровадженням розвинених інформаційних технологій у освітній процес та відповідних цьому проблемам відкритої (дистанційної, віртуальної) освіти.

Не безпідставними в даному контексті є й алармістські настрої, наприклад Б. Гершунського: «Неможливо виховати людину, а в більш широкому плані – неможливо створити умови для самотворення особистості, залишаючись в межах інформаційного підходу, який зараз є

панівним. Особистість створюється особистістю, соціумом, життям, власною життєдіяльністю та життєтворчістю» [7, с. 304].

На нашу думку, зазначені освітні феномени, які продовжують кристалізуватись в якості освітньої повсякденності, все ж у недостатньо передбачуваних освітніх контекстах можуть резонувати із проблемами мінімізації агресивності, а наше звернення до них виглядає виправданим та своєчасним. В якості застереження, із яким ми погоджуємось та приймаємо до уваги, слугує наступна теза: завжди існує небезпека неадекватної раціональної оцінки особистісних ситуацій при використанні інформаційних технологій, причому їх активне використання призводить до процесу десоціалізації людини, відособленості її від суспільства [25, с. 135-136]. До того ж, реальний ефект від застосування тих чи інших освітніх інструментів, нажаль, дуже часто докорінно відрізняється від запланованого, що має актуалізувати подальше проведення досліджень у галузі футурології освіти, що виходить за межі дослідження, репрезентованого у даному підрозділі.

Окрім викликів інформаційно-знанневого характеру, система вищої освіти постає ареною реалізації глобалізаційного проекту розвитку цивілізації. Відповідним чином, у вітчизняному філософському дискурсі актуалізуються проблеми розбудови глобального простору вищої освіти (у випадку України, Європейського простору вищої освіти – ЕНЕА (European Higher Education Area)), ідей академічної мобільності, полікультурного освітнього простору тощо.

Неоліберальна логіка глобалізації справедливо ініціює питання щодо подальшого закріплення за освітою статусу товару (послуги), поширюючи економічну ідеологію та ринкову конкуренцію в галузі вищої освіти по усьому світу: освіта традиційно розглядалась як суспільне благо, проте зараз все частіше пропонується розглядати освіту в якості об'єкту торгівлі, а вектор розвитку освітньої сфери вбачається у поглибленні її рис в якості комерційної діяльності [23, с. 226]. Неврахування ж зазначених тенденцій

глобалізації позбавило би наше дослідження орієнтованості на розв'язання наявних безпосередніх суперечностей розвитку системи вищої освіти, зокрема, у контексті утримання нею статусу ефективного чинника протидії утвердження агресивно-орієнтованих світоглядних орієнтацій та стилів мислення у студентів.

У підрозділі дисертації ми намагаємось дотримуватись принципів об'єктивності у висвітленні досліджуваної теми, тому, хотілося би звернути увагу на тому, що пошук стратегій мінімізації агресивності у системі вищої освіти у контексті сучасних цивілізаційних та технологічних викликів є предметом низки досліджень у західній філософській, психологічній та педагогічній традиції. При цьому, у дослідницькі контексті потрапляють не тільки питання формування у студентів стійких світоглядних орієнтацій та когнітивних механізмів мінімізації агресивності на користь раціонального розв'язання проблем міжособистісної взаємодії, але й проблеми, асоційовані із агресивністю викладачів, комунікативним колізіям у системі «студент-викладач» тощо.

При цьому, «сучасний викладач повинен бути носієм та транслятором цінностей мультикультуралізму, мати глибокі знання щодо різних культур, їхньої історії, мати та демонструвати в процесі навчання мультикультурну точку зору для прояснення сутності різних соціальних явищ та наявних у суспільстві протиріч – саме в результаті такого освітнього впливу... буде формуватись цілісний мультикультурний світогляд, який стає імперативом сучасності» [23, с.100].

Важлива роль, при цьому, відведена постаті вчителя, який має транслювати ідею можливості гнучкої безконфліктної взаємодії, коли сама аудиторія перетворюється у простір, у якому гармонійно можуть співіснувати протилежні думки, різні релігійні переконання, а гнучкість мислення та відкритість особистості до Іншого постають імперативом, що забезпечує продуктивну комунікацію та взаємодію усіх без виключення суб'єктів цього простору. Даний підхід виглядає співмірним із складним

характером соціокультурної динаміки, який вимагає від студента наявності навичок нелінійного, гнучкого мислення, яка за даних умов виглядає евристичнішим за лінійне. У освітньому вимірі пошуку стратегій мінімізації агресивності особистості не втрачає актуальності теза С. Айнштейна щодо потенціалу нелінійних підходів у розв'язанні протиріч сучасної соціальної практики: «Кількісну кризу неможливо вирішити шляхом кількісних (здебільшого – лінійних) змін в межах попередньої якості, він вирішується тільки на новому якісному рівні, перехід на який пов'язаний із нелінійними ефектами розвитку та мислення» [1, с. 40].

Дійсно, гнучкість мислення виглядає більш вигідною ознакою особистості при оцінці її потенціалу щодо упередження агресії, вона дозволяє більш продуктивно розв'язувати колізії повсякденного життя, не вдаючись до агресивних підходів. Отже, гнучкість мислення в якості характеристики особистості, яка актуалізується в широкому спектрі життєвих ситуацій та дозволяє студентам гідно сприймати життєві та навчальні виклики, уникаючи конфлікту із наявними в них цінностями та діючи відповідно із ними, може бути забезпечена прагненням викладача до розкриття потенціалу діалогічної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, з урахуванням особливості кожного та прагненням розвивати їх мислення у тісному зв'язку із нелінійним соціальним контекстом [23, с. 101-102]. Зазначений підхід Д. Дзвінчук вважає однією із сучасних тенденцій розвитку та управління освітою [11, с. 2-5].

Важливим, враховуючи досвід теоретичних напрацювань представників західних наукових шкіл, про які йшлося вище, є розширення проблемного поля агресивності шляхом включення до нього сучасних соціокультурних та антропологічних феноменів, які через об'єктивні обставини не були враховані класиками теорії агресивності (К. Лоренца, З. Фрейда, Е. Фромма, К.-Г. Юнга, представників біхевіоризму (необіхевіоризму), інстинктивізму тощо), напрацювання яких історично припадають на початок та середину ХХ ст.

Відповідно, особливості проявів агресивності у суспільстві в цілому та вищій освіті зокрема під впливом як процесів утвердження інформаційного (постіндустріального, знаннєвого, мережевого тощо) суспільства та тенденції глобалізації, не могли бути розкритими у роботах зазначених поважних авторів. Амбівалентний зміст процесів глобалізації, з одного боку, як чинника інтенсифікації продуктивних міжкультурних зв'язків, а з іншого боку, як носія протиріч у цій самій сфері описаний О. Шевченко наступним чином: «Глобалізація, що формує умови для поширення масової культури і вимагає посилення та результативності міжкультурного діалогу, продукує досить суперечливу ситуацію. Іншими словами, вона виконує двояку роль: з одного боку, сприяє розвитку міжкультурних контактів, а з іншого боку, створює додаткові перешкоди, породжуючи принципово нові протиріччя і конфлікти, більшість з яких безпосередньо зачіпають сферу культури. Людина масової культури вкрай негативно ставиться до того, що не відповідає її способу життя, моделям поведінки, тобто відчуває нетерпимість до нестандартних зразків, що не вписуються в його уявлення про світ. Ця приналежність до «групи людей масової культури» конструює відносини з іншими групами або їх представниками за принципом «свої – чужі» [34, с. 109].

У зазначеному плані, у дослідженні Д. Бен-Сассона та А. Сомех стверджується, що прояви агресії у сучасному освітньому середовищі, які порушують гармонію командної роботи викладача та студентів, можуть бути більш продуктивно дослідженні через аналіз підкатегорій, що відображають динамічну природу агресії:

- обструкціонізм (особистість демонструє один із низки проявів агресивної поведінки, зменшуючи ефективність взаємодії із іншими), який може проявлятися у відмові від співпраці (порушення домовленостей чи спільних рішень), проявах принизливої поведінки (демонстративне запізнення, розмови по телефону, демонстративна неучасть у дискусіях тощо);

- демонстрація ворожості: переривання інших під час спілкування; приниження думки чи досягнень людини у присутності інших осіб; ігнорування людини під час її промови; підвищення голосу у бік іншої людини; бойкотування іншої людини;
- відкрита агресія, аж до безпосередньо фізичної агресії [37].

Дані види агресії, безумовно, корелюють із класичними уявленнями про прояви агресії, проте, наближують нас безпосередньо до контекстів, у яких відбувається актуалізація агресивності у просторі вищої освіти. Відповідно, кожен із пропонованих видів агресії, може бути дослідженим окремо з метою пошуку стратегій подолання чи мінімізації агресивності.

Особливої ж уваги, на нашу думку, заслуговує перший етап розгортання агресивних потенцій у освітньому середовищі, і саме від ефективності його подолання засобами освіти та виховання, через прояснення глибинних причин обструкціоністської поведінки тощо агресивність особистості може бути мінімізована чи навіть трансформована у прагнення до синергії у освітньому середовищі. Дослідник Т. Хагуров метафорично зауважує у зазначеному плані, що аби подолати зло та агресію, ми маємо детально вивчити цього «ворога» [46, с. 43].

Переходячи до аналізу потенційних загроз утвердження агресивних життєвих стратегій у сучасній молоді в контексті у зв'язку із поширенням сучасних інформаційних технологій, хотілося би звернути увагу, що ці слугують ефективними «каналами» трансляції агресивності, що можуть значно збагатити можливості для актуалізації агресивних інтенцій сучасного студентства. Дана загроза загострює потребу трансляції через вищу освіту позитивних етичних настанов для спілкування у мережі Інтернет, які б слугували бар'єром для проявів агресивності за умов анонімності, притаманних сучасному спілкуванню: у цифрову епоху агресія все більше отримує вербальної анонімної форми, а фізичні її прояви відходять на другий план. З іншого боку, ми намагаємось

дистанціюватись від засудження чи однобічного висвітлення ролі інформаційних технологій в контексті упередження агресивності.

На цьому ж наполягають європейські автори дослідження «Молодь у інформаційному суспільстві», зазначаючи наступне: «Можливо, ми усі поділені на два ворожих табори по відношенню до Інтернету. Один табір вважає Інтернет носієм потужного потенціалу для людського прогресу, що змінить наші засади мислення, в той час, як інший табір вважає його зворотнім боком прогресу – хитрою (проте потужною) іграшкою або засобом для контролю над людьми, суто комерційним методом тощо. Для термінологічного позначення, перший табір називають «технофілами», а інших «луддитами» [0, с. 61].

Проте, звертаючись до можливостей сучасної вищої освіти, у якій все більш активного вжитку набувають ідеї комп'ютерно-опосередкованої (дистанційної, відкритої, віртуальної тощо) освіти, щодо подолання агресивності особистості, маємо визнати, що процеси взаємодії між викладачем та студентом втрачають свій зміст: на зміну безпосередній взаємодії, у якій викладач може діагностувати агресивні настанови студента та відповідним чином врахувати їх у освітньо-виховному процесі, приходить утилітарна, алгоритмічна передача знань.

Зазначений вище факт створює небезпеку втрати вищою освітою свого статусу дієвого засобу корекції агресивності студентів, що відповідним чином має бути враховано у стратегіях її подальшого розвитку, а також при оцінках потенційних духовних втрат від мінімізації діалогу між Вчителем та Учнем.

Сама ж ця мінімізація безпосередньої, екзистенційно наповненої взаємодії у сучасній освіті є логічною відповіддю на ринкові запити, коли для оцінки результату освітньо-виховного впливу слугують поняття «ефективність», «прибуток», «конкурентоспроможність» тощо. Збувається заклик П. Друкера щодо потреби зробити освіту ефективною: «Сучасна система освіти використовує завелику кількість викладачів. Ми повинні

зробити так, щоб їх стало якомога менше. Зараз освіта знаходиться на рівні сільського господарства 1750 року, коли двадцять селян забезпечували продуктами одного місцевого мешканця. Ми повинні підвищити ефективність праці вчителя, багатократно посилити його вплив та значно збільшити продуктивність» [12, с. 284]. Проте, філософія освіти та соціальна філософія вже зараз мають спробувати оцінити втрати у духовному вимірі вищої освіти та діагностувати загрози поширення практик агресивності у сучасному суспільстві.

Процеси глобалізації вищої освіти також несуть низку викликів, врахування яких має забезпечити університетській освіті відповідність духу епохи та сприяти подальшій мінімізації проявів агресивності студентів. Разом із тим, глобалізаційний дух, який інтенсифікує процеси міжкультурної взаємодії у вищій освіті, надаючи студентам реальні можливості набуття навичок безконфліктної інтеракції із Іншим. Не останнє місце в цьому плані займають ідеї академічної мобільності, яка надає студентам можливість трансформувати як свої знання, так і світогляд у процесі знайомства із досягненнями інших освітніх систем, наукових шкіл та культур, розвинути мовні компетенції, інтегрувати фундаментальні принципи планетарної (глобальної) етики у особистий світоглядний горизонт.

Член Римського Клубу Е. Ласло з цього приводу наголошував актуальну для сьогодення тезу: «Планетарна етика – головний імператив нашого часу... Це – етика людства як єдиного цілого, тому її вимоги спрямовані на те, аби кожна людина, що живе на Землі, могла жити та розвиватись... Прийшов час, коли треба приділити серйозну увагу моралі, яка може бути засвоєна людьми безвідносно до їхніх символів віри, релігії та атеїстичних переконань, раси та полу. Ця мораль повинна бути інтуїтивно привабливою та звертатись до глибинних моральних інстинктів, якими наділені усі здорові індивіди» [21, с. 81-82].

Дійсно, «сучасна освіта в якості одного із пріоритетних завдань повинна підтримувати культурну різноманітність, намагаючись трансформувати її у сприятливий чинник освітньої практики, що дає навички міжкультурної взаємодії, спрямовує зусилля на посилення ефекту взаєморозуміння між конкретними індивідуумами та групами індивідуумів» [23, с. 98]. Даний підхід декларує відповідність заявленому вищою освітою статусу реального інструменту зменшення напруженості міжкультурної взаємодії та засобу упередження агресивності відповідно.

В той самий час, навіть у розвинених західних освітніх системах ми спостерігаємо, з одного боку, прагнення створити можливості для перебігу процесів надання послуг вищої освіти у неагресивний спосіб; з іншого ж боку, будь-яка освітня система залишається культурно заангажованою та не може задовольняти потреби усіх суб'єктів освіти одночасно, не може не вступати у протиріччя із усіма культурами одночасно.

На цьому ж наголошує й А. Барблан, постулюючи наступне: «Незважаючи на розуміння очікувань споживачів, незважаючи на спроби побувати в його «шкурі», ймовірність того, що навіть зроблені на замовлення курси опиняться нездатними задовольнити ці очікування, є дуже реальною: адже і соціальна інтеграція, і вертикальна мобільність обумовлені різним контекстом, різними рушійними мотивами, різною історією, в кінці кінців, – у Африці, Південно-Східній Азії, Китаї, Бразилії» [2, с. 28].

В якості рельєфного прикладу кількох останніх років є протестний рух у британській вищій освіті, ініційований іноземними студентами престижних навчальних закладів Об'єднаного Королівства, що має назву «Why Is My Curriculum White?» («Чому мій навчальний план білий?»). Дані протести настрої є безпосередньою практичною реакцією на визнану раніше у фахових колах ситуацію: «І, незважаючи на те, що ступінь поширення глобально однорідних навчальних програм є суперечливою, очевидно, що вона пропонує, принаймні певною мірою, своєрідну світову

культуру. Це сприяє єдності, а не множинності, оскільки ізоморфізм категорій навчальних програм у всьому світі застосовується незалежно від національних, економічних, політичних та культурних відмінностей» [47, с. 544].

Мова йде про ситуацію невдоволення студентами тим фактом, що навчальні плани у переважній більшості не є орієнтованими на інклюзію та культурну різноманітність: вони є за своєю сутністю колоніально-орієнтованими та євроцентричними, такими, що демонструють підтримку ідей расової та гендерної нерівності [48]. Студенти звертають увагу, що у курсі літератури представлені 1800 роботи «білих» авторів; курси філософії та релігієзнавства представлені «білими», переважно представниками чоловічої статі, при цьому, тільки у європоцентрованій ретроспективі; курс економіки беземоційно представляє трагічні процеси колонізації Індії та інших країн з точки зору прибутків Британської імперії тощо [48].

Це дає нам підстави стверджувати, що більшість світових освітніх систем продовжують здійснювати багаторічний пошук ефективних стратегій упередження агресивності студентів у полікультурному освітньому просторі, проте, їх остаточне концептуальне оформлення є дуже складним перспективним завданням.

Наприкінці підрозділу хотілося би зробити невелике методологічне зауваження. У дисертаційному дослідженні, особливо у наступному розділі, соціокультурний простір України інтерпретується нами із використанням концепта гібридності, яким позначається суперечливий характер модернізаційного процесу, якій породжує специфічні соціокультурні феномени у різних сферах буття суспільства. Хотілося би наголосити, що і вітчизняна система вищої освіти носить яскраво виражені ознаки гібридності. Детальний аналіз цієї проблеми виходить за межі дослідницького завдання, проте, аби підкреслити наявність гібридних ознак і в системі освіти, наведемо тезу О. Гомілко з цього приводу:

аналізуючи гібридність в українській вищій освіті, видається продуктивним з'ясувати потенційні можливості та перешкоди модернізації через аналіз складного змішування у освіті особливостей постколоніальних (імперсько-російських, австро-угорських), посттоталітарних (радянських), національних (українська), модерної (європейська / західна) та глобальної (світові високі стандарти) парадигм вищої освіти – у результаті виникає гібридне співіснування модерних, до модерних та не модерних освітніх елементів, що загрожує глобальним перспективам української вищої освіти, але, за певних умов, може стати ефективним агентом їх реалізації [43, с. 177-178]. Виділивши аналіз викликів гібридності до системи української вищої освіти щодо забезпечення нею фундаментальної ролі у мінімізації агресивності сучасних студентів на дослідницьку перспективу, ми погоджуємось, що зазначений аспект може дещо скоригувати загальні абриси стратегії упередження та мінімізації агресивності сучасних студентів у вищій освіті.

Таким чином, у підрозділі нам вдалося розглянути «порядок денний» проблеми мінімізації та упередження агресивності із використанням потенціалу сучасної вищої освіти. Методологічним орієнтиром проведеного аналізу виступила потреба долучити до традиційних уявлень про можливості вищої освіти в упередженні агресивності, специфіку, ініційовану поширенням практик дистанційної (віртуальної, відкритої) освіти у відповідь на розвиток інформаційних технологій, а також особливостями сучасного освітнього процесу в університетах, детермінантою виникнення яких є масштабні процеси глобалізації.

Важливим є розширення проблемного поля агресивності шляхом включення до нього сучасних соціокультурних та антропологічних феноменів, які через об'єктивні обставини не були враховані класиками теорії агресивності (К. Лоренца, З. Фрейда, Е. Фромма, К.-Г. Юнга, представників біхевіоризму (необіхевіоризму), інстинктивізму тощо), напрацювання яких історично припадають на початок та середину ХХ ст.

Вдалося показати, що пошук стратегій вищої освіти, здатних ефективно протидіяти утвердженню агресивних життєвих орієнтацій студентів носить ускладнений характер – досліджуване проблемне поле набуває нових (по відношенню до підходів класичної теорії агресивності) абрисів, а безпосередня актуалізація агресивності набуває нових форм, збагачуючись сучасними соціокультурними феноменами та антропологічними практиками глобалізованого інформаційного суспільства.

Евристичним, за даних умов, виглядає пошук стратегій, які б не спирались на конкретні механізми протидії наперед визначеним формам агресивності у освітньому просторі, адже складна нелінійна соціальна динаміка формує нові та непередбачувані в зазначеному плані виклики. Гідно зустріти виклики поширення ідей агресивності здатна університетська освіта, яка спирається на імператив діалогічної взаємодії, потребу розбудови гнучкості мислення та підтримку відкритості світоглядних орієнтацій.

Висновки до четвертого розділу

У четвертому розділі було здійснено спробу виявити можливості освітнього гуманізму в упередженні формування агресивних світоглядних орієнтацій, концептуалізувати освітню стратегію упередження агресивності дітей та підлітків, а також розробити механізм подолання агресивності сучасних студентів.

Користуючись методологічними підходами соціальної філософії та філософії освіти, вдалося продемонструвати потребу у концептуалізації цілісної наскрізної освітньої стратегії, орієнтованої на формування цілісної особистості – активного суб'єкта цивілізаційного поступу, який у своїй діяльності дистанціюється від проявів агресії на користь потреби у раціональному розв'язанні протиріч соціальної практики, спираючись на ідеї толерантності, діалогу тощо.

Було продемонстровано, що у сучасних соціальних концепціях постіндустріального, інформаційного, знаннєвого суспільства, освіта логічно розуміється в якості необхідної умови якісної інтеграції особистості до пропонованого соціального порядку з технократичних позицій. У той самий час, переважно на периферії дослідницького дискурсу залишаються питання її можливостей щодо утвердження у суб'єктів освіти розвинених навичок розв'язання протиріч сучасної соціальної динаміки у неагресивний спосіб.

Виявлено, що в межах наскрізної стратегії ефективними виглядають некласичні педагогічні стратегії (педагогіка трансгресії, визвольна педагогіка П. Фрейре тощо), аксіологічним пріоритетом яких є потреба у набутті особистістю життєвих орієнтацій на подолання агресивних інтенцій, на вирішення колізій інтерсуб'єктивної взаємодії на засадах діалогу та толерантності, на можливість виходу (трансгресії) за межі наявного культурного досвіду з метою досягнення консенсусу тощо. Проте, модернізаційні кроки у галузі освіти на усіх її рівнях демонструють

дистанційованість від потреби формування зазначеного типу особистості – відбувається планомірне скорочення обсягів вивчення дисциплін гуманітарного циклу, поглиблюючи небезпеку демодернізації у освіті, ознакою чого логічно буде подальша її неспроможність надавати ефективну відповідь на загрози утвердження соціального устрою із високим рівнем агресивності.

Дошкільна та шкільна освіта виступають важливими соціокультурними феноменами, які здатні впливати на кількісні та якісні характеристики агресивності особистості – вони є за своїм покликанням є дієвими засобами утвердження світоглядних та психологічних механізмів, здатних регулювати характер діяльності дитини чи підлітка, надаючи їй агресивного чи неагресивного характеру. У законодавчій базі в галузі освіти декларується, що потреба у вихованні толерантної, гуманстично-орієнтованої особистості є одним із фундаментальних принципів освіти для дітей та підлітків, проте, соціокультурний український ландшафт та складні процеси утвердження глобального суспільства надають безпосереднім процесам мінімізації агресивності змісту, сповненого колізій.

Стратегії подолання агресивності дітей та підлітків мають дистанціюватись від одновимірного трактування проблеми, коли причиною агресії вважаються фізіологічні, психологічні особливості суб'єктів виховання, або особливості сімейного виховання, або якості виховного супроводу у навчальному закладі тощо. Отже, зазначена стратегія має на теоретично обґрунтованому рівні поєднувати можливості низки теорій упередження та подолання агресивності (теорія контролю, катарсису тощо), враховувати широкий спектр чинників актуалізації агресивних інтенцій у дітей та підлітків (психологічні, фізіологічні, культурно-релігійні тощо) аби мати ефективний характер в умовах складної сучасної соціокультурної динаміки, яка також має місце й у шкільній та дошкільній освіті: зазначена стратегія має поставати не в

якості «закритої» системи обмежень із відомою кількістю чинників, а бути здатною демонструвати евристичність на засадах відкритості та з урахуванням багатовимірності потенційних загроз утвердження агресії у освітньому середовищі шкільної та дошкільної освіти.

Також вдалося розглянути «порядок денний» проблеми мінімізації та упередження агресивності із використанням потенціалу сучасної вищої освіти. Методологічним орієнтиром проведеного аналізу виступила потреба долучити до традиційних уявлень про можливості вищої освіти в упередженні агресивності, специфіку, ініційованою поширенням практик дистанційної (віртуальної, відкритої) освіти у відповідь на розвиток інформаційних технологій, а також особливостями сучасного освітнього процесу в університетах, детермінантою виникнення яких є масштабні процеси глобалізації.

Вдалося показати, що пошук стратегій вищої освіти, здатних ефективно протидіяти утвердженню агресивних життєвих орієнтацій студентів носить ускладнений характер – досліджуване проблемне поле набуває нових (по відношенню до підходів класичної теорії агресивності) абрисів, а безпосередня актуалізація агресивності набуває нових форм, збагачуючись сучасними соціокультурними феноменами та антропологічними практиками глобалізованого інформаційного суспільства. Евристичним, за даних умов, виглядає пошук стратегій, які б не спирались на конкретні механізми протидії наперед визначеним формам агресивності у освітньому просторі, адже складна нелінійна соціальна динаміка формує нові та непередбачувані в зазначеному плані виклики. Гідно зустріти виклики поширення ідей агресивності здатна університетська освіта, яка спирається на імператив діалогічної взаємодії, потребу розбудови гнучкості мислення та підтримку відкритості світоглядних орієнтацій.

Список літератури до четвертого розділу

1. Айнштейн В., Серафимов Л. Линеиность и нелинейность в мышлении, познании мира и образовании. *Alma Mater*. 1998. №3. С. 39-45.
2. Барблан А. Маркетинг как элемент нового мирового порядка в высшем образовании. *Alma Mater*. 2002. №11. С. 27-36.
3. Бикова Т. В. Бінарність людської агресії у теоретичному контексті «нового гуманізму» // Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм: матеріали доповідей та виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Суми, 19-20 квітня 2013 р. / Сумський державний університет. Суми, 2013. С. 14-16.
4. Бикова Т. В. Духовне здоров'я як чинник регуляції людської агресії. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків: ХНПУ, 2015. Вип. 45 (частина II). С. 98-105.
5. Берлін І. Чотири есе про свободу. Київ : Основи, 1994. 272 с.
6. Бітаєв В. А. Естетичне виховання і гуманізація особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософ. наук 09.00.08 «Естетика» / Міністерство освіти і науки України, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2004. 37 с.
7. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций). Москва : Совершенство, 1998. 608 с.
8. Дзвінчук Д. І. Глобальні виклики та освіта: криза ідентифікації чи розвій етнічної самобутності. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник: зб. наук. праць*. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 86 (№ 7). С. 284-287.
9. Дзвінчук Д. І. Особливості виховання дітей і молоді в умовах соціальної нерівності. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник: зб. наук. праць*. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 54 (№ 11). С. 431-436.
10. Дзвінчук Д. І. Розвиток освітніх систем у ХХ столітті та нові запити ХХІ століття. *Вища освіта України*. 2007. № 1. С. 27-35.
11. Дзвінчук Д. І. Сучасні тенденції розвитку та управління освітою: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філос. наук: 09.00.10 «Філософія освіти» / Міністерство освіти і науки України, АПН України, Інститут вищої освіти. Київ, 2007. 36 с.

12. Друкер П. Ф. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества. Москва : ООО «И.Д. Вильямс», 2007. 336 с.
13. Закон України «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 № 2628-III. [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2628-14> (дата звернення: 29. 08. 2017).
14. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва : Новое издательство, 2011. 464 с.
15. Качанова Ю. В. Агресивність і агресія як соціологічні категорії. Наукові праці. Соціологія. 2010. Випуск 133. Том. 146. С. 50–54.
16. Качмар О. В. Вплив соціального макро - і мікросередовища на прояви агресивності особистості. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. Запоріжжя, 2016. Вип. 66. С. 183-192.
17. Качмар О. В. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу: спроба філософської концептуалізації. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник: зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 121. С. 112-115.
18. Качмар О. В. Евристичний потенціал освіти в упередженні та подоланні агресивності особистості. Scientific discussion. 2017. Vol. 1. No 6 (6). P. 61-65.
19. Качмар О. В. Мистецтво як механізм упередження та нейтралізації агресивності особистості. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. Запоріжжя, 2017. Вип. 70. С. 111-118.
20. Коломієць О. Г. Філософська парадигма упередження агресивності у сучасному суспільстві: дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філос. наук 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 396 с.
21. Ласло Э. Макросдвиг. К устойчивости мира курсом перемен. Москва : Тайдекс Ко, 2004. 207 с.
22. Руди А. Ш. Конфликтогенность глобального мира. Вестник ЧелГУ. 2010. № 20. С.8-10.
23. Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. 279 с.

24. Свириденко Д. Б. Потенціал педагогіки трансгресії в епоху глобалізації. Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: науковий вісник: зб. наук. праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 88 (9). С. 128-132.
25. Свириденко Д. Б. Трансформація природи людини під впливом віртуальної реальності у сучасних філософських концепціях. Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць. Київ : Український Центр духовної культури, 2008. Вип.67. С.129-139.
26. Свириденко Д. Б. Феномен віртуальної реальності як інституціональний чинник інформаційного суспільства. Наукові записки КУТЕП: Збірник наукових праць. Серія: філософські науки. Київ : КУТЕП, 2010. Вип. 7. С. 197-208.
27. Терепищій С. Освітні послуги в контексті головних глобалізаційних тенденцій. Українознавчий альманах. Випуск 17. 2014. С. 159-162.
28. Терепищій С. Стандартизація вищої освіти в інформаційному суспільстві. Вища освіта України. №. 3. 2007. С. 38-43.
29. Терепищій С. Філософсько-освітній зміст поняття „стандартизація вищої освіти”. Вища освіта України. №. 3. 2009. С. 98-105.
30. Філософія освіти: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Андрущенка, І. Передборської. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 329 с.
31. Філософські абрисы сучасної освіти. Авт. кол. : Предборська І., Вишинська Г., Гайденко В., Гамрецька Г. та ін. Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. 226 с.
32. Фрейре П. Педагогіка пригноблених. Київ: Юніверс, 2003. 166 с.
33. Чеботарьова Н. В. Феномен агресії у людському досвіді : соціально-філософський вимір : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Міністерство освіти і науки України, Харківський військовий університет. Харків, 2002. 26 с.
34. Шевченко О. М. Факторы роста ксенофобии в условиях культурной глобализации. Гуманитарий Юга России. 2012. № 2. С. 104-115.
35. Юрчик О. Гуманістичні засади психопрофілактики шкільного насильства. Психологія особистості. 2013. № 1. С. 194-203.
36. Basic Information on GATS [Electronic resource]. URL : http://www.unesco.org/education/studyingabroad/highlights/global_forum/gats_he/basics_gats.shtml (дата звернення: 19. 03. 2017).

37. Ben Sasson D., Somech A. Observing aggression of teachers in school teams [Electronic resource]. *Teachers and Teaching: theory and practice*. URL : <http://dx.doi.org/10.1080/13540602.2015.1005865> (дата звернення: 12. 02. 2017).
38. Chory Assad R. M., Paulsel M. L. Antisocial classroom communication: Instructor influence and interactional justice as predictors of student aggression/ *Communication Quarterly*. 2004. Vol. 52(2). pp. 98-114.
39. Dewey J. *The Political Writings*. Hackett Publishing, 1993. 248 p.
40. Ethics in the Information Society: The Nine 'P's. A Discussion Paper for the WSIS+10 Process 2013-2015 [Electronic resource]. URL: http://www.globethics.net/documents/4289936/14121854/InformationEthics_TextsSeries_04_WSIS_EN_text.pdf/8492ed8f-0818-4a18-8c3e-d1a61221f8ac (date of access: 12.11.2015)
41. Gable Robert A., Van Acker R. The challenge to make schools safe: Preparing education personnel to curb student aggression and violence. *The Teacher Educator*. 2000. Issue 35:3. pp. 1-18.
42. Goldstein Arnold P. Aggression reduction strategies. *Peace Review: A Journal of Social Justice*. 1992. Issue 4:3. pp. 14-18.
43. Gomilko O., Svyrydenko D., Terepyshchyi S. Hybridity in the Higher Education of Ukraine: Global Logic or Local Idiosyncrasy? *Philosophy and Cosmology*. 2016. Volume 17. pp. 177-199.
44. Kachmar O. V. Aggression as a representative practice of safety. *The Word of Politics, Society, Geography. Collection of scientific works*. Issue 1. 2016. P. 124-129.
45. Kachmar A. Ritual as a method of management of aggression. *Scientific Works: The International Scientific and Theoretical Journal*. 2017. No.1 (28). P. 112-121.
46. Khagurov T. Evil as a Subject of Sociological Cognition: Methodological Reflections. *Future Human Image*. 2017. Vol. 7. pp. 36-45.
47. Papastephanou M. Globalisation, Globalism and Cosmopolitanism as an Educational Ideal. *Educational Philosophy and Theory*. 2005. Vol. 37. No. 4. 533-551 p.
48. Why is My Curriculum White? [Electronic resource]. URL: <https://www.nus.org.uk/en/news/why-is-my-curriculum-white/> (дата звернення: 14. 01. 2017).
49. *Youth in the information society*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 1997. 222 p.

РОЗДІЛ 5. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОДОЛАННЯ АГРЕСІЇ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

5.1. Соціокультурні детермінанти агресивності сучасного українця

У даному підрозділі здійснюється спроба перейти до розгляду праксеологічних аспектів дисертаційного дослідження, що відповідає традиційній логіці. У розділі заплановано послідовно вирішити завдання концептуалізації системи соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця, обґрунтування комунікативних стратегій, орієнтованих на упередження проявів агресії в українському суспільстві, а дослідити виклики гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій.

Зрозуміло, що архітектура зазначеного розділу носить суб'єктивний характер та може виступати предметом дискусії, проте, ми керувалися потребою в межах окремих підрозділів зупинитись на соціокультурних детермінантах агресивності сучасного українця, послідовно розглянувши виклики сучасних цивілізаційних тенденцій, взявши на увагу соціокультурні передумови формування соціального простору України; проаналізувавши комунікативні стратегії упередження агресії в українському суспільстві, взявши на увагу факт, що комунікативний простір агресії в умовах сучасних трансформацій відображає активні процеси розбудови постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, які проблематизують питання діалогічної взаємодії, етики мережевого спілкування тощо; розглянувши найбільш масштабні виклики феномену агресії до сучасного українського суспільства, зокрема, до філософських проблем, асоційованих із військовою агресією військового характеру.

Зокрема, у його межах першого здійснено спробу концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця. Сучасне українське транзитне суспільство, у якому відбувся розрив між попереднім тоталітарним способом управління та мислення, проте, не відбулося остаточного утвердження нової соціальної архтектури із відповідним світоглядом, постає ареною актуалізації феномену агресивності. Разом із тим, характер транзитності українського суспільства визначений низкою протиріч, які мають бути продуктивно розв'язані на шляху утвердження якісно нового стану суспільства: мова йде про протиріччя, які можуть бути описані парами «комуністичне-посткомуністичне», «глобальне-локальне», «європейське-українське», «тоталітарне-демократичне» тощо.

Отже, розв'язання дослідницького завдання з пошуку соціокультурних детермінант агресивності українців, актуалізоване не тільки соціальною філософією як наукою, але й безпосередньою соціальною практикою. Цікавою у зазначеному плані є теза І. Захарчука: «Руйнування советської тоталітарної системи привнесло відчутні зміни в мисленнєві орбіти та сенсотворчі моделі гуманітаристики постколоніального простору. Великий марксистський наратив, який базувався на аналізі суспільства через опозиційні дуалістичні схеми, втратив евристичну функцію. Натомість особливої ваги та інтерпретаційної розбудови зазнають категорії суб'єктивності, ретрансляція культурних ідентичностей та перебудова моделей пам'яті про минуле і т. ін.» [24, с. 191].

При цьому, автор демонструє аналогічну із нашою методологічну позицію, стверджуючи, що здійснений перехід у простір нових сенсоутворюючих процесів носить складний, ускладнений характер, адже методологічний інструментарій, який в умовах відкритого суспільства пройшов етапи успішної апробації й розвитку, а згодом недовіри та скепсису, не зазнав аналогічної еволюції і був відсутній у практиці

вітчизняних наукових досліджень [24, с.191]. Це свідчить про потребу гармонізації процесів суспільного транзиту, на нашу думку, скориставшись евристичним потенціалом низки сучасних соціально-філософських теорій (постколоніальної, теорії гібридності тощо).

На нашу думку, спроба концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця може претендувати на успіх лише із застосуванням сучасних соціально-філософських теорій, здатних проникнути в сутність соціальних протиріч, що мають місце на поточному етапі модернізаційного шляху України. Найбільш релевантними дослідницькими концептами, зважаючи на історичні передумови (багатовікове перебування у сфері геополітичних інтересів Російської імперії; семидесятирічний досвід існування СРСР тощо), на нашу думку, виступають теорії, що інтерпретують Україну як постколоніальну державу, як транзитну, посткомуністичну та посттоталітарну державу тощо.

Разом із тим, ми виходимо із усвідомлення, що кожна із теорій у повній мірі не окреслює специфіку українського соціокультурного ландшафту, дозволяючи говорити про можливість застосування низки методологічних підходів контекстуально.

В межах дисертаційного дослідження ми намагаємось здійснити огляд «порядку денного» потенціалу перелічених методологічних стратегій, а сам їх перелік не є остаточним. При цьому, переважна більшість зазначених теоретичних концептів мають спільний фундамент – гостроту внутрішніх протиріч, які викликає модернізаційний курс України: орієнтований на Європу курс викликає агресивне несприйняття представників старших поколінь, особливо, у східних та південних регіонах; відбувається (інколи, штучно, за допомогою ЗМІ) поляризація суспільства за географічним принципом (поділ України на Західну та Східну) відповідно до фундаментальних відмінностей місця України у загальносвітовому цивілізаційному процесі; відбувається боротьба цінностей демократії та тоталітаризму тощо.

Усі зазначені протиріччя носять агресивний характер та мають бути якісно діагностованими перш ніж постати фундаментом для розробки стратегій їх мінімізації із, відповідно, зниженням рівня агресії у суспільстві. У вступі до дисертаційного дослідження та у попередніх підрозділах наголошували, що транзитний стан суспільства, особливо при переході від комуністичного до демократичного політичного устрою, несе загрози зростання рівня агресивності у суспільстві через незавершеність процесу переходу, через радикальну відмінність між отриманим та попередньо омріяним соціальним порядком тощо. Для поглиблення внутрішніх протиріч, інспіровані ззовні засоби масової інформації намагаються поглибити поляризованість поглядів, довести до апогею соціальну напруженість, та, відповідно, рівень агресивності пересічного громадянина.

У роботах Б. Будена мова йде про те, що члени транзитних посткомуністичних суспільств нагадують дітей в цьому плані: ««Дитина» як провідна політична фігура посткомунізму — це більше, ніж просто інструмент нової гегемонії. Вона структурно важлива для фантазії про новий суспільний початок, вирішальної для посткомунізму. Як така собі біополітична абстракція перехідного суспільства, вона переймає роль його суб'єкта, не лише а ргіогі звільненого від усієї провини у злочинах комунізму, завдяки чому може вступати в усі нові суспільні відносини, також у відносини панування, як морально незаплямована; але як «дитина» не мусить нести відповідальність за злочини посткомунізму, за кримінальну приватизацію, під час якої багатства цілих націй за одну ніч ставали власністю окремих людей, за нове, посткомуністичне збідніння мас з усіма соціальними й індивідуальними наслідками, за випадки історичного регресу, які в плані економіки, культури та моралі місцями сягнули навіть нижче досягнутого за комунізму рівня, зрештою, за націоналізми, расизми й фашизми, за криваві громадянські війни й навіть за винищення народів. Ці явища видаються нам неминучими дитячими

хворобами, щоби не сказати, неприємною, проте безневинною якою на пелюшках новонародженого ліберально-демократичного суспільства» [7].

Як бачимо, історичний досвід свідчить, що пострадянські країни часто зазнають культурного та економічного регресу. Для нашої ж роботи це цікаво тим, що зазначені періоди актуалізують внутрішні протиріччя у суспільстві, підвищують рівень нігілістичних та агресивних настроїв.

Стає зрозумілим, що Україна не унікальна у своєму модернізаційному шляху: усі транзитні суспільства соціалістичного табору проходили етапи регресу, потерпали від соціальної несправедливості та незахищеності. Інша справа, що деякі країни, завдяки культурній специфіці та особливостям національної ментальності, успішно подолали цей шлях, а інші, до яких впевнено можна віднести й Україну, затримались у стані транзиту. На тлі недостатньої ефективності модернізаційного процесу у суспільстві, панівний характер отримують нігілістичні, патерналістські настрої, романтизація минулого тощо.

До того ж, ідеал переходу до демократії, втілення логіки глобалізації, які виглядають у розширенні можливостей для актуалізації особистості у новому світовому порядку, в українському варіанті спрацьовують згідно закону Матфея (розширення можливостей сприяє лише поглибленню розриву між успішними країнами чи прошарками населення, та менш успішними), поглиблюючи депресивні настрої у суспільстві в цілому. Нажаль, частина людей надмірно абсолютизували перспективи транзиту в бік ринкових, демократичних перетворень, тому зараз відчують ностальгічні настрої за «стабільним», «ситим» минулим. Логічно, цими ностальгічними настроями користуються політичні сили та засоби масової інформації для нагромадження громадянського невдоволення, напруження та агресивності.

Інтерпретуючи український соціокультурний простір як посттоталітарний, ми виходимо на проблему існування жорстких протиріч у суспільстві, персоніфіковану частиною суспільства, які виступають

«агентами змін», та носіями світоглядних орієнтацій тоталітарного гатунку. Зрозуміло, що зазначений клімат виступає сприятливою можливістю для «підняття градусу» агресії у суспільстві, чим, логічно, користуються зовнішній агресор. Низька згуртованість суспільства, а, скоріше, його поляризованість та розшарованість не сприяє гармонізації соціального життя, надаючи йому суперечливий та, логічно, не позбавлений агресії вигляд: У суспільстві легко можна діагностувати ресентиментні настрої, що становлять особливу небезпеку перспективам соціокультурного розвитку нашої країни.

При цьому, ми бачимо, що дані настрої є пануючими у низці важливих соціальних сфер, таких як освіта. В цьому плані, важливим є наступне зауваження Н. Ісаченко: «Сучасне суспільство має усвідомити небезпеку в поширенні ресентиментного знання. Засновані на ресентименті, деформовані ціннісні норми, установки, оцінки можуть поділитися більшістю членів суспільства і перетворитися в елемент колективного свідомості, охопити значну частину суспільства... Вони можуть переростати в міжкласову, міжетнічну ненависть, що може призвести до негативних соціальних перетворень, вибухів» [25].

Ще з часів Ніцше відомо, що ресентиментна людина є схильною до мстивості та агресії. Перехідне суспільство як перманентний стан останніх кількох десятиліть підвищує рівень агресивності як в суспільстві в цілому, так і у конкретних соціально незахищених верств населення (пенсіонери, освітяни, лікарі тощо). При розробці стратегій мінімізації агресії сучасних українців має бути взята на увагу наступна теза, сформульована стосовно ресентиментної людини ще М. Шелером: «В міру того, як ігнорування позитивних цінностей пробуджує тягу до них, людина все глибше занурюється, минаючи перехідні цінності та цінності-засоби, в протилежні цим позитивним цінностям, у зло. Поступово воно займає все більший простір в сфері його ціннісної уваги. В людині зароджується щось таке, що пробуджує бажання критикувати, руйнувати, принижувати, і вона

чіпляється за будь-який феномен. Таким чином... ресентиментний тип мимоволі знецінює буття і світ» [73, с. 60].

Дослідниця О. Гомілко пропонує інтерпретувати боротьбу наявних в Україні дискурсів із використанням терміну «варварство», обґрунтовано інтерпретуючи європейський курс як змістовну модернізацію, а про-російський курс – як загрозу демодернізації. Авторка справедливо зазначає, що, з одного боку, зовнішня військова геополітична агресія не дає можливості актуалізувати у повній мірі стратегію входження України до європейського культурного простору, проте, з іншого боку, не менш масштабні проблеми є укоріненими у світоглядних протиріччях самих українців, не змінивши які, навряд чи можна сподіватись на успіх модернізаційних кроків: «В Україні саме варварство веде війну проти її наміру стати цивілізованою європейською країною. Це стосується не лише зовнішньої агресії. Найнебезпечніше варварство причаїлося в нас самих. Тож маємо насмілитися визнати це і почати змінювати себе» [18, с. 11].

Дійсно, неоднотайність українців у цивілізаційному виборі створює передумови для актуалізації агресивних протиріч, коли одна частина населення постає носієм продуктивних сучасних світоглядних орієнтацій, а інша – консервує та жорстко відстоює легітимність контрпродуктивних, антигуманних орієнтацій. До того ж, безпосередньо сам факт транзитності суспільства апелює до незавершеності утвердження нової соціальної світоглядної картини, що, логічно, ініціює соціальну нестабільність та підвищує рівень агресивності у суспільстві через недостатню легітимізацію якісно нового стану суспільства, нової соціальної архітектоніки. Характеризуючи стан українського суспільства як перехідний (транзитний), виглядає обґрунтованою теза, що в українському суспільстві відбувся відхід від світоглядних орієнтацій тоталітарного радянського суспільства, проте, станом на сьогодні, не відбулося остаточного утвердження нової світоглядної картини.

До того ж, як пише відомий дослідник транзитних суспільств Б. Буден, специфіка транзиту від комуністичного до демократичного політичного режиму полягає у їх репресивній інфантилізації, транслюванні етосу незрілості суспільства як наївного демократичного, проте такого, що вже позбулося минулого: «Репресивна інфантилізація суспільств, що звільняються від комунізму, — це основна політична ознака так званого посткомуністичного стану. Вона ніде не проявляється так гарно, як в ідеології посткомуністичної трансформації — химерному теоретичному витворі, що ставить собі за мету зрозуміти і пояснити посткомуністичну transition to democracy» [7].

Альтернативним методологічним інструментом для аналізу соціальних протиріч цивілізаційного розвитку українського суспільства виступає постколоніальна теорія, згідно якої, Україна довгий час перебувала колонією Російської, Австро-Угорської, Османської імперій тощо. Зазначений історичний факт наклав відбиток на соціокультурний ландшафт України, в центрі якого постає проблема ідентичності: традиційно, імперії намагаються запропонувати більш розвинений культурний проект своїм колоніям, проте, у агресивній репресивній формі.

Звернення до дослідження М. Павлишин робить більш обґрунтованою тезу про постколоніальний статус України, адже країна-домініон (у нашому конкретному випадку – Росія), зазвичай, активно використовує наступний перелік інструментів підкорення (колонізації) ідентичності:

- творення ієрархії цінностей, які надають найвищої вартості товарам культури-домінатора;
- поширення міфу про універсальність колонізатора, з якою нібито різко контрастує обмеженість, парафіяльність та місцева заідеологізованість колонізованого;

- таке функціонування культурних установ імперії, що робить її центр відомим і цінним для зовнішнього спостерігача, а колонії майже невидимими;
- плекання історіографічних міфів [45, с. 225–226].

Як історичний, так і сучасний досвід державотворення України демонструє наявність зазначених впливів від держав-колонізаторів, зокрема, від Росії на різних історичних етапах: «Україна для Російської імперії є інтегральною частиною її «матеріальної цивілізації та культури». Її образ настільки інтегрований в імперське мислення й уявлення про культурну й територіальну цілісність, що мова про окремішність українців не сприймається навіть частиною самих українців» [61, с. 111]. Відповідно, боротьба колоніального та визвольного дискурсів завжди носить агресивний характер.

Намагаючись дотримуватись вимог об'єктивності у дослідженні соціокультурних детермінант сучасного українця, ми дистанціюємось від однобічного висвітлення потенціалу тієї чи іншої дослідницької стратегії ще раз наголошуючи на потребі розгляду поточного стану українського суспільства, контекстуально застосовуючи декілька дослідницьких концептів.

Вище вдалося продемонструвати наявність широкої дискусії щодо постколоніального (пострадянського, посттоталітарного тощо) статусу України у філософських, політичних та історичних дослідженнях. Спільним фундаментом зазначених спроб концептуалізувати протиріччя модернізації України, виступає усвідомлення гострих, агресивних суперечностей низки пануючих у суспільстві дискурсів: усі ці теорії діагностують глибоко суперечливий характер процесів державотворення (націєтворення) на сучасному етапі, характеризуючи боротьбу низки дискурсів, що склались історично, як агресивну.

Аби ще раз продемонструвати ускладнений характер пошуку плідних стратегій упередження та мінімізації агресивності сучасного

українця, зазначимо, що концепт постколоніалізму для України не є універсальним через низку фактів: країна-колонізатор є єдиною точкою референції (як, наприклад, у випадку із Індією та Англією), в той час, як Україна одночасно могла перебувати під впливом декількох країн (культур); країна-колонізатор є більш цивілізаційно розвиненою по відношенню до країни-колонії (переважна більшість цивілізаційних досягнень Росії як країни-домініона є спадком української культури) і т.д. Даний факт дозволяє говорити про специфічний постколоніальний проект України, концептуальна розробка якого, проте, виходить за межі дослідницького завдання підрозділу.

Вище ними було продемонстровано, що в українському суспільстві мають місце складні протиріччя, які визначають високий та, нажаль, зростаючий рівень агресивності українців. У соціокультурному просторі пануючими є нігілістичні, ресентиментні настрої, наявною є світоглядна прірва між різними поколіннями українців. Існує та, нажаль, поглиблюється за допомогою гібридних засобів пропаганди, поляризованість суспільства, яку описують пари «Схід-Захід» тощо. На нашу думку, в українському суспільстві присутнім є зміщення агресії на внутрішні протиріччя, натомість, конструктивного спрямування їх назовні, в бік зовнішнього агресора.

Дана ситуація є логічною, адже вона, переважно, є створеною в результаті гібридних зовнішніх впливів – країні-агресору, що веде гібридну війну, потрібні внутрішні протиріччя у країні, на яку спрямована ця агресія, і саме цей аспект визначає гібридний характер військових загроз в бік України. В якості протидії спробам посилити рівень агресивності внутрішніх протиріч може виступати актуалізація у сучасних умовах потенціалу концепції позитивної агресії. При аналізі форм актуалізації феномену агресії, ми його розглядали детальніше в першому розділі. Ми звертали увагу, що позитивна агресивність виступає механізмом самозахисту перед обличчям загрози, закономірною реакцією

на неї, ініційованою механізмами самозбереження. Логічним виглядає твердження, що в умовах масштабної зовнішньої геополітичної агресії різної природи (військової, гібридної тощо), яка становить загрозу збереження державності та культурної ідентичності, в українському суспільстві має зрости рівень агресивності, що виступає закономірним механізмом консолідації суспільства перед обличчям відкрито маніфестованих чи прихованих загроз.

Таким чином, у підрозділі здійснено спробу концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця. Вдалося продемонструвати, що динаміка зростання рівня агресивності, з одного боку, резонує із процесами цивілізаційних змін, характер яких визначають процеси утвердження глобального інформаційного суспільства. З іншого боку, рівень агресивності українців перебуває у прямій залежності від протиріч, які мають місце у конкретному соціокультурному ландшафті України, обумовлені низкою особливостей історичного, геополітичного тощо ґатунку.

Концептуалізуючи специфіку зростання агресивності у контексті загальносвітових тенденцій, вдалося продемонструвати, що завдяки включеності України у трансформаційні процеси, окреслені європейсько-орієнтованим (глобалізаційним) проектом, у суспільстві відбувається загострення протиріч розбудови суспільства, сутність яких описують бінарні опозиції «глобальне-локальне», «європейське-національне» тощо. Характеризуючи стан українського суспільства як перехідний (транзитний), виглядає обґрунтованою теза, що в українському суспільстві відбувся відхід від світоглядних орієнтацій тоталітарного радянського суспільства, проте, станом на сьогодні, не відбулося остаточного утвердження нової світоглядної картини.

Безпосередньо сам факт транзитності суспільства апелює до незавершеності утвердження нової соціальної світоглядної картини, що, логічно, ініціює соціальну нестабільність та підвищує рівень агресивності

у суспільстві через недостатню легітимізацію якісно нового стану суспільства, нової соціальної архітекτονіки. На тлі недостатньої ефективності модернізаційного процесу у суспільстві, панівний характер отримують нігілістичні, патерналістські настрої, романтизація минулого тощо. До того ж, ідеал глобалізації, який виглядає у розширенні можливостей для актуалізації особистості у новому світовому порядку, в українському варіанті спрацьовує згідно закону Матфея (розширення можливостей сприяє лише поглибленню розриву між успішними країнами чи прошарками населення, та менш успішними), поглиблюючи депресивні настрої у суспільстві в цілому.

Беручи до уваги протиріччя, які мають місце у конкретному соціокультурному ландшафті України, вдалося продемонструвати, що високий рівень агресивності українців також спричинений історичними передумовами та актами сучасної зовнішньої агресії геополітичного характеру. Аналіз продемонстрував наявність широкої дискусії щодо постколоніального (пострадянського, посттоталітарного тощо) статусу України у філософських, політичних та історичних дослідженнях. Спільним фундаментом зазначених спроб концептуалізувати протиріччя модернізації України, виступає усвідомлення гострих, агресивних суперечностей низки пануючих у суспільстві дискурсів. Дистанціюючись від глибокої теоретичної оцінки потенціалу постколоніальних студій чи інших теоретичних концептів для окреслення протиріч сучасної суспільної динаміки, здається можливим діагностувати глибоко суперечливий характер процесів державотворення (націєтворення) на сучасному етапі, характеризуючи боротьбу низки дискурсів, що склались історично, як агресивну.

Також, здійснюючи спробу концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця, евристичним виглядає звернення до концепту позитивної агресивності, природа якої докладніше нами розглянута у першому розділі. Позитивна

агресивність виступає механізмом самозахисту перед обличчям загрози, закономірною реакцією на неї, ініційованою механізмами самозбереження. В умовах масштабної зовнішньої геополітичної агресії різної природи (військової, гібридної тощо), яка становить загрозу збереження державності та культурної ідентичності, в українському суспільстві підвищується рівень агресивності, яка виступає закономірним механізмом консолідації суспільства перед обличчям відкрито маніфестованих чи прихованих загроз.

5.2. Комунікативні стратегії упередження агресії на сучасному етапі розвитку української суспільства

У даному підрозділі здійснюється вирішення дослідницького завдання з обґрунтування комунікативних стратегій, орієнтованих на упередження проявів агресії в українському суспільстві. Вирішення даного дослідницького завдання, з точки зору авторки, виглядає плідним з урахуванням як особливостей соціокультурних трансформацій, пов'язаних із глобальним утвердженням постіндустріального (інформаційного, мережевого, смарт тощо) типу суспільства та відповідного інформаційно-комунікативного середовища, так і з урахуванням низки викликів, притаманних соціокультурному простору України та пов'язаних із геополітичною ситуацією та історико-культурними передумовами.

Масштабні процеси утвердження нового цивілізаційного устрою інформаційного гатунку суттєво трансформують комунікативні практики людства на початку третього тисячоліття. На зміну усталеним усним та письмовим формам комунікації приходять різноманітні форми Інтернет-спілкування (соціальні мережі, дискусійні платформи, електронна пошта тощо), ініціюючи проблему теоретичної ревізії сучасного комунікативного виміру буття особистості щодо можливості актуалізації в ньому проявів

агресивності. Кінцевою метою зазначених пошуків, у тому числі й дослідницького завдання поточного підрозділу, є визначення детермінант актуалізації агресії та стратегій упередження агресивних проявів у сучасному просторі комунікації, з урахуванням специфіки конкретного соціокультурного ландшафту.

Ключовою формою агресії у Інтернет-спілкуванні постає троллінг. Вважається, що першими серед західних вчених, хто ґрунтовно займалися вивченням явища «тролінгу», були такі автори, як Дж. Донат та Дж. Гірш. Широке проблемне феномену троллінгу виступило предметом досліджень і українських авторів (Ю. Данько, С. Могилко та інші). При цьому, існує розрив між реальною практикою комунікації у мережевому просторі, що носить виражений агресивний характер, та рівнем розробленості й, не менш важливо, імplementованості стратегій неагресивного мережевого спілкування.

У етимологічному плані, троллінг пов'язують із «тролями» – містичними героями скандинавського фольклору, яких, зазвичай, зображають як неприємних персонажів, що завжди завдають шкоду. У культурі північних країн як характеризували як напрочуд відлюдькуватих та агресивних до тих, хто намагаються порушувати їх відокремлений стиль життя. Дані інтерпретації лягли в основу розуміння сутності Інтернет-тролів – осіб, що розміщують брутальні, провокаційні повідомлення на дискусійних площадках, заважають обговоренню та ображають інших.

За своєю мотивацією троллінг є спробою акцентувати увагу на своїй персоні, постати певним комунікативним центром дискусії: Інтернет-троль усіма можливими способами намагається створити позитивне чи негативне враження, рельєфно себе представивши серед учасників дискусії.

Україномовна версія Вікіпедії дає таке визначення даному поняттю: «Тролінг (від англ. trolling) – провокаційне твердження, повідомлення, вчинок, зображення, новина, донесена до людини усно або письмово без наміру викликати конструктивний діалог, радше, з наміром,

поспостерігати відповіді на вчинок, вивести з себе, поглузувати, спровокувати конфлікт, флейм, марнослів'я тощо. Здебільшого, тролінг від провокацій та образ відрізняє прихований контекст образи, а саме поняття є мережовим неологізмом, часто, вважається порушенням мережевого етикету» [70].

Аналіз сучасної соціально-гуманітарної літератури свідчить, що дослідниками проблемного поля «тролінгу» виокремлюються такі дослідницькі концепти, як «мережовий тролінг» та «Інтернет–тролінг».

Мережовий «тролінг» – це розробка завідомо агресивних чи суперечливих повідомлень задля ініціації конфліктів серед учасниками мережевої комунікації, коментування думок інших задля зміщення акцентів у вигідний троллю бік та задля нав'язування власної позиції), а також залучення користувачів у безглузду конфронтацію. При цьому, «тролі» досягають зазначеної мети будь-якими доступними, в тому числі, брутальними способами – від примітивних особистих образ до цілеспрямованого організованого командного впливу на комунікативний простір з метою його дестабілізації чи, навпаки, спрямування дискусії у заздальгідь визначеному напрямку.

За визначенням М. Акулич, Інтернет–тролінг – це явище, яке починається з певного жарту, розіграшу, нехитрих і прямолінійних висловлювань – «тролінг»–атаки, метою якої є знищення певної конференції або news-групи (сукупності новин), або доведення конкретної людини до нервового зриву [2, с. 1982].

Перше згадування поняття у науковій літературі належить Д. Донат, яка в 1996 році актуалізувала з його допомогою проблему ідентифікації у кібер-просторі: «У фізичному світі існує вроджена єдність із самим собою, оскільки тіло забезпечує необхідну й прийнятну ідентифікацію. Нормою є: одне тіло – одна особистість. У віртуальному світі все інакше. Усе базується на словах, а не на фактах... Тролінг – це гра в підробку особистості, при цьому ніхто, крім гравця, про неї не знає. Троль

намагається зарекомендувати себе як типовий користувач, розділяючи спільні інтереси і проблеми групи» [79].

Мотиваційну складову мережевого «тролінгу» можуть складати особистий інтерес, цікавість, бажання самоствердитися, посперечатися, проявити дотепність, актуалізація власної агресивності та негативних емоцій. Так, М. Акулич, зокрема, зазначає, що декому це просто приносить задоволення посперечатися і розважити за рахунок інших себе й аудиторію, інші намагаються таким чином перешкоджати дискусії, проте, «є люди, для яких «тролінг» – це самоствердження, гра, боротьба інтелекту: при цьому, існує уявлення, що тролінгом займаються тільки закомплексовані люди, але насправді все не так – часом серед кращих «тролів», зокрема, можуть бути й дорослі серйозні люди, що займають солідні посади і таким чином дають собі емоційну розрядку» [1].

Дослідниця І. Ксенофонтowa наголошує, що феномен тролінгу тісним чином «пов'язаний із анонімністю й абсолютно неможливий в умовах, відмінних від анонімності при здійсненні мережевої комунікації» [38]. Дискусійні форуми, чати та фахові спільноти є простором для комунікації для осіб, головна мета яких полягає у сварках чи образах інших, причому все це не виходячи з тіні цілковитої мережевої анонімності.

Виходячи з цього, та спираючись на підходи Ю. Данько, можна зазначити, що тролінг виступає специфічною формою прояву соціальної агресії та може бути описаним через наступну низку характеристик:

- по-перше, «тролінг» може існувати виключно у віртуальних спільнотах;
- по-друге, він володіє специфічними механізмами швидкого збудження лавиноподібної агресії, миттєвого розповсюдження на більшість учасників віртуального співтовариства;
- по-третє, необхідно врахувати, що унікальність «тролінгу» як форми соціальної агресії полягає в тому, що в потенційної жертви конфлікту відсутня можливість фізичного або візуального

контакту з ініціатором самої конфліктної ситуації. Найважливішим джерелом появи і поширення «тролінгу» є мережева анонімність [20].

На думку С. Могилко, тролів як соціальна спільнота умовно складається з двох груп – провокаторів та егоцентристів. Перша тип мережевих агресорів – тролі-провокатори – використовують наступний перелік тролінгових інструментів:

- Офтоп (або офтопик, від англ. off topic) – будь-яке повідомлення в інтернет-мережі, що не відповідає рамці заздалегідь встановленої теми дискусії;
- «Роздування» сторінки: розміщення візуальних елементів великого розміру аби зробити попередні повідомлення інших авторів важкодоступними до прочитання;
- Медіаатака: звукові файли, що дратують слух, шокують зображення в повідомленні або посилання на ресурси з подібним змістом. Найчастіше посилання замасковані;
- Спонування до суперечки (наприклад, оширення коментарів із вираженим расистським змістом);
- Самовпевнені твердження: вираження авторської думки як загальноприйнятої істини без аргументації або аналізу, розпалення «релігійних війн» (holy war) (linux rulez – windows suxx, intel rules – amd suxx, rap rulezz – black–metal suxx і т.д.);
- Спойлер, тобто навмисна й передчасна публікація розв'язки свіжого й популярного на даний момент кінофільму або роману;
- Поновлення або перефразовування дуже спірної минулої теми, особливо у вузьких колах інтернет-суспільства;
- Навмисне й повторне спотворене написання ніків (імен, псевдонімів) інших учасників дискусії з метою образи або роздратування [42, с. 59-60].

Наступний тип агресорів – тролі-егоцентрики – намагаються постати центром комунікації, перемкнути на себе увагу максимальної кількості учасників дискусії. Ними, згідно підходів С. Могилко, використовуються наступні засоби:

- Рекламування іншого форуму, що є конкурентом або якого не люблять у певних колах Інтернет-спільноти;
- Явний обман у самоідентифікації: «У мене, як у справжнього самурая, проблеми з фільмом «Сім самураїв»;
- Манера вести дискусію в тоні кваліфікованого експерта, не маючи можливості продовжувати дискусію на рівні внаслідок нестачі знань про обговорюваний предмет (ламерство);
- Повідомлення, що містять очевидний недолік або помилку: «Я думаю, «Бумер» – найкращий фільм»;
- Прохання про допомогу з неправдоподібним або непорядним завданням або проблемою: «Як вимити нічний горщик? Я не хочу, щоб все приготоване в ньому було однаковим на смак». «Навчіть мене програмувати за вечір»;
- Навмисно наївні запитання: «Чи можу я використати маслинове масло замість води, готовлячи вермішель?»;
- Ретельно сконструйовані й чітко аргументовані міркування й теорії, що базуються на явно невірному твердженні або вигаданому факті;
- Політично спірні повідомлення: «Я думаю, Ющенко – найкращий (найгірший) президент серед всіх»;
- Розігрування безвинності по закінченні флейму;
- Офтопні скарги на особисте життя або погрози самогубства – часом не що інше, як троль, який благає про допомогу;
- Узагальнюючі параноїдальні відповіді на повідомлення інших людей-інакодумців: «Не може бути, що ви всі дійсно так вважаєте, насправді ви об'єднуєтеся проти мене»;

- Навмисна гра на почуттях людей у зв'язку зі спрямованістю співтовариства: наприклад, поява на форумі любителів кішок з темою «Десять страв із кошатини»;
- Одночасне використання кількох ніків для роздування власного флейму – суперечки із самим собою, участь у перепалці по обидва боки й тим самим її штучне підігрівання;
- Троль – «герой-коханець»: отримує гострі відчуття від послідовного загравання й інтриг онлайн із жінками групи. Це підбурює суспільну конкуренцію серед жінок, які колись думали, що ласкаві імена, вірші, освідчення в коханні присвячувалися винятково їм. Також часто наївна реакція жінок на його дії провокує чоловіків групи на наслідування його манери і змагання у завоюванні жіночої уваги, в результаті чого переважна частина групи концентрується на флірті і перестає виконувати свою основну мету;
- Будь-яка комбінація вищевикладеного: наприклад, троль поєднує спонукання на суперечку з бідністю мови й манерою негідників, разом з цим граючи «героя – коханця» [42, с. 59-60].

Зазвичай «тролі» відкрито грублять учасникам, адміністраторам сайтів та модераторам, нехтують правилами форуму й елементарними нормами етики Інтернет-спілкування, ігнорують прохання інших учасників офіційні попередження за порушення правил, пише М. Акулич, а усвідомити наявність «тонкого» тролінгу дуже складно, проте, його агресивний потенціал та характер впливу залежить від того, наскільки добре агресор володіє навичками психології особистісної та колективної поведінки – у багатьох випадках жертви «тонкого тролінгу» навіть не усвідомлюють того, що «спіймалися на гачок» [2, с. 1984].

Таким чином, ми продемонстрували, що сучасне українське суспільство активно залучено до процесів розбудови глобального інформаційно-комунікативного середовища. Саме в ньому, за допомогою

мережі Інтернет, відбувається велика частина комунікаційних процесів сучасного українця. Як ми вже згадували у попередніх розділах, агресія як соціокультурний феномен актуалізується у процесах комунікації.

Комунікація у мережі, при цьому, має низку відмінностей, проте зберігає потребу унеможливлення агресивних проявів у комунікативних актах завдяки діалогічному спілкуванню: ми виходили із усвідомлення, що універсальною мультидисциплінарною стратегією протистояння агресії є діалог, якісну розробку якої з точки зору філософії репрезентують положення філософії діалогу, комунікативної філософії, репрезентовані роботами К.-О. Апеля, М. Бахтіна, М. Бубера, Ю. Габермаса та ін.: «Інтернет, завдяки властивій йому інтерактивності, поступово перетворює відчужений світ у глобальну спільноту, яка забезпечує двосторонню комунікацію за допомогою різних технологій. Інтернет з самого початку має ознаку діалогічності, в ньому закладено суб'єкт-суб'єктні відносини, які втягують у своє сферу мільйони людей, він надає можливість прямого двостороннього спілкування, характерного для людського суспільства. Інтернет-технологія робить комунікацію трансграничною. Спілкування перестає бути прив'язаним до місцеположення тих, хто спілкується. На цій основі Інтернет може виконувати соціально-креативну функцію, тобто формувати нові спільноти з єдиною інформаційною базою та спільним ціннісно-нормативним фундаментом» [44, с. 78].

Разом із тим, характер сучасної соціокультурної динаміки та природа агресивних протиріч суспільного розвитку в Україні продемонстрували, що існує потреба подальшої конкретизації безпосередніх комунікативних стратегій упередження проявів агресії в українському соціокультурному просторі, які б врахували культурно-історичні особливості, а також поточні виклики цивілізаційного (глобалізація, геополітика тощо) та технологічного характеру (утвердження нового соціального порядку інформаційно-знанневого типу) тощо.

Феномен тролінгу, які посилюються інспірованими ззовні спробами через Інтернет-мережу здійснювати дестабілізацію серед користувачів, з одного боку посилює роль діалогу як інструменту протидії інформаційним атакам: у процесі тролінгу, особу, на яку він спрямований, намагаються вивести з зони конструктивного діалогу, перейти на агресивний рівень спілкування. З іншого боку, вести діалог, усвідомлюючи, що перебуваєш суб'єктом пропаганди, також не завжди залишається конструктивною стратегією.

Зазвичай тролінг та російська пропаганда, що за ним прихована, використовує наступні підходи, які мають бути усвідомленими для вибудови безпосередніх стратегій особистої протидії ним під час користування Інтернет-ресурсами:

- навішування ярликів – автори у своїх матеріалах створюють негативний образ українських бійців, розвивають у читача негативне сприйняття дій української влади, що у масового читача це викликає негативні асоціації, породжує певні стереотипи;
- створення культу особи – автори матеріалів з повагою та авторитетом апелюють до слів Президента Росії Володимира Путіна та переконують людей в тому, що його коментарі, висновки, розповіді – це істина в останній інстанції. Думка Путіна тут є основною, вона є авторитетною і її підтримують та поширюють;
- апелювання до авторитету – автори матеріалів створюють образ величної Росії та виваженого, шанованого народом та послідовного у своїх діях її президента Володимира Путіна. У текстах матеріалу створюється для Путіна образ месії, який забезпечує процвітання не лише Росії, а й може зробити це для України;

- демонізація ворога – висвітлення української сторони в «архінегативному» аспекті: після прочитання складається враження, що Україна – це плацдарм агресії, а українська армія, замість того, щоб захищати – вбиває мирне населення;
- спрощення фактів – подання без заглиблення в суть явища, що призводить до викривлення повідомлення [57, с. 46-47].

Ускладнений характер утвердження України в якості європейської країни та пов'язані із цим протиріччя геополітичного характеру, які носять для країни військовий характер (анексія Росією Криму, військовий конфлікт на Сході держави) ініціювало умовний поділ населення країни за дихотомічним принципом «або ти друг, або ворог – третього не дано», що постає чинником проявів агресивності, підвищенню поляризованості та напруженості у суспільстві в цілому, які підсилюються нечіткістю стратегій реінтеграції українського суспільства та вадами їх реалізації на практиці.

Полярність світоглядних орієнтацій провокує кількісне та якісне підвищення ксенофобних проявів, формуються стійкі негативні стереотипи щодо переселенців з Донбасу тощо. Гібридні форми інформаційних впливів посилюють рівень агресії, що логічно виникає в умовах поляризованого різними дискурсами суспільства, проте, нажаль, Україна поки що програє у інформаційній боротьбі із Росією: «Успіх російської пропаганди полягає в тому, що вона чітко дотримується поставленої мети. На активну пропагандистську роботу держава спрямовує чимало коштів, а також залучає висококласних професіоналів... Українські журналісти повинні активно боротись з фейковими повідомленнями російських ЗМІ. Особливу роль тут відіграють інтернет-ресурси, адже їх контент доступний не лише в Україні, а й закордоном, а це дуже важливий чинник для відновлення іміджу країни... У рекламній та кіноіндустрії є брак патріотичного контенту. Тоді як в Росії часто знімають різноманітні

патріотичні ролики, документальні фільми, залучають до цього відомих людей» [57, с. 47].

Якщо ж у проблемному полі соціальної філософії та суміжних соціогуманітарних дисциплін мають бути сформовані стратегії дотримання у суспільстві толерантності, то на Міністерство інформаційної політики, Міністерство освіти та науки тощо покладаються надії щодо практичної реалізації стратегій неагресивного суспільного розвитку в ускладнених зовнішніми чинниками умовах: «Держава не залучена до інформаційної протидії російській агресії. Потрібно контролювати роботу відповідних державних структур, наприклад, Міністерства інформаційної політики, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, які мають боротись з інформаційними атаками з боку Російської Федерації, оскільки їх робота не є ефективною, а методи – недієвими» [57, с. 47].

Вище ми наголошували, що, українське суспільство паралельно включено у процеси утвердження постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, в контексті чого комунікативні стратегії упередження агресивності мають враховувати факт опосередкованості сучасної комунікації розвиненими технологіями, засобами масової інформації. В зазначеному плані, існує потреба підвищення рівня освіченості населення не тільки із технологічними можливостями комунікації, але й з етичними принципами комунікації нової природи, а також імплементування підходів, здатних протидіяти спорідненим із цими технологіями деструктивним феноменам (тролінг, гібридні форми пропаганди тощо).

Кожен українець має розуміти себе як мішень у інформаційній війні та свідомо протистояти деструктивним впливам, розуміючи глибинну сутність меседжів, що отримує з будь-яких джерел інформації: «Мета інформаційної війни – послабити моральні й матеріальні сили супротивника або конкурента, посилити власні. Вона передбачає заходи пропагандистського впливу на свідомість людини. Такі війни не призводять безпосередньо до кровопролиття, руйнувань, при їх веденні

немає жертв, ніхто не позбавляється даху над головою. Тим часом руйнування, яких завдають інформаційні війни у суспільній психології, психології особи, за масштабами і за значенням є вагомими, а часом і перевищують наслідки збройних війн. Головне завдання інформаційних війн полягає у маніпулюванні масами. Мета такої маніпуляції найчастіше полягає у внесенні в суспільну та індивідуальну свідомість ворожих, шкідливих ідей та поглядів; дезорієнтації й дезінформації мас; послабленні певних переконань; залякуванні свого народу образом ворога; залякуванні супротивника своєю могутністю; забезпечення ринку збуту для своєї економіки» [74, с. 179]. При цьому, зазначені феномени мають значний вплив на осіб, не здатних раціональним чином вибудувати стратегію комунікації у інформаційно-комунікативному просторі та при аналізі поданих в джерелах матеріалів, виступаючи об'єктами маніпулятивних впливів різної спрямованості.

Маніпулятивні цілеспрямовані інформаційні впливи активізуються на тлі ірраціональних чинників комунікації, сприяючи активізації агресивності особистості у інформаційно-комунікативному просторі, поглибленню протиріч в середині українського соціуму, між представниками українського суспільства всупереч раціональній потребі консолідації зусиль суспільства в цілому перед сучасними викликами гібридної військової та інформаційної агресії.

Таким чином, у підрозділі здійснено спробу обґрунтувати комунікативні стратегії, орієнтовані на упередження проявів агресії в українському суспільстві. Для вирішення зазначеного дослідницького завдання дисертації, ми виходили із усвідомлення, що універсальною мультидисциплінарною стратегією унебезпечення агресії є діалог, якісну якої розробку з точки зору філософії репрезентують положення філософії діалогу, комунікативної філософії, репрезентовані роботами К.-О. Апеля, М. Бахтіна, М. Бубера, Ю. Габермаса та ін. Разом із тим, характер сучасної соціокультурної динаміки та природа агресивних протиріч суспільного

розвитку в Україні продемонстрували, що існує потреба конкретизації безпосередніх комунікативних стратегій упередження проявів агресії в українському соціокультурному просторі, які б врахували культурно-історичні особливості, а також поточні виклики цивілізаційного (глобалізація, геополітика, військова агресія тощо) та технологічного характеру (утвердження нового соціального порядку інформаційно-знаннєвого характеру) тощо.

Ускладнений характер утвердження України в якості європейської країни та пов'язані із цим протиріч геополітичного характеру, які носять для країни військовий характер (анексія Росією Криму, військовий конфлікт на Сході держави) ініціювало умовний поділ населення країни за дихотомічним принципом «або ти друг, або ворог – третього не дано», що постає чинником проявів агресивності, підвищенню поляризованості та напруженості у суспільстві в цілому, які підсилюються нечіткістю стратегій реінтеграції українського суспільства та вадами їх реалізації на практиці. Полярність світоглядних орієнтацій провокує кількісне та якісне підвищення ксенофобних проявів.

Якщо ж у проблемному полі соціальної філософії та суміжних соціогуманітарних дисциплін мають бути сформовані стратегії дотримання у суспільстві толерантності, то на Міністерство інформаційної політики, Міністерство освіти та науки тощо покладаються надії в питанні практичної реалізації стратегій неагресивного суспільного розвитку в ускладнених зовнішніми чинниками умовах.

Разом із тим, українське суспільство паралельно включено у процеси утвердження постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, в контексті чого комунікативні стратегії упередження агресивності мають враховувати факт опосередкованості сучасної комунікації розвиненими технологіями, засобами масової інформації. В зазначеному плані, існує потреба підвищення рівня освіченості населення не тільки із технологічними можливостями комунікації, але й з етичними принципами

комунікації нової природи, а також імплементувати підходи, здатні протидіяти спорідненим із цими технологіями деструктивним феноменам (тролінг, гібридні форми пропаганди тощо).

Зазначені феномени мають значний вплив на осіб, не здатних раціональним чином вибудувати стратегію комунікації у інформаційно-комунікативному просторі, виступаючи об'єктами маніпулятивних впливів різної спрямованості. Самі ж маніпулятивні цілеспрямовані інформаційні впливи активізуються на тлі ірраціональних чинників комунікації, сприяючи активізації агресивності особистості у інформаційно-комунікативному просторі, поглибленню протиріч між представниками українського суспільства всупереч раціональній потребі консолідації зусиль суспільства в цілому перед сучасними викликами.

5.3. Гібридна військова агресія у цивілізаційних стратегіях України

Останній підрозділ дисертаційного дослідження присвячено соціально-філософській рефлексії викликів гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій. При обґрунтуванні теоретико-методологічних стратегій дослідження, ми робили наголос на тому, що поточна військова агресія, на нашу думку, виступає найбільш масштабною загрозою державності, культурній ідентичності, модернізаційним крокам та, взагалі, перспективі існування держави України. Виходячи із зазначених міркувань та намагаючись надати положенням дисертації не тільки теоретичної, але й практичної значущості, ми й звернулись у дисертаційній роботі до цього дослідницького сюжету.

У попередніх підрозділах нами неодноразово використовувався термін «гібридна війна», «гібридна пропаганда» тощо. Аби визначитись із сутністю концепту «гібридна війна», на нашу думку, корисним буде звернутись до наступних міркувань О.Гомілко: «Нинішню російську

військову агресію проти України навряд чи можна описати за допомогою класичних визначень. Тут поєднуються речі, які виключають ідею війни – агресор забезпечує «гуманітарну допомогу», солдати перетворюються на «зелених чоловіків», а бойовики, з одного боку, вдаються до «референдумів», з іншого боку, вони ж знищують цивільні літаки. Абсурд ситуації отримує своє уточнення в понятті гібридності, коли виникає не просто поєднання несумісних сутностей, а проявляється особлива логіка їх зв'язків. Речі, які в традиційних формах виключає конгруентність, в логіці гібридності набувають сенсу комбінації» [76, с. 179].

Саме зазначена логіка часто дозволяє перенести військовий фронт з безпосереднього місця бою у глобальний комунікативний простір Інтернету, на екрани телевізорів та шпальта газет, але у кінцевому рахунку, останнім місцем бою залишається людський світогляд. Отже, евристичним концептом для розуміння механізмів реалізації зовнішньої військової агресії виступає концепт гібридності. Як відомо, гібридна війна спирається на використання внутрішніх протиріч, що штучно створюються у державі, на яку спрямована агресія, державою-агресором.

У підрозділі ми виходили із усвідомлення факту, що військова агресія є однією із традиційних форм актуалізації агресії у суспільстві. Дослідницькі контексти дисертаційного дослідження, які є релевантними особливостям сучасної військової агресії, дозволяють інтерпретувати проблематику зовнішньої військової агресії не тільки у контексті традиційних уявлень, зокрема, використовуючи поняття «гібридність».

Агресія для сучасної людини створює специфічний простір, своєрідне середовище, де образи зовнішнього світу трансформуються, змінюються, а людина повинна діяти відповідно до них, так би мовити, грати за «встановленими» правилами, втрачаючи, при цьому іноді відчуття реальності. Здавалося би, що кривавий досвід ХХ ст. мав би унебезпечити людство від проявів військової агресії, проте, як доводить трагічний український досвід останніх років, темний бік людської природи завжди

знаходить простір для власної актуалізації. У сучасному світі, нажаль, ніхто не може почуватися у безпеці: ми усі напряму чи опосередковано через логіку глобалізаційного процесу включені у цивілізаційний поступ.

У підрозділі пропонується здійснити теоретичний екскурс у понятійно-категорійний апарат проблеми військової агресії (концепти «безпека», «війна», «військова агресія» тощо), окремо зупинившись на історико-філософській експлікації уявлень про війну. Кульмінацією ж підрозділу має постати аналіз загроз гібридної військової агресії цивілізаційним стратегіям України, діагностувати сутнісні ознаки гібридної військової агресії, що відрізняють її від війни у традиційному розумінні.

У рамках нашого дослідження звернемося також до етимології слова «безпека». Науковий підхід до аналізу безпеки має на увазі інтерпретацію онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і праксіологічних її основ. Зазначене актуалізується рядом причин:

- перша причина: важливими обставинами філософського розуміння дійсності виступають універсалізм і субстанціоналізм, конструюють позитивне ставлення суб'єкта до життя на базі усвідомлення їх значення, адекватного сприйняття незалежно від своєї важливості;
- друга причина: вирішення внутрішніх протиріч безпеки призводить до заперечення одних обставин життєдіяльності людей і виникненню інших, які можуть як укоренити позитивну якість об'єкта, так і знищити його;
- третя причина: уповноважений носій безпеки втілює в життя правило свободи, яке примножує його потенціал поступати всупереч своїм звичкам [12].

З'ясування онтологічного виміру полягає в тому, що безпека, по-перше, виступає в якості об'єктивної реальності, по-друге, сприяє заощадженню всього живого, а, по-третє, допомагає охопити максимум

значущих об'єктів, явищ і процесів, що функціонують в соціокультурному просторі незалежно від свідомості соціуму.

Гносеологічна основа безпеки безпосередньо пов'язана з особливостями набуття знання про неї, яке ускладнюється тим, що вона знаходить в значній кількості вимірів у всіх сферах життєдіяльності соціуму, і навряд чи надається можливість відчутти її досконалість, тобто безумовність. Це пояснюється тим, що процес відтворення небезпек у контексті діяльності, поведінки й мислення суб'єктів – разом з об'єктивними показниками – безмежний [12].

Аксіологічна основа безпеки відбивається в тому, що вона гармонійно поєднується з загальнолюдськими цінностями: благом, добром, істиною, ідеалом, справедливістю і ін. Тому розглянутий контекст явища актуальний для всіх без винятку суб'єктів, пов'язаних спільною діяльністю, поведінкою і мисленням [12].

Праксеологічна основа має на увазі аналіз безпеки в якості підсумку діяльності, поведінки і мислення окремої людини, локального соціуму або держави. Сфера подібного результату простягається від конструювання її варіантів до інтенції їх реалізації, що іноді не відповідає заявленим цілям. Таке протиріччя практики смислу з точки зору пізнання не менш важливе, ніж співпадіння між ними. В даному випадку воно «нагадує» або про недосконалість мети – тоді виникає потреба в її коригуванні, або про помилковий вибір і застосування засобів, що тягне за собою пропрацювання слабких ланок практичного ланцюжка [12].

Безпека як складне системне соціальне утворення залежить від ступеня цілісності та сталого розвитку об'єкта безпеки, що виявляється в прямій залежності від об'єктивних умов його становлення, розвитку і функціонування. Одним з критеріїв оцінки стану об'єктивних умов виявляється ступінь зрілості соціальної системи. Стан безпеки в той же час знаходиться в безпосередній залежності від суб'єктивних чинників, призначення яких – забезпечення безпеки, тобто збереження цілісності,

підтримання умов сталого розвитку та оптимального функціонування соціальної системи.

Безпека знаходиться в єдності з протилежними поняттями, які набувають актуальність в періоди нестабільності та криз. До них відносяться ризик (як готовність суб'єкта до ситуації небезпеки), загрози (відображає наявність об'єктивних умов продукування небезпек), страх (як знання людини про можливість настання небезпеки), небезпека (як загроза лиха, нещастя, катастрофа). Дані поняття характеризують різні сторони нерівноважності системи і її окремих елементів.

Психологічна безпека – це стан психологічного комфорту, а також здатність людини і середовища протидіяти деструктивним зовнішнім та внутрішнім факторам. Система психологічної безпеки людини складається з наступних аспектів:

- стан суспільної свідомості, у якому суспільство в цілому і кожна окрема особистість сприймають існуюче життя як адекватне й надійне, оскільки воно створює реальні можливості для задоволення природних і соціальних потреб громадян сьогодні й дає їм впевненість у майбутньому;
- багаторівнева динамічна система, що визначає рівень захищеності психіки людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, усувати виникаючі зовнішні й внутрішні загрози і можливість збереження на досить стійкому дієздатному рівні;
- складне структуроване психологічне утворення, що припускає розгляд психологічної безпеки як цілісної системи процесів, результатом яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта відбитим характеристикам реальної дійсності;
- певний стан захищеності психіки особистості від дії різноманітних інформаційних факторів, які перешкоджають або утруднюють формування й функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи соціальної поведінки людини в

цілому і життєдіяльності в суспільстві, а також адекватної системи її суб'єктивного (особистісного) ставлення до навколишнього світу й самого себе [51].

Дослідник Е. Уїлсон писав, що культурна еволюція агресії обумовлюється наступними факторами:

- генетичною схильністю до навчання певним формам колективної агресивності;
- необхідністю, нав'язуваною навколишнім середовищем і сприйнятою суспільством;
- попередньою історією групи, що схиляє її в напрямку прийняття однієї культурної норми в протигагу іншій [84, с. 71].

Військова агресія і є одним із культурних проявів агресії як феномену у широкому сенсі. Рівень агресії є біологічно детермінованим, проте, у суспільстві набуває специфічних небіологічних (соціальних) рис з урахуванням наявних соціальних норм та соціокультурних установок. При цьому, військова агресія часто постає результатом актуалізації агресивних інтенцій деструктивної особистості, яка є носієм влади у конкретному соціокультурному просторі, у конкретний період часу.

Згідно з А. Геленом, деструктурована істота відкривається світу, ідентифікує сама себе, визначає для себе позицію в світі: людина стає діяльним суб'єктом, зорієнтованим у суспільстві таким чином, щоб розпоряджатися своєю сутністю, щоб не загинути – на цьому тлі людська деструктивність стає фактором саморозвитку людини через її активність [16]. Ця теза не втрачає актуальності й для ситуації війни.

У поточному підрозділі, перед тим, як дослідити безпосередньо виклики гібридної військової агресії цивілізаційним стратегіям України, доречно проаналізувати, що являє собою війна як один із поширених проявів агресії. Дослідженню феномену війни, її природи, сутності та змісту присвячена величезна кількість як наукових робіт і філософських трактатів, так і художніх творів. Війну називали і «батьком всього»

(Геракліт), і «шляхом обману» (Сунь–Цзи), і продовженням «державної політики іншими засобами» (К. фон Клаузевіц) [33, с. 11], акцентуючи, насамперед, на насильницьких засобах її ведення.

Ще у V – VI ст. ст. по н.е. Геракліт писав, що «...війна є батько всього, цар всього» [4, с. 107]. Суспільство, зауважував філософ, у процесі своєї історичної еволюції перебуває у стані перманентної боротьби за власне існування: «Треба знати, що війна є всезагальна, і все відбувається через боротьбу і за необхідності» [62, с. 48].

Г. Гроцій запропонував цікаві концепти війни і миру в своїй фундаментальній праці «Про право війни та миру». Мислитель стверджував, що є війни невід'ємною умовою існування людства, але визнає, що вона спричиняє нещастя. Тому він радить: якщо не певні у справедливому характері війни, що може розпочатися, то віддайте перевагу миру. Г. Гроцій виокремлює є три стратегії унебезпечення від війни. Суперечку, що може перейти у військову площину, можливо вирішити у переговорному процесі; розв'язати суперечку може третейський суддя; суперечку можна ірраціонально розв'язати за допомогою жеребу. При цьому, найбільш справедливі військові дії треба починати дуже обачливо, і навіть, коли війна є невідворотною, її кінцевою метою має бути досягнення миру [19, с. 191].

Г. Гроцій однозначно засуджує безглузді жорстокість і віроломство, що супроводжували сучасні йому війни. Він наголошує: душі сучасних йому людей преситились війною та жадають миру, а єдиним виправданням війни може бути, за Г. Гроцієм, або крайня необхідність, або істинна любов до людей [19, с. 325]. Автор переконує в тому, що війну хибно вважати мистецтвом через її жахливість та з'ясовує, що саме може спричиняти війни і що є кінцевою метою війни: «Всі взаємні суперечки осіб, що не пов'язані в єдине загальним внутрішньодержавним правом, стосуються стану війни чи миру; такими є суперечки тих, які ще не об'єднані в народ, чи тих, хто належить до різних народів, – як приватних

осіб, так і самих правителів, а також осіб, що мають такі ж права, як і правителі, а саме – осіб знатного походження і вільних громадян у республіках... Сама ж війна приводить нас до миру як до своєї кінцевої мети» [19, с. 326]. Отже, за Г. Гроцієм, війну можуть спричинити необхідність самозахисту, повернення того, що належить, або повинне належати нам, чи ж заради покарання правопорушника.

У трактаті «Про війну» К. фон Клаузевіц зазначає: «Якщо ми захочемо охопити думкою як одне ціле всю незліченну кількість єдинокорств, з яких складається війна, то краще всього уявити собі сутичку двох борців. Кожен з них прагне за допомогою фізичного насильства примусити іншого виконати його волю; його найближча мета – зруйнувати супротивника і тим самим зробити його не здатним до всякого подальшого опору» [33, с. 28]

Заслугою цього відомого теоретика війни полягає у концептуалізації понятійно-категорійного апарату для дослідження військової агресії. Зокрема, ним були запропоновані ключові терміни, такі як «політична мета війни» та «мета військових дій». Перший із цих двох термінів уособлює мотиваційний зміст здійснення війни, який, при цьому, дуже часто співпадає за своїм формулюванням меті військових дій (наприклад, територіальна експансія однієї держави за рахунок іншої в результаті військових дій).

К. фон Клаузевіц наполягав на політичній визначеності сутності тогочасних війн, вона є результатом реалізації певної політичної стратегії та натхнена політичними мотивами. Війна розглядалася автором в якості одного із найбільш поширених та найбільш дієвих інструментів здійснення політики [72].

У трактаті «До вічного миру», який був опублікований у 1795 році, І. Кант підкреслює, що: «Війна, по-перше, – зло... Вона здатна знищити варварськими спустошеннями... усі досягнуті успіхи культури [27, с. 17]. Війна є важким випробування для народу із страшними наслідками, адже

вони призводить до «розорення кожної держави» [27, с. 20]. Розглядаючи взаємовідносини між державами, Кант заявляє, що жодна держава не повинна шляхом насильства втручатися в політичне будівництво і управління інших держав.

Мислитель вважає, що втручання інших держав у життя народу є претензією щодо наявних прав незалежного народу, та робить висновки, що «війна... і застосування засобів, які ведуть до неї, повинні бути безумовно заборонені» [27, с. 264]. Мислитель схиляється до думки, що добра організація держави здатна стримувати руйнівні ідеї іншої держав, а щоб запобігти цьому, Кант закликає створити політико-правовий інститут «публічнодержавної безпеки» [52, с. 490-495]. Ці ідеї німецького філософа у наш час є надзвичайно актуальними. Це передусім стосується України, яка зазнала агресивного нападу з боку Росії, що є фактичним втручанням в політико-державне будівництво і суверенітет України

Фіхте, як і Кант, вважав, що «постійні армії з часом повинні повністю зникнути, оскільки вони постійно загрожують війною, а їх створення, збільшення і утримання часто самі по собі виявлялися причиною війн» [71, с. 194]. Фіхте твердо переконаний у тому, що «жодна держава не повинна насильницьким шляхом втручатися в питання правління і державного будівництва інших держав... Держава, яка є несправедливою за своєю внутрішньою побудовою, неминуче прагне до грабежу сусідів» [71, с. 202].

Війну Фіхте характеризував як суспільне явище, яке суперечить розуму. У рецензії на твір Канта «До вічного миру» він вважав кантівську ідею вічного миру такою, що «абсолютно реалізується, яка закладена в «сутності розуму», й реалізацію якої розум вимагає беззастережно та обов'язково реалізувати на практиці. За мир, говорив Фіхте, потрібно боротися» [8, с. 100]. Причиною війн своєї епохи мислитель вважав політико-суспільні структури феодально-абсолютистських держав: абсолютні монархії, говорив філософ, є джерелом «постійних війн,

оскільки кожна необмежена монархія постійно прагне стати універсальною» [8, с. 101].

Як уникнути війни, – ставить питання Фіхте. І відповідає: для цього потрібно створити «законну, що ґрунтується на праві, державу», але треба пам'ятати, що мир повинен охоронятися зі зброєю в руках, і агресора обов'язково повинні силою змусити до дотримання миру [8, с. 101]. Війну мислитель поділяє на справедливу і несправедливу. Так, наприклад, війну 1813–1814 рр. проти Наполеона він вважав законною і справедливою. Фіхте був противником агресивної політики і загарбницьких несправедливих війн.

Істотний внесок в аналіз проблеми війни зробив геніальний німецький філософ Г. В. Ф. Гегель. Всесвітньо-історична заслуга Гегеля полягає у тому, що він продовжував і розвивав ідеї своїх великих попередників: Канта, Фіхте, Шеллінга. Замислюючись над історією війн, Гегель доходить висновку, що ключовою причиною війни виступає суперечність: він підкреслював, що суперечність існує як в природі, так і в суспільстві, вона є глибинним джерелом будь-якого руху та розвитку, відповідно, якщо існують держави, то логічно між ними виникають суперечності, які ініціюють конфлікти та ведення військових дій. Причиною війни, підкреслював Гегель, є природні суперечності, які рухають світом: «Здоров'я держави знаходиться не стільки в спокої мирного часу, скільки в русі війни» [15, с. 65].

Військові дії німецький філософ розглядає як важливий чинник виборювання та пойдльшої підтримки незалежності держави, а сама вона вимагає жертв і високого рівня організованості як «порядку і слухняності, і відмови від власного мислення і розмірковувань» [14, с. 363]. Гегель виправдовує необхідність у справедливих війнах, причому, наголошує на потребі їх рішучого проведення задля підтримки соціального порядку та справедливості: «Хоча право на життя є священним, та все таки

доводиться від нього відмовлятися, якщо цього вимагає держава від своїх громадян. Право держави – вище право окремої людини» [14, с. 394].

Таким чином, війна, за Гегелем, є невід'ємною атрибутивною властивістю суспільства, що приносить кров, страждання та біду, проте, не може бути усунена через природні діалектичні суперечності, що є наявними у соціумі: «Оскільки держава справді існує, вона повинна мати реальну можливість вести війну, і тому повинна мати все необхідне для цього». [14, с. 464]. Цей німецький філософ є прихильником концепції держави, спроможної шляхом війни захистити себе від зовнішньої агресії: «Вища честь для народу, полягає у тому, щоб створити державу і бути незалежним» [14].

Г. Гофмайстер, заперечуючи онтологічну політичну сутність війни, проголошену К. Клаузевіцем, зазначає, що війна взагалі – це вираження політичного безвладдя, а військове насилля, на відміну від поліцейського, яке функціонує всередині держави, виходить за межі простору, що регулюється національним законодавством [78, с. 58-59]. Війна, по суті, не має творчого начала, тобто не існує війни заради війни, вона має передусім інструментальний характер. Радше варто говорити про політичні цілі війни, проголошені владою (політичним і військовим керівництвом держави) як кінцевий результат застосування військового насилля. Політичні цілі визначають ставлення кожного члена суспільства до війни, характер збройної боротьби, вибір і мобілізацію ресурсів для її успіху.

Це, за Гофмайстером, визначає зміст закону залежності ходу війни та її результату від політичних цілей сторін, які протистоять одна одній. Досягнення політичної мети «маркується» у суспільній свідомості як «перемога», а образ переможеного – жирарівською «жертвою», на яку спрямовується агресія, чий рівень у суспільстві, зазвичай, підвищується з початком військових дій. Таким чином, ненависть до переможених стає інтегральним чинником розвитку суспільства, що впливає на процеси релегітимації насилля.

Щодо взаємовідношення війни й економічної форми насилля, варто відзначити, погоджуючись з Е. Тоффлером і Х. Тоффлер, що війна з конфліктів держав або правлячих династій перетворилася на насилля, організованого націями, де держава управляє єдиною економікою національного масштабу [69, с. 328-329]. Це дало змогу владі сконцентрувати економічні та матеріальні засоби для воєн значних масштабів, мобілізувати населення завдяки комунікаційним системам (транспортним і інформаційним). Економічна форма насилля дозволила військовому насиллю перейти з рівня колективного, обмеженого діяльністю груп військових професіоналів, на надвеликий, залучаючи також мобілізованих військових, цивільних працівників, які працюють на об'єктах, що підтримують функціонування військово-економічних комплексів.

У праці «Мистецький твір у добу своєї технічної відтворюваності» В. Беньямін аналізує феномен війни як форму економічного насилля з позиції техніки, стверджуючи, що лише війна спроможна мобілізувати всі сучасні технічні засоби, зберігаючи традиційні майнові відносини. [6, с. 79]. Тобто, природним є гальмування утилізації продуктивних сил існуючої системи власності, але у процесі розвитку технічних засобів, при зростанні енергетичних потужностей спричиняє неприродне використання цих продуктивних сил, неприродну утилізацію через війну [61].

Війна в її класичному розумінні завжди реалізується як фізична форма насилля. Навіть за умов мінімалізації кількості жертв в умовах переважання військової сили армії однієї зі сторін військово насилля становить загрозу застосування фізичної сили, а загроза насилля і є, власне, насиллям. Структурна ж форма насилля значною, хоча й не повною, мірою заперечує війну як свій інструмент, але виключно у таких конотаціях тлумачення цього поняття, як «пряме насилля». Інші види і форми війни, навпаки, завдяки опорі на спеціалізовані структурні організації, які функціонують передусім на принципах чіткості й

безумовності підпорядкування, виконують інструментальну роль і в структурному насиллі. Як свідчить історія, насилля соціальної нерівності й несправедливості, яким є структурне, підтримується військовим насиллям як способом загрози для запобігання руйнування встановлених структур. Пряма форма військового насилля як складник структурного насилля, зазвичай, здійснюється на ранніх стадіях встановлення нових соціальних структур.

Це виражається у масовому терорі, геноциді, штучних голодоморах для окремих регіонів. А також для підтримки функціонування наявних структур. Останнє реалізується як «військові операції» за межами держави, необхідність здійснення яких пояснюється владними організаціями або миротворчістю (недопущення локальних військових конфліктів між збройними формуваннями), або запобіганням діяльності іноземних організацій, які становлять загрозу функціонуванню структурі суспільства (напр., терористичним організаціям), або захистом національних, передусім економічних, інтересів.

З одного боку, такі «військові операції» спроможні формувати в суспільній свідомості уявлення, що наявна соціальна структура і насилля, яке реалізується через нього є найоптимальнішими для суспільства, а з другого – продукується образ військового героя, що акумулює діяльність гумільовських «пасіонаріїв», спрямовуючи її водночас на зовнішні трансформації. Також успішність ведення війни безпосередньо залежить від чіткості структурного підпорядкування військових організацій і підпорядкування громадських організацій військовим. Упродовж останніх десятиліть позначаються масштабністю діяльності терористичних організацій, які сміливо можна визначити як наддержавні і наднаціональні. З огляду на труднощі у виявленні її структур і складу, війна з міжнародним тероризмом надзвичайно ускладнена. Застосуванню державою за таких умов свого виняткового права на збройне насильство має передувати виявлення структур, на які це насилля може поширюватися [61].

Це стосується не тільки військових і воєнізованих формувань, у безпосередньому розпорядженні або під контролем яких перебуває зброя, а й і легітимних чи нелегальних, інституалізованих (також, які або спеціально створені, або виникли стихійно) структур управління ними [23, с. 83]. Утвердження системного насилля, по суті, виявляє зміст і характер ведення сучасних війн: погодимося з О. Субетто, що в еволюції поколінь воєн на початку ХХІ століття важливим магістральним напрямком є використання різних видів енергії все глибших страт організації матерії і організації живих систем (ядерної зброї, протонної зброї, кліматичної зброї, генерації гігантських хвиль цунамі на основі особливих технологій енергетичного впливу в особливих точках водної товщі Світового океану, сейсмічної зброї, біологічної зброї, хімічної зброї, генетичної зброї тощо) [64].

Проте, при цьому зазначимо виокремлення двох інших видів: перший – це використання різних видів інформації та інформаційних мереж, а друге – напрямок різних видів соціального, економічного, психологічного, духовного, культурного, етногенетичного і етнопсихологічного, освітнього впливу (відповідні до них види імперіалізму і види воєн), зокрема їх різні комбінації (гібридні війни) [64].

Ми солідаризуємось із тезою В. Слюсара, що війна, по суті, виявляється універсальним інструментом циклічної зміни певних форм насилля:

- по-перше, війна постає формою прямого насилля, яка одночасно завдає фізичної, моральної та психічної шкоди, характеризується масштабністю дії, дозволяє інтенсивно руйнувати усталені норми, традиції, правила, що визначає її як складник «міфічного» насилля. Результатом війни є встановлення цінностей і культури переможців у суспільстві переможених і актуалізація їх переосмислення переможцями, оскільки досягнуто поставлену мету війни;

- по-друге, сакралізація цілей війни передбачає одночасне вираження харизми головнокомандувача і дає змогу інтегрувати суспільство в боротьбі проти спільного ворога, проти якого висловлюється намір вести війну, фактично спрямувати енергію мас на війну всіх проти одного;
- по-третє, війна є регулятором критичної кількості «бунтівників» (пасіонаріїв) у суспільстві в період домінування «раціонального» насилля [61].

Сучасним поширеним виявом агресії виступає таке явище, як інформаційна агресія. Лише у ХХ ст. поняття інформаційної агресії та інформаційно–психологічної війни потрапили у дослідницькі контексти. І це логічно, адже зазначене проблемне поле явища рельєфно концептуалізувалося в теорії та у соціальній практиці у процесі транзиту до постіндустріального (інформаційного) суспільства. Сучасний соціокультурний простір України є наочною демонстрацією ситуації, коли межа між інформаційною та безпосередньою війною розмивається. Сучасні військові конфлікти, задля забезпечення власної легітимності та з метою здійснення маніпулятивних впливів, якісно використовують комунікативні можливості сучасного глобалізованого постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства.

Незважаючи на відносно нещодавнє концептуальне оформлення, інформаційна агресія у прото-формах існувало з часів становлення людської культури та протягом її еволюції. Відому алегорію інформаційної агресії, пише В. Мироненко, можна знайти ще в біблійній легенді про труби, що зруйнували стіни Єрихона: проте, наголошує автор, прийоми інформаційної агресії із розвитком інформаційної матеріально-технічної бази зазнали змін, і це є випадком, коли буття визначає свідомість [39].

На слухну думку Є. Єрмакової, під інформаційною агресією «слід розуміти маніпулювання інформацією, що провокує порушення цілісності суспільства, його стабільного, в тому числі й емоційного, стану, підри-

цілей, поглядів і світогляду населення, а також розпалювання конфліктів (міжособистісних, етнічних, міжнародних)» [22]. Саме маніпуляція стає обов'язковою технологією управління не тільки інформаційними потоками, а й масовою свідомістю, причому в потрібному для військового агресора напрямку. За рахунок вірно вибудованої тактики подачі інформації стає можливим:

- викликати негативне (агресивне) ставлення населення до керівництва країни, позбавити суспільної довіри уряд;
- викликати у населення – жертви агресії – страх або паніку, щоб внести дезорганізацію у звичний спосіб життя;
- завдати шкоди міжнародному іміджу країни, її престижу;
- поставити під сумнів традиції, культуру, ціннісні орієнтації народу в інтересах маніпуляторів та сил або еліт, які стоять за ними.

Військова агресія гібридної природи плідно користується поляризованістю суспільства, внутрішніми протиріччями розвитку, дискредитацією влади тощо. Реалізувати маніпулятивний потенціал гібридних стратегій дозволяє наявна та підсилена ззовні боротьба панівних у суспільстві дискурсів (глобального та національного, раціонального та ірраціонального, демократичного та тоталітарного тощо).

Українські дослідники В. Пилипчук і О. Дзьобань виокремлюють наступні атрибутивні характеристики інформаційної агресії, яка є релевантною поточній українській ситуації:

- несиловий характер, відсутність підпорядкування фізичним закономірностям (немає маси, ваги, розміру, температури тощо);
- нелінійність, тобто непропорційна залежність причини й наслідку, порушення закону збереження матерії та енергії, кумулятивний характер, можливість лавиноподібного зростання інформації;
- можливість максимальної дальності й швидкості розповсюдження, що зростає з розвитком інформаційних технологій;

- можливість ідеального клонування;
- нелокалізованість у часі – наслідки інформаційної агресії і насилля можуть бути розмитими у часі й просторі;
- пандемічність, опосередкований характер і потаємність впливу (інформаційна дія має глобальний характер й на відміну від фізичного впливу, може бути абсолютно непомітною);
- віртуальний характер дії, можливість фокусування, селективність, уразливість (крихкість інформаційного світу, легкість доступу, можливість зламу інформаційних систем) [47].

Теоретичні дослідження в галузі можливостей та загроз інформаційної зброї дає зазначеним вище авторам можливість концептуалізувати три основні інструменти її впливу на жертву інформаційних маніпуляцій:

- Втрата цінної для супротивника інформації. Даний метод впливу підвищує ефективність власної інформаційної діяльності або знижує ефективність діяльності супротивника. Зазвичай, йдеться про формування у людини викривленого уявлення про явища чи об'єкти через відсутність у них вичерпної інформації. Якщо супротивник отримує доступ до прихованої від нього інформації, то він отримує шанси приймати випереджаючі управлінські рішення;
- Упровадження негативної інформації. Даний метод може не тільки спричинити небезпечні рішення, а й змусити діяти собі на шкоду. При цьому, для втаємничення авторства джерела інформації чи надання самій інформації більшої значимості, застосовуються механізми «відмивання інформації», коли вона таємно передається інформаційному органу, а потім інформація максимально тиражується із посиланням на ці джерела. Згадаймо «змову маршалів», коли німецькій розвідці вдалося дискредитувати представників керівного складу Червоної армії і залишити її без керівників.

- Прямий вплив на психіку людини, який дозволяє керувати поведінкою людини. Існує широкий спектр способів щодо її реалізації – маніпуляція свідомістю, шантаж, погрози, підкуп тощо, а самі вони постійно вдосконалюються [47].

Український дослідник М. Сенченко наголошує, що існує широкий спектр методів ефективного впливу інформаційної зброї, які безпосередньо реалізуються за допомогою спеціальних технічних засобів і ЗМІ, а саме використання інформаційної зброї у контексті реалізації військових стратегій веде до визначення поняття «інформаційної агресії» як системного та цілеспрямованого застосування можливостей інформаційної зброї з метою інформаційної колонізації країни-жертви чи ведення інформаційної війни [59].

У якості прикладу, розглянемо військову та інформаційну агресію з боку Росії щодо України впродовж останніх трагічних років. Саме розв'язання протиріч поточної ситуації, що має яскраво виражений військовий агресивний характер, і спрямований текст даного підрозділу. Відомим є факт, що російська військова агресія, спрямована на Україну постає зразком військових дій принципово нового ґатунку, коли саме на інструменти інформаційної зброї та пропаганди покладаються найбільші очікування з точки зору дезорієнтації населення. І, будемо об'єктивними, зазначена військова політика виявилась ефективною, та призвела до виникнення двох епіцентрів дестабілізації – окремих регіонів Донецької та Луганської областей, а також Автономної Республіки Крим.

Російська гібридна військова агресія плідно використала результати здійснюваного інформаційного впливу, кінцевою метою якого є мінімізація безпосереднього застосування зброї на зазначених вище територіях, коли агресор плідно використовує соціальну міфологію та інші інструменти інформаційної війни, підвищує рівень наявних у суспільстві світоглядних протиріч тощо. З одного боку, російська пропаганда є розрахованою на автохтонне населення регіонів потенційної військової

агресії, а з іншого боку, постає інструментом легітимації військової агресії серед росіян та закордонних громадян, коли агресивна у геополітичному плані поведінка починає виглядати як єдина можлива стратегія деескалації у регіоні, що складає для Росії геополітичну зацікавленість.

Якщо ж для зовнішнього, скажімо європейського або американського користувача складається образ «легітимності» дій Російської Федерації в Україні, зокрема на прикладі «возз'єднання Криму і міста російської слави Севастополя з матінкою Росією», при цьому наводяться аргументи хрущовської доби й «несправедливості приєднання Криму до УРСР в 1954 р.» (навмисно забуваючи ті факти, що разом із приєднанням Криму до УРСР до РСФСР відійшли українські етнічні землі Белгородської, Курської та інших областей), ті самі аргументи є абсолютно валідними для російської аудиторії, стимулюючи громадську думку у вигідному для Кремля напрямку.

Така сама ситуація зі створенням іміджу нелегітимності українського уряду, який прийшов до влади шляхом «військового перевороту» (саме тому російські ЗМІ залучили до власного лексикону словосполучення «київська хунта»), а насправді внаслідок багатомісячної мирної боротьби народу України проти свавілля правлячої сім'ї Януковича та олігархічних кланів на майданах.

Засобами інформаційної агресії в бік України, країна-агресор намагається дискредитувати демократичні перетворення, що склали сутність протесаною діяльності українського суспільства під час Майдану 2013-2014 років. Для цього інформаційні джерела дезінформації застосовують довільні інтерпретації подій, застосовуючи у тезаурусі поняття «військовий переворот», «київська хунта», «заколот фашистів» для підміни сутності протесаної активності українців.

Цей приклад має застосування для всіх трьох груп реципієнтів (росіян, українців та іноземних громадян) – на Заході, у Росії та частині проросійських регіонів України переважно формується образ фашиста як

нового можновладця. Спекулятивну природу у засобах масової інформації ортимують історичні паралелі із визвольним рухом на Західній Україні часів Другої Світової Війни, персоніфіковані образом Бендери, а також історичні міфи щодо братерського статусу народів України та Росії. Утвердження ж зазначених ідеологічних конструктів у інформаційному просторі тимчасово непідконтрольних територій Донецької та Луганської області, а також анексованого Криму, відбувається на тлі жорсткої, часом, кривавої, політики викорінення проукраїнської позиції та інтерпретації подій.

З приводу внутрішньої пропаганди варто зазначити, що для росіян, які живуть у Росії, послідовно відновлюють штампи зовнішньої загрози радянської доби. Разом із старими прийомами в обіг вводяться й нові символи, на кшталт «ввічливих людей» – членів диверсійних груп, військових розвідників та агентів Служби зовнішньої розвідки РФ, які «відстоюють інтереси росіян, відновлюють міць та престиж Росії на противагу засиллю американського впливу в країнах бывшего Радянського Союзу». Успішно використаний для легітимізації Криму як невід'ємної складової РФ образ «міста руської слави» Севастополя. Наразі використовується символічність назви міста Слов'янськ, де «постала слов'янська єдність проти фашистської хунти Києва». Є спроби створення у ЗМІ ореолу російського міста з Донецька.

Зазначені чинники внутрішньої обробки населення Росії частково діють й на територіях України, де точиться агресія. Сприяє цьому інформаційний вакуум – сепаратисти передусім відключили телевізійне та радіомовлення українських каналів на Донбасі, замінивши їх російськими. На звичайного мешканця Донецька, не надто обізнаного у тонкощах політичної гри, виливаються щоденно тонни пропаганди, тієї самої, що отримують у себе вдома росіяни. І коли перший місяць організм та розум ще може чинити механічний спротив цьому потоку брехні та

дезінформації, то вже за декілька місяців подібної практики зомбування повністю досягає своєї мети.

Дані інформаційні впливи спрямовані на дестабілізацію ситуації у суспільстві, на його поляризацію довкола оцінки тих чи інших інформаційних впливів, чим успішно користується країна агресор. Адже гібридна війна за своєю логікою завжди здійснює ескалацію внутрішніх протиріч у країні, на яку вона спрямована, аби мінімізувати безпосереднє використання зброї – там, де відсутня культурна ідентифікація, є високим рівень недовіри до влади тощо, загарбникам нема потреби стріляти – за допомогою гібридних впливів вони перетворюються на «рятівників».

Найбільш поширеним символом, який чинить сугестивний вплив на населення низки українських регіонів, залишається ідея братськості двох народів, укорінена у спільній слов'янській культурі, православній релігійній традиції, успіхах співіснування в межах Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а також мовній ідентифікації.

Російськомовний українець є скоріше росіянином, чи принаймні агентом російського впливу, за думкою Кремля. Відповідно, цілеспрямована та тривала пропаганда потреби захисту російськомовного населення від «фашисто-бендерівців», посилена патерналістськими настроями пострадянського гатунку, романтизація радянського періоду демонструє власну ефективність серед аудиторії, на які спрямовується потік дезінформації та пропаганди.

Ключовими завданнями інформаційної агресії, що має яскраво виражені гібридні ознаки, є деморалізація населення та загострення внутрішніх суспільних протиріч України.

В українському дослідницькому просторі питаннями, пов'язаними із інформаційною агресією та інформаційною війною довгі роки займається Г. Почепцов, досліджуючи її локальні прояви та глобальний вимір. У своїй нещодавній статті дослідник проаналізував інформаційну політику, яку реалізують розвинені країни, та формулює перелік викликів гуманітарного

гатунку, на тлі яких ефективно розгортаються стратегії інформаційної агресії:

- тактичне управління масовою свідомістю;
- створення і підтримка домінуючої картини світу в освіті та інших інформаційних потоках стратегічного характеру;
- управління інформаційним порядком денним;
- управління альтернативними поглядами;
- стратегічне управління масовою свідомістю;
- формування альтернативи глобальному інформаційному потокові [48].

Масштабні політологічні дослідження, здійснені Г. Почепцовим, дозволили йому обґрунтувати місце інформації у структурі державної політики (зовнішньої та внутрішньої), яким плідно користуються для забезпечення соціальної нестабільності: «Значне посилення інформаційної зброї змушує переглядати типи загрози, оскільки прийшов час зброї мирного часу – інформації. Перебудова й оксамитові революції, кольорові революції, включно з арабськими, – всі базувалися на інтенсивному використанні саме інформаційного компонента, за допомогою якого були переграні всі інші варіанти сил» [48]. Ми свідомо приділяємо багато уваги підходам зазначеного автора через їхню евристичність в плані розв'язання дослідницького завдання, що вирішується у підрозділі.

Стосовно конкретної поточної конфліктної ситуації в Україні, автор означає її терміном «перша смислова війна в світі», підкреслюючи домінуючий характер інформаційного компонента військових дій, який уможливив геополітичне протистояння на Сході України та у Криму. Серед її ознак Г. Поцепцов виділив наступне:

- знищення ознак військових: «зелені чоловічки», «ввічливі чоловічки»;
- знищення ознак незаконності: «народний мер», «народний губернатор», «народна самооборона», «возз'єднання Криму»;

- посилення негативної характеристики супротивника: «карателі», «хунта», «самопроголошена кийвська влада»;
- завищення свого позитиву аж до сакралізації: «Крим наш», «місто російських моряків»;
- опис дій з метою їх легітимації: захоплення адмінбудівель пояснюється словами «це ж наше, народне, а ми народ» [48].

Спершу інформаційні війни мали вигляд зіткнення систем прийняття рішень. З 1995 по 2015 р. р. інформаційні операції підійшли до наступного етапу – операцій впливу. Сьогодні мова вже йде про поведінкові війни із застосуванням технології підштовхування (nudge), яка передбачає зміну потенційно негативної поведінки і підтримку позитивної поведінки. Талер і Санстейн (творці теорії підштовхування) назвали таке підштовхування архітектурою вибору, коли свідомо й целеспрямовано для людини створюється такий вибір, який автоматично веде її до потрібного маніпуляторів рішення. При цьому, акцент зроблено саме на понятті «автоматичний», оскільки творці теорії не хочуть допустити зайвих роздумів у об'єкта впливу [50]. На тлі зазначеної ситуації, активно застосовуються широкий спектр методів інформаційної боротьби – від спекулятивних акцентів на інформації до неприхованої неправди («фейків»). Все це дає підстави говорити про ведення «гібридної війни».

Відомий американський військовий теоретик Ф. Хоффман одним з перших зазначив наступне: «Війни сучасної епохи характеризує процес гібридизації, у рамках якого змішуються традиційні форми війни, кібервійни, організованої злочинності, іррегулярних конфліктів, тероризму і т.п.». [77]. Аби охарактеризувати нову військову реальність, він запропонував термін «гібридна війна», що дає змогу найбільш точно відобразити важливі зміни в характері воєн при збереженні їх незмінної природи. Для опису військової агресії на початку третього тисячоліття вже виглядає неевристичним понятійно-категорійний апарат традиційної військової теорії – сучасна війна плідно використовує нігілістичні та

патерналістські настрої, поляризованість суспільства, міжгенераційні світоглядні протиріччя тощо замість важкої зброї.

Заслуговує на увагу визначення, запропоноване американським військовим теоретиком Д. Кілалленом: «Гібридна війна – це краще визначення сучасних конфліктів, вона містить у собі комбінацію партизанської та громадянської воєн, а також заколоту й тероризму» [80].

Жертвами ведення таких військових, зазвичай, є мирні жителі, передусім найбеззахисніші верстви та страти – пенсіонери, жінки та діти. За Г. Ситником, статистика жертв військово-політичних конфліктів свідчить, що сьогодні від військових дій страждають саме зазначені категорії населення: зокрема, з 1990 р. у регіональних війнах та різноманітних військових конфліктах загинуло майже 4 млн. людей, з них близько 80% – не комбатанти (особи, що безпосередньо не приймали участь у воєнних діях, більшість із яких – цивільне населення) [60].

Глибинною сутністю війни гібридного типу постає не боротьба між збройними формуваннями країни-агресора та країни-жертви, а моральна дестабілізація та нав'язування країною-агресором своєї волі всьому населенню країни-жертви. Тобто у війнах «гібридного типу» цивільне населення є одним із основних об'єктів так би мовити «уваги» супротивника: вони не тільки несе основний фізичний тягар наслідків збройного протистояння, але і знаходиться під шаленим тиском інформаційної та психологічної складової військово-політичного конфлікту [54].

Під час проведення сучасних військово-політичних конфліктів («гібридної війни») особлива роль відводиться використанню засобів масової інформації, як фактору впливу на супротивника для досягнення необхідних політичних або воєнних переваг (медіа війна), а також застосуванню сучасних інформаційних комп'ютерних технологій для руйнування (дезорганізації) систем військово-цивільного управління супротивника та з розвідувальною метою (кібер-війна).

Навесні 2014 року, фахівець з безпеки при ООН та НАТО, депутат верхньої палати законодавчого органу Нідерландів, колишній досвідчений військовий Франк ван Каппен дав інтерв'ю «Радіо Свобода» інтерв'ю-коментар щодо складаної поточної ситуації у нашій державі та запропонував цікаве визначення гібридній війні, що розгорталася у соціокультурному просторі України: «Гібридна війна – це змішання класичного способу ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, що веде гібридну війну, проводить операцію з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що зобов'язана додержуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, міжнародних домовленостей з іншими країнами. Усю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань» [10].

В цьому плані С. Шпилик наголошує на наступному: «Інформаційна зброя принципово відрізняється від всіх інших засобів ведення війни тим, що з її допомогою можуть вестися (й уже ведуться) неоголошені й найчастіше невидимі світові війни і що об'єктами впливу цієї зброї є, насамперед, цивільні інститути суспільства й держави – економічні, політичні, соціальні і т.д. Крім того, уперше військова стратегія використання інформаційної зброї виявилася тісно пов'язаною з цивільним сектором і стала багато в чому від нього залежати» [74, с. 183].

Підтвердженням небезпечних можливостей технологій пропаганди постає повноцінний контроль країною-агресором українського інформаційного простору, що виступило однією із передумов для окупації РФ Криму та ініціювання збройного конфлікту в окремих регіонах Донецької та Луганської області. Навіть на третьому році гібридної військової агресії, вплив Росії у засобах масової інформації та Інтернеті залишає їй інструментарій для дестабілізації в регіонах України, що не

включені у безпосередній конфлікт, дозволяє дискредитувати Україну та виправдовувати власну політику в країнах ЄС.

Вихід із зазначеної проблемної ситуації актуалізує пошук стратегії та впровадження у безпосередню практику вітчизняної системи інформаційної безпеки, причому, не тільки оборонного, але й наступального характеру,, а також стратегії просування національних та безпекових інтересів України в інформаційному просторі. Дана стратегія має покроково забезпечити наступне:

- розробку й удосконалення нормативно-правової бази у сфері інформаційної безпеки, яка на сьогодні є фрагментарною та не повною мірою відповідає існуючим потребам;
- створення (визначення) керівного та координаційного органу системи інформаційної безпеки України у структурі державних органів виконавчої влади;
- визначення (уточнення) переліку суб'єктів підтримання інформаційної безпеки, їхніх функцій, завдань і повноважень, для чого необхідно внести відповідні зміни до чинного законодавства України;
- проведення досліджень та визначення потреб у технічному, фінансовому й кадровому забезпеченні функціонування системи з метою прийняття рішення стосовно розробки відповідної цільової державної програми або внесення змін до чинних цільових державних програм;
- активізація заходів у Міністерстві оборони України та Генеральному штабі Збройних Сил України зі створення власної системи інформаційної безпеки, яка має стати складовою національної системи інформаційної безпеки, а також розробки відповідної нормативно-правової бази в рамках реалізації Концепції забезпечення інформаційної безпеки Міністерства оборони та Збройних Сил України [75].

У мас-медійному просторі, інвектива як окрема одиниця вербальної агресії, утилітарно застосовується задля забезпечення високого рівня уваги суспільства до конкретних сюжетів, проте, паралельно, сприяє популяризації ненормативної лексики інформаційно-комунікативному просторі нашої держави. Особливим проявом вербальної агресії стає таке характерне для ряду засобів масової інформації та деяких політиків явище, як мова ворожнечі (від англ. Hate speech), до якого відносяться позначення будь-якого публічного «мовного вчинку», що прямо або побічно сприяє порушенню національної, релігійної, соціальної та / чи іншої толерантності.

Найбільш поширеним визначенням мови ворожнечі є таке, коли під нею розуміють «заяви, вислови, інтерв'ю, заклики, тощо публічних осіб (посадових та службових осіб, представників органів влади, політиків, відомих експертів). Публічною є і мова ворожнечі, вміщена у нормативних актах, передана чи надрукована за допомогою засобів масової інформації, вміщена у рекламі тощо. Приватна мова ворожнечі – використання конструктів, заснованих на некоректному та дискримінаційному ставленні до представників інших груп у приватному спілкуванні» [40].

Таким чином, «мова ворожнечі» – це термін, який відноситься до цілого ряду негативних висловів, починаючи від підбурювання і закінчуючи ненавистю, зловживанням, дискредитацією, образливими словами та епітетами, і, можливо також, надзвичайними прикладами упередження [41]. Варто наголосити, що «мова ворожнечі», зазвичай, ієрархічно порівнює певні раси, національності, групи людей та принизливо оцінює осіб за принципом приналежності до якоїсь із груп. Дана мовна стратегія пропонує дискримінаційні кліше та застосовується для розпалювання ворожнечі серед цивілізацій, релігій, рас та етносів. У випадку із гібридною інформаційною політикою, мова ворожнечі виступає одним із важливих інструментів її забезпечення.

Розглянувши вище особливості гібридної війни, вважаємо за доцільне зупинитись на концептуалізації можливостей гібридної теорії як у дослідженні проявів військової агресії, так і для розв'язання протиріч цивілізаційного розвитку. Разом із тим, концепт гібридності, який більш детально буде нами розглянутим та застосованим у наступних підрозділах, виглядає можливістю синтезувати досягнення суміжних теорії (постколоніальної, транзитології тощо) стосовно соціокультурних особливостей в сучасній Україні та вийти на визначення детермінант агресивності у її громадян.

Чим саме концепт гібридності є плідним для розгляду соціокультурних протиріч модернізаційного шляху України? Для України теорія гібридності виглядає плідною, зважаючи на те, що вона виникла як результат соціально-філософської рефлексії суперечливого характеру реалізації глобалізаційного проекту, процесів модернізації постколоніальних країн, яка пропонує плідні підходи до виявлення гібридних впливів та протидії їм – постановка цих питань є близькою для соціокультурного простору нашої держави.

У попередніх підрозділах цього розділу та безпосередньо у поточному підрозділі вдалося продемонструвати, що в Україні, всупереч існуючим дискурсам потреби утвердження державності та національної культури, імплементації європейсько-орієнтованого цивілізаційного та світоглядного проєктів, країна-агресор активізує патерналістські настрої та романтизує радянське минуле, прагне популяризувати тезу про Україну як «державу, що не відбулася» (failed state), задіяти ірраціональні механізми прийняття рішень, популяризує «мову ворожнечі». Для втілення гібридних інформаційних стратегій країна-агресор ефективно використовує технології пропаганди, різновиди якої варто розуміти, аби мінімізувати її потенційний вплив. Дослідник С. Шпилик пропонує тріадну модель пропаганди, виділяючи у ній чорну, сіру та білу пропаганду:

- «чорна» пропаганда – це сфабрикована неправдива інформація (або просто відверта брехня), поширення якої має на меті спровокувати політичний, соціальний, міжетнічний або міждержавний конфлікт. Пропаганда війни, тобто підбурювання до застосування збройної сили проти іншої держави або етнічної групи, розпалювання шовіністичних настроїв на підтримку агресії – один з напрямків такої діяльності;
- «сіра» пропаганда – це повідомлення, джерело й достовірність якого викликають сумніви. Простіше кажучи, у цьому разі маємо справу з напівправдою або ж з її упередженим тлумаченням;
- «біла» пропаганда – коли джерело інформації повністю ідентифіковане, а інформація є точною й акуратною. Проте, той, хто повідомляє цю інформацію, усіляко намагається виглядати «своїм хлопцем», однак він не обнародує інформацію, яка йому не вигідна [74, с. 180].

Ми погоджуємось із тезою О. Гомілко щодо можливостей гібридної теорії виступати плідним дослідницьким інструментом для розв'язання протиріч, що виникають у постколоніальних, транзитних тощо суспільствах, таких, як українське: «Вивчення гібридності в глобальних контекстах в межах постколоніальних досліджень дозволяє сфокусувати увагу на локальному. Не випадково, ситуативність постає в якості фундаментального принципу її дослідницької методології. Зростаючий вплив так званої «ситуативної політики» у сучасних соціальних та філософських дослідженнях ставить під сумнів статичні конструкції модерної нормативності та сприяє співпраці між нормативними та емпірично-аналітичними теоріями, широким використанням міждисциплінарних підходів тощо. Поняття гібридність допомагає зберегти нормативний компонент у ситуативній політиці досліджень. Мова йде не про її універсальний зміст та застосуванні, а про евристичні

можливості гібридності при дослідженні явищ, що змінюють власні класичні модерні форми у контексті глобальних змін» [76, с. 180].

Разом із тим, концепт гібридності є одним із найбільш проблематизованих у сучасних соціально-філософських дослідженнях та має розмиту семантику. Додаткової напруженості у концептуалізації гібридних ознак військової агресії додає широта інтерпретацій концепту «гібридність» у повсякденному дискурсі: ми багато чуємо про гібридні авто, гібридну політику, гібридну педагогіку тощо.

Концепт гібридності є відносно новим для світової соціальної філософії, а для українського соціокультурного простру актуалізувався у повній мірі лише кілька років тому. Виходячи із усвідомленого статусу гібридного характеру зовнішньої агресії, ми відстоюємо позицію щодо її плідного характеру для подальшого пошуку практичних стратегій протидії зазначеному типу агресії – теорії гібридності (hybridity studies) є релевантною для діагностування агресивних геополітичних викликів Україні.

При цьому, ми не абсолютизуємо можливості гібридної теорії та гібридних процесів як метафори, що виражає суперечливу логіку глобалізації та погоджуємось із П. Вейдом у наступному: у сучасних соціальних науках гібридність розуміється як інструмент для «повалення» домінуючих ідеологій та практик, що призводить до перерозподілу наявного соціального порядку, особливо у колоніальних та постколоніальних контекстах, проте, гібридність за своєю природою є феноменом, який не варто завжди розглядати у позитивному сенсі [83, с. 602].

Виходячи із логіки, запропонованої П. Вейдом, гібридною є спроба реалізувати домінування деструктивних для українського суспільства дискурсів і створити можливості для поглиблення внутрішніх протиріч, виступаючи потужним інструментом підготовки до військових дій та їх проведення. Зважаючи на це, протидіяти утвердженню деструктивних для

українського модернізаційного шляху дискурсів може систематична підтримка проукраїнського дискурсу в усіх сферах буття вітчизняного суспільства.

Отже, у підрозділі вирішено завдання дослідити виклики гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій. Продемонстровано, що військова агресія є однією із традиційних форм актуалізації агресії у суспільстві. Разом із тим, дослідницькі контексти дисертаційного дослідження, які є релевантними особливостям сучасної агресивної військової агресії, дозволили інтерпретувати проблематику зовнішньої військової агресії не тільки у контексті традиційних уявлень. Зокрема, використовуючи поняття «гібридність», яке станом на сьогодні залишається якісно не відрефлексованим у соціально-філософських та інших соціогуманітарних дослідженнях, запропоновано авторський проект аналізу викликів гібридної військової агресії у контексті утвердження України в європейському соціокультурному просторі.

Військова агресія по відношенню до України, з одного боку, частково евристично може бути відрефлексованою, виходячи із традиційних уявлень про військову агресію. Разом із тим, сучасні військові конфлікти, задля забезпечення власної легітимності та з метою здійснення маніпулятивних впливів, якісно використовують комунікативні можливості сучасного постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства.

Евристичним концептом для розуміння механізмів реалізації зовнішньої військової агресії виступає концепт гібридності. Як відомо, гібридна війна спирається на використання внутрішніх протиріч, що штучно створюються у державі, на які спрямована агресія, державою-агресором. Військова агресія гібридної природи плідно користується поляризованістю суспільства, внутрішніми протиріччями розвитку, дескредитацією влади тощо. Реалізувати маніпулятивний потенціал гібридних стратегій дозволяє наявна та підсилена ззовні боротьба панівних

у суспільстві дискурсів (глобального та національного, раціонального та ірраціонального, демократичного та тоталітарного тощо).

Разом із тим, концепт гібридності є одним із найбільш проблематизованих у сучасних соціально-філософських дослідженнях та має розмиту семантику. Додаткової напруженості у концептуалізації гібридних ознак військової агресії додає широта інтерпретацій концепту «гібридність» у повсякденному дискурсі. Виходячи із усвідомленого статусу гібридного характеру зовнішньої агресії, у дисертації запропоновано методологічні орієнтири пошуку практичних стратегій протидії зазначеному типу агресії.

Обґрунтовано потенціал теорії гібридності (hybridity studies) для діагностування викликів військової агресії. Теорія гібридності виникла як результат соціально-філософської рефлексії суперечливого характеру реалізації глобалізаційного проекту, процесів модернізації постколоніальних країн, яка пропонує плідні підходи до виявлення гібридних впливів та протидії ним. Завдяки її підходам, можна стверджувати, що в Україні, всупереч існуючим дискурсам потреби утвердження державності та національної культури, імплементації європейсько-орієнтованого цивілізаційного та світоглядного проєктів, країна-агресор активізує патерналістські настрої та романтизує радянське минуле, прагне популяризувати тезу про Україну як «державу, що не відбулася» (failed state), задіяти ірраціональні механізми прийняття рішень, популяризує «мову ворожнечі».

Виглядає плідним стверджувати, що саме спроба реалізувати домінування деструктивних для українського суспільства дискурсів і створює можливості для поглиблення внутрішніх протиріч, виступаючи потужним інструментом підготовки до військових дій та їй проведення, а протидія ним полягає у систематичній підтримці про-українського дискурсу в усіх сферах буття суспільства.

Висновки до п'ятого розділу

У п'ятому розділі послідовно вирішуються завдання концептуалізації системи соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця, обґрунтування комунікативних стратегій, орієнтованих на упередження проявів агресії в українському суспільстві, а також на дослідження викликів гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій.

На початку розділу здійснено спробу концептуалізувати концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця. Вдалося продемонструвати, що динаміка зростання рівня агресивності, з одного боку, резонує із процесами цивілізаційних змін, характер яких визначають процеси утвердження глобального інформаційного суспільства. З іншого боку, рівень агресивності українців перебуває у прямій залежності від протиріч, які мають місце у конкретному соціокультурному ландшафті України, обумовлені низкою особливостей історичного, геополітичного тощо ґатунку. Концептуалізуючи специфіку зростання агресивності у контексті загальносвітових тенденцій, вдалося продемонструвати, що завдяки включеності України у трансформаційні процеси, окреслені європейсько-орієнтованим (глобалізаційним) проектом, у суспільстві відбувається загострення протиріч розбудови суспільства, сутність яких описують бінарні опозиції «глобальне-локальне», «європейське-національне» тощо.

Характеризуючи стан українського суспільства як перехідний (транзитний), виглядає обґрунтованою теза, що в українському суспільстві відбувся відхід від світоглядних орієнтацій тоталітарного радянського суспільства, проте, станом на сьогодні, не відбулося остаточного утвердження нової світоглядної картини: сам факт транзитності суспільства апелює до незавершеності утвердження нової соціальної світоглядної картини, що, логічно, ініціює соціальну нестабільність та підвищує рівень агресивності у суспільстві через недостатню

легітимізацію якісно нового стану суспільства, нової соціальної архітекτονіки. На тлі недостатньої ефективності модернізаційного процесу у суспільстві, панівний характер отримують нігілістичні, патерналістські настрої, романтизація минулого тощо. До того ж, ідеал глобалізації, який виглядає у розширенні можливостей для актуалізації особистості у новому світовому порядку, в українському варіанті спрацьовує згідно закону Матфея (розширення можливостей сприяє лише поглибленню розриву між успішними країнами чи прошарками населення, та менш успішними), поглиблюючи депресивні настрої у суспільстві в цілому.

Беручи до уваги протиріччя, які мають місце у конкретному соціокультурному просторі України, вдалося продемонструвати, що високий рівень агресивності українців також спричинений історичними передумовами та актами сучасної зовнішньої агресії геополітичного характеру. Аналіз продемонстрував наявність широкої дискусії щодо постколоніального (пострадянського, посттоталітарного тощо) статусу України у філософських, політичних та історичних дослідженнях. Спільним фундаментом зазначених спроб концептуалізувати протиріччя модернізації України, виступає усвідомлення гострих, агресивних суперечностей низки пануючих у суспільстві дискурсів.

Дистанціюючись від глибокої теоретичної оцінки потенціалу постколоніальних студій чи інших теоретичних концептів для окреслення протиріч сучасної суспільної динаміки, здається можливим діагностувати глибоко суперечливий характер процесів державотворення (націєтворення) на сучасному етапі, характеризуючи боротьбу низки дискурсів, що склались історично, як агресивну. При цьому, евристичним виглядає звернення до концепту позитивної агресивності, природа якої докладніше нами розглянута у першому розділі. Позитивна агресивність виступає механізмом самозахисту перед обличчям загрози, закономірною реакцією на неї, ініційованою механізмами самозбереження. В умовах масштабної зовнішньої геополітичної агресії різної природи (військової, гібридної

тощо), яка становить загрозу збереження державності та культурної ідентичності, в українському суспільстві підвищується рівень агресивності, яка виступає закономірним механізмом консолідації суспільства перед обличчям відкрито маніфестованих чи прихованих загроз.

Наступна частина розділу була присвячена обґрунтуванню комунікативних стратегій, орієнтованих на упередження проявів агресії в українському суспільстві. Авторка виходила із усвідомлення, що універсальною мультидисциплінарною стратегією унебезпечення агресії є діалог, якісну якої розробку з точки зору філософії репрезентують положення філософії діалогу, комунікативної філософії, репрезентовані роботами К.-О. Апеля, М. Бахтіна, М. Бубера, Ю. Габермаса та ін. Разом із тим, характер сучасної соціокультурної динаміки та природа агресивних протиріч суспільного розвитку в Україні продемонстрували, що існує потреба конкретизації безпосередніх комунікативних стратегій упередження проявів агресії в українському соціокультурному просторі, які б врахували культурно-історичні особливості, а також поточні виклики цивілізаційного (глобалізація, геополітика тощо) та технологічного характеру (утвердження нового соціального порядку інформаційно-знаннєвого характеру) тощо.

Ускладнений характер утвердження України в якості європейської країни та пов'язані із цим протиріч геополітичного характеру, які носять для країни військовий характер (анексія Росією Криму, військовий конфлікт на Сході держави) ініціювало умовний поділ населення країни за дихотомічним принципом «або ти друг, або ворог – третього не дано», що постає чинником проявів агресивності, підвищенню поляризованості та напруженості у суспільстві в цілому, які підсилюються нечіткістю стратегій реінтеграції українського суспільства та вадами їх реалізації на практиці. Полярність світоглядних орієнтацій провокує кількісне та якісне підвищення ксенофобних проявів. Якщо ж у проблемному полі соціальної

філософії та суміжних соціогуманітарних дисциплін мають бути сформовані стратегії дотримання у суспільстві толерантності, то на Міністерство інформаційної політики, Міністерство освіти та науки тощо покладаються надії в питанні практичної реалізації стратегій неагресивного суспільного розвитку в ускладнених зовнішніми чинниками умовах.

Разом із тим, українське суспільство паралельно включено у процеси утвердження постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, в контексті чого комунікативні стратегії упередження агресивності мають враховувати факт опосередкованості сучасної комунікації розвиненими технологіями, засобами масової інформації. В зазначеному плані, існує потреба підвищення рівня освіченості населення не тільки із технологічними можливостями комунікації, але й з етичними принципами комунікації нової природи, а також імплементувати підходи, здатні протидіяти спорідненим із цими технологіями деструктивним феноменам (тролінг, гібридні форми пропаганди тощо).

Зазначені феномени мають значний вплив на осіб, не здатних раціональним чином вибудувати стратегію комунікації у інформаційно-комунікативному просторі, виступаючи об'єктами маніпулятивних впливів різної спрямованості. Маніпулятивні цілеспрямовані інформаційні впливи активізуються на тлі ірраціональних чинників комунікації, сприяючи активізації агресивності особистості у інформаційно-комунікативному просторі, поглибленню протиріч між представниками українського суспільства всупереч раціональній потребі консолідації зусиль суспільства в цілому перед сучасними викликами.

Наприкінці розділу було здійснено соціально-філософську рефлексію викликів гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій. Авторка виходила із факту, що військова агресія є однією із традиційних форм актуалізації агресії у суспільстві. Дослідницькі контексти дисертаційного дослідження, які є

релевантними особливостям сучасної агресивної військової агресії, дозволили інтерпретувати проблематику зовнішньої військової агресії не тільки у контексті традиційних уявлень, зокрема, використовуючи поняття «гібридність». Було запропоновано авторський проект аналізу викликів гібридної військової агресії у контексті утвердження України в європейському соціокультурному просторі. Військова агресія по відношенню до України, з одного боку, частково евристично може бути відрефлексованою, виходячи із традиційних уявлень про військову агресію.

Сучасні військові конфлікти, задля забезпечення власної легітимності та з метою здійснення маніпулятивних впливів, якісно використовують комунікативні можливості сучасного постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства. Евристичним концептом для розуміння механізмів реалізації зовнішньої військової агресії виступає концепт гібридності. Як відомо, гібридна війна спирається на використання внутрішніх протиріч, що штучно створюються у державі, на які спрямована агресія, державою-агресором. Військова агресія гібридної природи плідно користується поляризованістю суспільства, внутрішніми протиріччями розвитку, дескредитацією влади тощо. Реалізувати маніпулятивний потенціал гібридних стратегій дозволяє наявна та підсилена ззовні боротьба панівних у суспільстві дискурсів (глобального та національного, раціонального та ірраціонального, демократичного та тоталітарного тощо).

Разом із тим, концепт гібридності є одним із найбільш проблематизованих у сучасних соціально-філософських дослідженнях та має розмиту семантику. Додаткової напруженості у концептуалізації гібридних ознак військової агресії додає широта інтерпретацій концепту «гібридність» у повсякденному дискурсі. Виходячи із усвідомленого статусу гібридного характеру зовнішньої агресії, у дисертації запропоновано методологічні орієнтири пошуку практичних стратегій протидії зазначеному типу агресії. Обґрунтовано потенціал теорії

гібридності (hybridity studies) для діагностування викликів військової агресії.

Теорія гібридності виникла як результат соціально-філософської рефлексії суперечливого характеру реалізації глобалізаційного проекту, процесів модернізації постколоніальних країн, яка пропонує плідні підходи до виявлення гібридних впливів та протидії ним. Завдяки її підходам, можна стверджувати, що в Україні, всупереч існуючим дискурсам потреби утвердження державності та національної культури, імплементації європейсько-орієнтованого цивілізаційного та світоглядного проектів, країна-агресор активізує патерналістські настрої та романтизує радянське минуле, прагне популяризувати тезу про Україну як «державу, що не відбулася» (failed state), задіяти ірраціональні механізми прийняття рішень, популяризує «мову ворожнечі». Виглядає плідним стверджувати, що саме спроба реалізувати домінування деструктивних для українського суспільства дискурсів і створює можливості для поглиблення внутрішніх протиріч, виступаючи потужним інструментом підготовки до військових дій та її проведення, а протидія ним полягає у систематичній підтримці про-українського дискурсу в усіх сферах буття суспільства.

Список літератури до п'ятого розділу

1. Акулич М. М. Интернет–троллинг: понятие, содержание и формы. Вестн. Тюмен. гос. ун–та. Тюмень, 2012. № 8. С. 47–54.
2. Акулич М. М. Интернет-троллинг как девиация. Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие. Сессия 13; Российская социология сегодня: IV очередн. всерос. социол. конгр., окт. 2012 г. : тезисы докл. Уфа, 2012. С. 1982-1984.
3. Антонян Ю. М. Жестокость в нашей жизни. М.: Из-во «Инфра–М», 1995. 314 с.
4. Асмус В. Ф. История античной философии. Москва: Высш. шк., 1965. 544 с.
5. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва : Апрель Пресс: Эксмо–Пресс, 2000. 508 с.
6. Беньямін В. Вибране. Львів: Літопис, 2002. 214 с.
7. Буден Б. Про ідеологію «перехідного суспільства» [Електронний ресурс]. URL: <http://ukraine.politicalcritique.org/2015/03/25/pro-ideologiyu-perehidnogo-suspilstva> (дата звернення: 12.10.2016).
8. Бур М. Фихте. Москва: Мысль, 1965. 166 с.
9. Бэрон Р. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 352 с.
10. Ван Каппен Ф. Інтерв'ю на «Радіо Свобода» [Електронний ресурс]. URL : <http://svoboda.org/content/article/25362031.html> (дата звернення: 09.04.2015).
11. Ваниорек Л. Моббинг : когда работа становится адом. Москва: Интерэксперт, 1996. 166 с.
12. Вершилов С. А. Онтологические, гносеологические, аксиологические и праксиологические основы безопасности [Электронный ресурс]. – URL : <http://www.gramota.net/materials/3/2015/4-1/7.html> (дата обращения: 29.05.2017).
13. Воронкова В. Г. Формирование нового мировоззрения, нового человека, нового общества будущего. Антропологічні виміри філософських досліджень. 2013. Вип. 3. С. 69-80.
14. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
15. Гегель Г. Политические произведения. Москва : Наука, 1978. 440 с.

16. Гелен А. Образ человека в свете современной антропологии. Личность. Культура. Общество. 2007. Вып. 3 (37). С. 37-51.
17. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу [Електронний ресурс]. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html (дата звернення: 25.10.2015).
18. Гомілко О. Є. Антропологічне у викликах глобального, або про ризики письменною людини стати дикуном. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2015. Вип. 45(2). С. 3-13.
19. Гроций Г. О праве войны и мира. Москва: Инфра-М, 1994. 868 с.
20. Данько Ю. А. «Тролінг» як новий вид віртуальної комунікації Український соціум. 2013. № 4. С. 17–25.
21. Демидов О. В. Инвективная лексика в СМИ (на примере политического журналистского дискурса). Вестник Челябинского ун-та : Серия 11. Журналистика. 2004. № 1 (1). С. 90-94.
22. Ермакова Е. С. Информационная война как атрибут информационного общества : активизация медиафункции насилия над сознанием [Електронний ресурс]. Современная наука : актуальные проблемы теории и практики. URL: <http://www.vipstd.ru/nauteh/index.php/--gn12-02/403-a> (дата звернення: 10.06.2016).
23. Захаров В. М. Эволюция взглядов на войну: от Клаузевица до современности. Проблемы национальной стратегии. 2010. С. 79-94.
24. Захарчук І. В. Рецепція соцреалізму в посттоталітарних культурних координатах. Питання літературознавства. 2007. Вип. 74. С. 191-200.
25. Исаченко Н.Н. Рессентиментное состояние современного общества [Електронний ресурс]. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/ressentimentnoe-sostoyanie-sovremennogo-obschestva> (дата звернення: 23.08.2016)
26. Каннабих Ю. История психиатрии : репринтное узд-е. Москва : ЦТР МГП ВОС, 1994. 528 с.
27. Кант И. К вечному миру. Сочинения : в 6-ти т.; под. общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. Москва: Мысль, 1996. 743 с.

28. Качмар О. В. Інформаційна агресія як компонент інформаційно-психологічної війни. Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. Черкаси, 2016. № 2. С. 46-54.
29. Качмар О. В. Філософські витoki концепції ненасильницького спілкування. Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. Дрогобицького державного пед. ун-ту ім. І. Франка. Серія «Філософія». Дрогобич, 2017. Вип. 37. С. 4-15.
30. Качмар О.В. Основні методи та прийоми попередження та контролю агресивної поведінки в соціумі. Вісник Львівського університету: зб. наук. праць. Філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 10. С. 47-53.
31. Качмар О. В. Освіта як дієвий механізм профілактики й подолання агресивної поведінки особистості. Вища школа. 2017. Вип.4. С. 55-65.
32. Качмар О. В. Стратегії подолання агресивності студентів у сучасній вищій освіті. Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. 2017. №2. С.52-57.
33. Клаузевиц К. О войне. Москва : ООО Издательство АСТ, 2002. 558 с.
34. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений. Москва: Прогресс, 1979. 504 с.
35. Корабльова О. О. Причини виникнення мобінгу як соціально-педагогічної проблеми школярів підліткового віку. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". 2011. № 4. С. 66-69.
36. Кравченко В. Психологічні аспекти «гібридної війни» Росії в Україні [Електронний ресурс]. URL: http://www.academia.edu/7229745/Психологічні_аспекти_гібридної_війни_Росії_в_Україні (дата звернення: 11.09.2015).
37. Кречмер Э. Медицинская психология. Москва: Жизнь и знание, 1998. 232 с.
38. Ксенофонтова И. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности : меметика, имиджборды, троллинг. Интернет и фольклор : сб. ст. Москва : Гос. республ. центр рус. фольклора, 2009. С. 285-294.
39. Мироненко В. Інформаційна агресія й інформаційне протистояння [Електронний ресурс]. URL: <http://personal.in.ua/article.php?id=319> (дата звернення: 13.06.2016).
40. Мова ворожнечі [Електронний ресурс]. URL: <http://noborders.org.ua/category/sferi-diyalnosti/mova-vorozhnechi/> (дата звернення: 08.12.2015).

41. Мовленнєва агресія і способи її подолання [Електронний ресурс]. URL : http://stud.com.ua/45823/ritorika/movlennyeva_agresiya_sposobi_podolannya (дата звернення: 15.06.2016).
42. Могилко С. В. Тролінг як спосіб психологічної маніпуляції в Інтернеті. Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді «Родзинка – 2008» : X Всеукр. студ. наук. конф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. С. 56-61.
43. Мойсеєва О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії [Електронний ресурс]. URL: http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/44_4.pdf (дата звернення: 18.10.2015).
44. Мудрак М. Ю. Інтернет и сетевые сообщества как атрибут коммуникативной активности. Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». 2012. Т. 18, кн. 2. С. 77-81.
45. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. К.: Час, 1997. 447 с.
46. Пасивна агресія [Електронний ресурс]. URL: <http://understand-all.com/uk/164881> (дата звернення: 12.07.2015).
47. Пилипчук В. Проблема агресії і насильства : світоглядно-інформаційний вимір [Електронний ресурс]. URL: <http://social-science.com.ua/article/806> (дата звернення: 06.11.2015).
48. Почепцов Г. Г. Информационная политика и безопасность современных государств [Электронный ресурс]. URL: <http://psyfactor.org/psyops/infowar6.htm> (дата звернення: 12.07.2016)
49. Почепцов Г. Г. Информационные войны. Москва: «Рефл-Бук», 2000. 576 с.
50. Почепцов Г. Г. От информационных войн к операциям влияния и бихейвиористским войнам: новые тренды войны. Media sapiens. [Электронный ресурс]. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/ot_informatsionnykh_voyn_k_operatsiyam_vliyaniya_i_bikheyvioristskim_voynam_novye_trendy_voyny/ (дата звернення: 11.02.2015).

51. Рублик Ю. О. Сутність психологічної безпеки [Електронний ресурс]. URL : <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/node/2795/16stattyarublyk.pdf> (дата звернення: 29.08.2016).
52. Ряшко О. В. Проблеми війни і миру у філософії Канта, Гегеля, Фіхте. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць. Львів, 2016. № 845. С. 490–495.
53. Савин Л. Гибридная война [Електронний ресурс]. Информационно–аналитический портал «Геополитика». URL: <http://geopolitica.ru/article/gibridnaya-voyna#.VazC1qTtnko> (дата звернення: 09.11.2015).
54. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
55. Свириденко Д. Б. Трансформація природи людини під впливом віртуальної реальності у сучасних філософських концепціях. Мультиверсум. Філософський альманах: 36. наук. праць. Київ: Український Центр духовної культури, 2008. Вип.67. С.129-139.
56. Седов К. Ф. Речевая агрессия в межличностном взаимодействии / Прямая и непрямая коммуникация. Саратов: Изд–во ГУНЦ Колледж, 2003. С. 201-223.
57. Семен Н. Ф. Заголовки російських інтернет-ресурсів у матеріалах про події в Україні в контексті інформаційної агресії. Інформаційне суспільство. 2016. Вип. 23. С. 44-47.
58. Семенов Д. И. Сетевой троллинг как вид коммуникативной деятельности. Междунар. журн. эксперимент. образования. 2011. № 8. С. 135-136.
59. Сенченко М. Інформаційна агресія та її вплив на культуру (частина 1) [Електронний ресурс]. URL: <http://ar25.org/article/informaciyna-agresiya-ta-yiyi-vplyv-na-kulturu-chastyna-1.html> (дата звернення: 24.07.2015).
60. Ситник Г. П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципові особливості сучасних воєнних конфліктів. Науково–інформаційний вісник Академії національної безпеки. Київ, 2016. № 1 (2). С. 99–115.

61. Сінченко О., Гавриловська М. Постколоніальні дослідження: український вимір. Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки. 2014. № 3. С. 109-113.
62. Статті і матеріали, присвячені Гераклітові. Львів: Вид-во Львівського держ. ун-ту імені Івана Франка, 1963. 48 с.
63. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. Москва, 2006. 696 с.
64. Субетто А. И. Конец онтологии мира войн и насилия в XXI веке Ноосфера. Общество. Человек. Электронный научный журнал. 2015. № 3. URL: <http://noocivil.esrae.ru/pdf/2015/3/1363.pdf> (дата звернення: 17.09.2015).
65. Терепищій С. Генезис аксіологічних полюсів ландшафту освіти: між естетизмом еллінізму та утилітаризмом сучасності. Релігія та соціум. Випуск 4. 2015. С. 115-121.
66. Терепищій С. Освітні послуги в контексті головних глобалізаційних тенденцій. Українознавчий альманах. Випуск 17. 2014. С. 159-162.
67. Терепищій С. Стандартизація вищої освіти в інформаційному суспільстві. Вища освіта України. №. 3. 2007. С. 38-43.
68. Терепищій С. Філософсько-освітній зміст поняття „стандартизація вищої освіти”. Вища освіта України. №. 3. 2009. С. 98-105.
69. Тоффлер Э. Война и антивоенная : Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. Москва: АСТ : Транзиткнига, 2005. 412 с.
70. Тролінг [Електронний ресурс]. Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Тролінг> (дата звернення: 27.06.2016).
71. Фихте И. Г. К вечному миру. Философский проект Иммануила Канта. Москва: Соцэргиз, 1963. 248 с.
72. Шевців М. Історико-філософська рефлексія війни [Електронний ресурс]. URL: http://journal.lvduvs.edu.ua/visnyku/nvsvy/02_2016/16shmbfrv.pdf (дата звернення: 13.01.2015).
73. Шелер М. Ресентимент в структуре моралей. СПб.: Наука: Университетская книга, 1999. 231 с.

74. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та пр: такі схожі й такі різні. Галицький економічний вісник. Том 47. № 4. С. 178-188.
75. Щодо інформаційно-психологічної складової агресії Російської Федерації проти України (за результатами подій 1–2 березня 2014 року). Аналітична записка [Електронний ресурс]. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1476/> (дата звернення: 08.11.2015).
76. Gomilko O., Svyrydenko D., Terepyshchyi S. Hybridity in the Higher Education of Ukraine: Global Logic or Local Idiosyncrasy? *Philosophy and Cosmology*. 2016. Volume 17. pp. 177-199.
77. Hoffman F. G. Hybrid Threats : Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict [Electronic resource]. *Strategic Forum*. Institute for National Strategic Studies National Defense University. 2009. № 240. URL: <http://www.ndu.edu/inss> (date of access: 18.11.2015).
78. Hofmeister H. *Der Wille zum Krieg oder Die Ohnmacht der Politik. Ein philosophisch-politischer Traktat*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. P. 58–59.
79. Judith S. Donath. Identity and Deception in the Virtual Community [Electronic resource]. URL: <http://smg.media.mit.edu/people/Judith/Identity/IdentityDeception.html> (date of access: 23.10.2015).
80. Kilcullen D. *Out of the Mountains : The Coming Age of the Urban Guerrilla*. Oxford. University Press, 2013. 384 p.
81. Khagurov T. Evil as a Subject of Sociological Cognition: Methodological Reflections. *Future Human Image*. 2017. Vol. 7. P. 36-45.
82. Turkle S. *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. New York, London, Toronto et al. : Simon & Schuster, 1995. 347 p.
83. Wade P. Hybridity theory and kinship thinking. *Cultural Studies*. 2005. Volume 19. Issue 5. pp. 602-621.
84. Wilson E. O. *On human nature*. Harvard University: Press, Cambridge and London, 1978. 275 p.

ВИСНОВКИ

Відповідно до сформульованої мети та завдань дисертації, є обґрунтовані підстави сформулювати наступні загальні висновки до роботи:

1. *Прояснено сутність феномену агресії та діалектики термінологічної взаємодії понять «агресія» та «агресивність» у соціально-філософському дискурсі.* Вдалося продемонструвати, що існує багато підходів до розуміння агресивності, проте, жоден з них не пропонує розуміння агресії, яке можна інтерпретувати як вичерпне. Ми не ставили перед собою завдання здійснити авторське формулювання дефініції поняття «агресія», лише концептуалізувавши широкий спектр інтерпретацій його сутності як соціокультурного феномену

Амбівалентний характер співвідношення понять «агресія» та «агресивність» посилено як семантичною розмитістю поняття «агресивність», так і неоднозначною визначеністю фундаментальних понять психологічної науки, що легітимізувало надмірність методологічних підходів до розуміння понять «психічна норма», «межі поведінки» тощо. Обґрунтовано, що феномен агресивності найбільш коректно варто інтерпретувати як стійку рису особистості, що виявляється у дієвому виявленні нетерпимості до інших точок зору чи поведінки, неприйнятті існуючого стану справ чи речей у колективі, чи в соціумі, їх запереченні та гострому протиставлянні відносно них власної альтернативи (концептуалізовано О. Коломієць), яка має бути доповнена її розглядом в якості маніфестації однієї із фундаментальних невід'ємних потреб особистості – потреби у домінуванні (над іншою особистістю, соціальною групою, природою тощо), а регулятивом її актуалізації виступає складна єдність чинників біологічного, психологічного, соціального та іншого характеру.

2. *В результаті експлікації метафізичних закономірностей та амбівалентної природу феномену агресії, продемонстровано ускладнений*

характер пошуку універсальних стратегій дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці. Вдалося продемонструвати широкий спектр інтерпретацій метафізичних засад агресії від Доби Античності до кінця ХХ ст. Показано, що переважна більшість із запропонованих філософами та психологами концепцій визначення природи, закономірностей та сутності агресії не втрачає актуальності й станом на початок ХХІ ст., та може бути евристично застосована в якості методології дослідження агресії у сучасній соціокультурній динаміці, актуалізуючи проблему еkleктичності дослідницьких інструментів, що може поставати джерелом отримання необґрунтованих теоретичних положень та поставати інструментом обґрунтування маніпулятивних теорій агресії у сучасному суспільстві з метою виправдання проявів агресивності чи легітимізації соціальних теорій агресивного гатунку. Ускладненого характеру для проведення соціально-філософського аналізу дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці надає й амбівалентна природа агресії. Жодна із досліджених стратегій не може бути інтерпретована нами в якості універсального методологічного інструменту, носячи складний контекстуальний характер та вимагаючи високої методологічної культури при застосуванні.

3. *Уточнено сучасний перелік форм соціальної репрезентації феномену агресії та актуалізовано загрозу ревізії статусу агресивних соціальних практик.* Вдалося продемонструвати широкий спектр форм соціальної репрезентації агресії, представлених відомими бінарними позиціями «активна-пасивна», «вербальна – невербальна», «вроджена-набута», «пряма-прихована» тощо. Паралельно, на тлі складних процесів трансформаційного характеру, які пропонують нові світоглядні орієнтації технократичного, прагматичного, інструментального характеру, здійснюється ревізія поглядів щодо ролі феномену агресії у новому соціальному порядку. Гуманітарні науки, соціальна філософія, зокрема, у відповідь на зазначений соціальний запит, пропонують нові підходи щодо

розуміння агресії та форм її соціальної репрезентації, пропонуючи концепти «позитивна агресія», «інструментальна агресія» тощо, дистанціюючи дослідників від традиційного негативного ставлення до феномену агресії, а самі концепти дають змогу «вмонтувати» агресію у соціальні взаємини, коли агресія може бути виправданою, якщо вона буде слугувати забезпеченням для реалізації технократичних соціокультурних тенденцій.

4. *Уточнено особливості агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії з урахуванням суперечливого характеру трансформаційних процесів у соціокультурному просторі України.* Ставлячи за мету здійснити «огляд порядку денного» сучасних особливостей агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії, та пошук стратегій її мінімізації та упередження, вдалося продемонструвати, що сучасна доба є носієм широкого спектру чинників, здатних розширити традиційні уявлення щодо агресії, посилюючись особливостями модернізації українського суспільства, пов'язаними із подоланням пострадянської (постколоніальної, посттоталітарної тощо) спадщини. Зокрема, вони доповнюються гострими протиріччями, які виникають у боротьбі дискурсів глобалізації та антиглобалізації, традицій та інновацій, модернізації та демодернізації тощо, носіями яких є конкретні особистості, що актуалізує проведення масштабних досліджень щодо можливостей мінімізації агресії при взаємодії у системі «особистість-особистість», в яких би плідно були застосовані методологічні підходи сучасних глобалізаційних теорій, постколоніальних студій тощо.

5. *Запропоновано механізм упередження проявів мобінгу як форми агресії у соціальних групах.* Основу механізму складають: потреба раціоналізації інтерперсональної взаємодії у соціальній групі (забезпечення взаємодії на визнаних усіма членами групи засадах, адекватність оцінки результатів тощо); створення умов для об'єктивної самооцінки (комплекси, низька чи завищена самооцінка членів соціальної

групи тощо) та реалізації особистості (прозора система ієрархій та статусів, «проникненість» соціальних рівнів тощо); реалізація принципів «м'якого менеджменту» (створення сприятливого психологічного клімату, дистанціювання від авторитарних (репресивних) управлінських стилів тощо); постійна діагностика агресивних орієнтацій членів соціальної групи із подальшим унеможливленням їх актуалізації.

6. Виявлено ускладнений характер пошуку стратегій мінімізації та упередження агресії у соціокультурному просторі сучасної сім'ї. У соціальній групі, зазвичай, домінує владний дискурс, бажання мати лідерську позицію в ній, а унормувати протиріччя, запропонувати раціональні механізми мінімізації та упередження агресії у соціальній групі виглядає здійсненим завданням в цілому. В той же час, у сім'ї як соціальній групі, реалізуються низка складних дискурсів із відповідними агресивними викликами (владного – за роль голови сім'ї; гендерного – у подружніх взаєминах та взаєминах із дітьми; ейджизму – у взаєминах між різними поколіннями тощо). Отже, сім'я є специфічним соціокультурним простором реалізації агресії, а пошук ефективних засобів її подолання носить набагато складніший характер. Окрім цього, у сучасній сім'ї як окремому соціокультурному феномені відбуваються складні трансформаційні процеси (змінюється статусна роль жінки у сім'ї; легітимізуються одностатеві шлюби; трансформуються компенсаторні функції сім'ї тощо), що призводить до набуття традиційними стратегіями упередження агресії у сім'ї неефективного статусу. Наближаючись до світових цивілізованих стандартів у розумінні сутності сім'ї, українське суспільство поки що не змогло запропонувати нових стратегій упередження агресії у сім'ї, ефективних для специфічного українського соціокультурного ландшафту.

7. Виходячи із розуміння ритуалу у його широкому розумінні, вдалося продемонструвати, що не втрачаючи метафізичного сенсу як наближення до сакрального, ритуал все частіше набуває значення культурно-

стандартизованого набору дій, отримуючи важливий статус у процесі забезпечення соціальної впорядкованості. Шляхом ритуалізації, раціональному підпорядкуванню правилам, агресія може бути трансформована у соціально корисну діяльність. Феномен антропотехніки як специфічної, ритуалізованої практичної діяльності людини, є сучасним концептом, концептуалізованим у контексті антропотехнічного повороту в сучасній філософії. Концепт антропотехніки пропонує розглядати людину як безпосереднього суб'єкта самокритики та самовдосконалення: шляхом повсякденних тренувань свідомості та тіла (антропотехнік) людина перетворює себе на шляху викорінення деструктивних рис, ревізії наявних агресивних габітусів. Однією із ключових ідей антропотехнічного повороту, що дозволяє стверджувати його можливості в мінімізації агресії у суспільстві, є теза щодо утопічності реформування суспільного життя, накладання обмежень «ззовні» (з боку політико-правових інститутів тощо), якщо вони не резонують із реальними процесами трансформацій людської природи: відповідно, розбудова неагресивного суспільства, в першу чергу, починається зі зменшення агресивності конкретної особистості.

8. *Виявлено проблематизований характер мистецтва в упередженні й мінімізації агресії у сучасному суспільстві та обґрунтовано потенціал соціального катарсису як інструменту гармонізації соціальних конфліктів в умовах соціокультурної динаміки.* Характер сучасних протиріч формулює оновлений горизонт чинників агресії у сучасному суспільстві, актуалізуючи необхідність соціально-філософської рефлексії статусу мистецтва як універсального чинника зменшення агресії у суспільстві. Іншим полюсом виступає сучасна трансформація сутності мистецтва, а також концептуальне оновлення дисциплінарних меж сучасної естетики. Некласична та постнекласична естетика пропонують, переважно, опозиційний проект естетики, ставлячи під сумнів можливості мистецтва в упередженні агресії. Оновлення канонів естетичної науки ставить під сумнів можливості катарсисних практик у мінімізації агресії у сучасному

суспільстві, перспектив використання зазначеної естетичної емоції як одного з вищих видів духовної активності особистості на шляху утвердження суспільства неагресивної природи.

Одним із концептів, здатних збагатити інструментарій пошуку стратегій забезпечення сучасного суспільства від подальшого утвердження ідеалів агресії у соціальній практиці, постає соціальний катарсис. У ньому катарсис вживається у метафоричному, широкому сенсі, як екзистенційно насичений процес переходу на якісно новий світоглядний рівень шляхом переживання значущих для конкретної особистості подій та очищення від деструктивних ціннісних орієнтацій. Соціальний катарсис означає широке залучення соціальних об'єктів у трансформативні процеси, спрямовані на переосмислення соціокультурного досвіду і утвердження гармонії та краси в якості ключових детермінант соціального буття, здатний поставати інструментом розв'язання протиріч сучасної соціокультурної динаміки. Соціальний катарсис постає теоретичним концептом, що плідно може бути застосованим для гармонізації конфліктних ситуацій та мінімізації агресії на соціальному рівні (міжкультурна комунікація, дискримінації тощо). Обґрунтована потреба пошуку стратегій соціального катарсису для конкретних конфліктогенних протиріч, що складаються в умовах сучасної соціокультурної динаміки з використанням методологічного інструментарію сучасної соціальної філософії.

9. Встановлено амбівалентний характер впливу релігії на подолання агресивних тенденцій у сучасному суспільстві. Виходячи із положень християнської етики та етичних положень інших світових релігій, релігія має транслювати цінності примирення, прощення, скромності тощо, здатні забезпечити особистість від проявів агресії. В той самий час, історія демонструє здатність релігії як інституціолізованого феномену поставати ініціатором масових, інституціоналізованих насильницьких актів, таких як хрестові походи, релігійний фанатизм, інквізиція тощо. Релігія ініціює конфлікти та агресію в результаті непродуктивного розв'язання протиріччя

за принципом «свій-чужий». На нашу думку, саме раціоналізація міжконфесійних відносин, всупереч апеляції до догматичних засад різних конфесій, здатна мінімізувати агресивне міжконфесійне протистояння та сприяти поглибленню діалогу між ними.

Важливим на сьогодні є компліментарне доповнення сфери релігії раціональними механізмами із подальшим розгортанням релігійного життя сучасного суспільства на оновлених засадах, мінімізуючи загрози демодернізації, екстремізму та фундаменталізму. Таке поєднання здатне забезпечити і прагматичний, і аксіологічний виміри цивілізаційного поступу без проявів агресії, створити простір актуалізації такого складного явища, яким є релігійна толерантність. У глобальну добу, світові релігії здатні актуалізувати власний потенціал в якості інструментів поширення ідеалів добра, планетарної етики тощо, імплементуючи підходи мультикультуралізму із його правом на культурну та релігійну самоідентифікацію, а результатом поєднання раціональних підходів та мультикультурної ідеології здатні забезпечити сприятливі умови для реалізації принципів релігійної толерантності.

10. *Модернізаційні процеси у системі освіти мають врахувати потребу розбудови освіти з урахуванням потреби мінімізації та упередження агресивності тих, хто навчається.* Вдалося продемонструвати потребу у концептуалізації наскрізної освітньої стратегії, орієнтованої на формування цілісної особистості – активного суб'єкта цивілізаційного поступу, який дистанціюється від проявів агресії та спирається на ідеї толерантності, діалогу тощо. У сучасних суспільних теоріях, освіта логічно розуміється в якості необхідної умови інтеграції особистості до пропонованого соціального порядку з технократичних позицій. Модернізаційні кроки у галузі освіти на усіх її рівнях демонструють дистанційованість від потреби формування зазначеного типу особистості – відбувається планомірне скорочення обсягів вивчення дисциплін гуманітарного циклу, поглиблюючи небезпеку демодернізації у

освіті. Ефективними в даному контексті виглядають некласичні педагогічні стратегії (педагогіка трансгресії, визвольна педагогіка П. Фрейре тощо), аксіологічним пріоритетом яких є потреба у набутті особистістю життєвих орієнтацій на подолання агресивних інтенцій, на продуктивне розв'язання колізій інтерсуб'єктивної взаємодії, на можливість виходу (трансгресії) за межі наявного культурного досвіду з метою досягнення консенсусу тощо.

11. *Визначені напрямки модернізації дошкільної та шкільної освіти в якості сучасних інструментів упередження агресивності дітей та підлітків.* Виявлено декларативний характер принципів упередження агресивності у сучасному освітньому законодавстві, що поглиблюється специфікою соціокультурних трансформацій, надаючи безпосереднім процесам мінімізації агресивності в освіті змісту, сповненого колізій. Вдалося продемонструвати, що стратегії подолання агресивності мають дистанціюватись від одновимірного трактування проблеми, коли причиною агресії вважаються фізіологічні, психологічні особливості суб'єктів виховання, або особливості сімейного виховання, якості виховного супроводу у навчальному закладі тощо. Освітня стратегія має поставати не в якості «закритої» системи обмежень із відомою кількістю чинників, а бути здатною демонструвати евристичність на засадах відкритості та з урахуванням багатовимірності потенційних загроз утвердження агресії у освітньому середовищі шкільної та дошкільної освіти.

12. *Розширено методологічні підходи щодо інтерпретації потенціалу сучасної вищої освіти у мінімізації та упередженні агресивності студентів.* Продемонстровано евристичний потенціал долучення до традиційних уявлень про можливості вищої освіти в упередженні агресивності специфіки, ініційованої поширенням практик дистанційної (віртуальної, відкритої) освіти у відповідь на розвиток інформаційних технологій, а також особливостями сучасного освітнього

процесу в університетах, детермінантою виникнення яких є масштабні процеси глобалізації. Пошук стратегій вищої освіти, здатних ефективно протидіяти утвердженню агресивних життєвих орієнтацій студентів носить ускладнений характер – досліджуване проблемне поле набуває нових (по відношенню до підходів класичної теорії агресивності) абрисів, а безпосередня її актуалізація набуває нових форм, збагачуючись антропологічними практиками глобалізованого інформаційного суспільства. Евристичним виглядає пошук стратегій, які б не спирались на конкретні механізми протидії наперед визначеним формам агресивності у освітньому просторі, а утверджували би імператив діалогічної взаємодії, потребу розбудови гнучкості мислення та відкритість світоглядних орієнтацій.

13. *Уточнено соціокультурні детермінанти агресивності сучасного українця.* В українському суспільстві відбувся відхід від світоглядних орієнтацій тоталітарного радянського суспільства, проте, станом на сьогодні, не відбулося остаточного утвердження нової світоглядної картини, що ініціює соціальну нестабільність та підвищує рівень агресивності у суспільстві через недостатню легітимізацію якісно нового стану суспільства, нової соціальної архітекτονіки, коли панівний характер отримують нігілістичні, патерналістські настрої. Ідеал глобалізації, який виглядає у розширенні можливостей для актуалізації особистості у новому світовому порядку, в українському варіанті спрацьовує згідно закону Матфея (розширення можливостей сприяє лише поглибленню розриву між успішними країнами чи прошарками населення, та менш успішними), поглиблюючи депресивні настрої у суспільстві в цілому. Високий рівень агресивності українців також спричинений історичними передумовами та актами сучасної зовнішньої агресії геополітичного характеру: існує широка дискусія щодо постколоніального (пострадянського, посттоталітарного тощо) статусу України, а спільним фундаментом дискусії виступає усвідомлення агресивних суперечностей низки

пануючих у суспільстві дискурсів. Евристичним виглядає звернення до концепту позитивної агресивності, ініційованої механізмами самозбереження. В умовах масштабної зовнішньої геополітичної агресії різної природи (військової, гібридної тощо), яка становить загрозу збереження державності та культурної ідентичності, в українському суспільстві підвищується рівень агресивності як механізму консолідації суспільства перед обличчям маніфестованих чи прихованих загроз.

14. *В загальних рисах окреслено комунікативні стратегії упередження проявів агресії в українському суспільстві в умовах суперечностей сучасного суспільного розвитку.* Стратегії сформульовано з урахуванням характеру сучасної соціокультурної динаміки та природи агресивних протиріч суспільного розвитку в Україні, виходячи із усвідомлення, що універсальною мультидисциплінарною стратегією убезпечення агресії є діалог. Утвердження України в якості європейської країни та пов'язані із цим протиріччя геополітичного характеру (анексія Росією Криму, військовий конфлікт на Сході держави) сприяють умовному поділу населення за дихотомічним принципом «або ти друг, або ворог – третього не дано», що постає чинником проявів агресивності, підвищенню поляризованості та напруженості у суспільстві. У проблемному полі соціальної філософії мають бути сформовані стратегії неагресивного суспільного розвитку, імplementовані на практиці низкою інституцій (Міністерство інформаційної політики, Міністерство освіти та науки тощо).

Українське суспільство паралельно включено у процеси утвердження постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, на тлі чого виявлено потребу підвищення рівня освіченості населення з етичними принципами комунікації нової природи, а також потребу імplementації підходів, здатних протидіяти спорідненим із цими технологіями деструктивним феноменам (тролінг, гібридні форми пропаганди тощо): існує потреба поширення раціональних стратегій

комунікації у інформаційно-комунікативному просторі для унеможливлення маніпулятивних впливів різної спрямованості на тлі ірраціональних чинників комунікації, адже метою цих впливів є активізація агресивності особистості в інформаційно-комунікативному просторі, поглиблення протиріч в українському суспільстві всупереч раціональній потребі консолідації зусиль суспільства перед сучасними викликами.

15. *Обґрунтовано потенціал теорії гібридності (hybridity studies) для діагностування викликів військової агресії на сучасному етапі цивілізаційного розвитку України, а також ефективної протидії їм.* Запропоновано авторський проект аналізу викликів військової агресії у контексті утвердження України в європейському соціокультурному просторі крізь призму концепту «гібридність». Військова агресія по відношенню до України лише частково евристично може бути відрефлексованою, виходячи із традиційних уявлень про військову агресію. Гібридна війна спирається на використання внутрішніх протиріч, що штучно створюються у державі, на які спрямована агресія, державою-агресором: плідно використовується поляризованість суспільства, внутрішні протиріччя розвитку, підсилена ззовні боротьба панівних у суспільстві дискурсів (глобального та національного, раціонального та ірраціонального, демократичного та тоталітарного тощо).

Теорія гібридності виникла як результат соціально-філософської рефлексії суперечливого характеру реалізації глобалізаційного проекту, процесів модернізації постколоніальних країн. Завдяки її підходам, можна стверджувати, що в Україні, всупереч існуючим дискурсам потреби утвердження державності та національної культури, імплементації європейсько-орієнтованого цивілізаційного та світоглядного проектів, країна-агресор активізує патерналістські настрої та романтизує радянське минуле, прагне популяризувати тезу про Україну як «державу, що не відбулася» (failed state), задіяти ірраціональні механізми прийняття рішень,

популяризує «мову ворожнечі» тощо. Домінування деструктивних для українського суспільства дискурсів і створює можливості для поглиблення внутрішніх протиріч, виступаючи потужним інструментом підготовки до військових дій та їх проведення, а протидія їм полягає у систематичній підтримці проукраїнського дискурсу в усіх сферах буття суспільства.